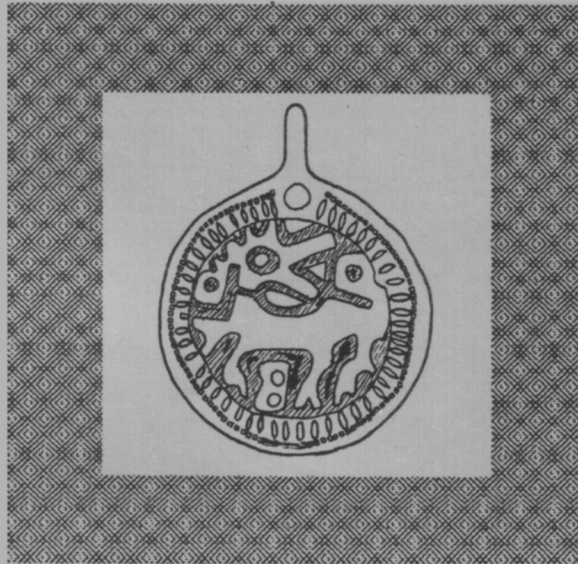

О.В. Шекун, О.М. Веремейчик

ДАВНЬОРУСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ ЛІСКОВЕ

Інститут археології НАН України

Чернігівський державний педагогічний університет ім.Т.Г.Шевченка

**Чернігівський обласний історичний музей
ім.В.В.Тарновського**

О.В.Шекун, О.М.Веремейчик

Давньоруське поселення Ліскове

**Редакційно-видавничий комплекс
“Деснянська правда”
1999**

ББК 63.4 (Ч УКР)
Ш 41

Рекомендовано до друку Вченою радою Чернігівського
державного педагогічного університету ім.Т.Г.Шевченка.

Відповідальний редактор
В.П.Коваленко

Рецензенти:
доктор історичних наук О.П.Моця,
доктор історичних наук В.М.Ричка

Шекун О.В., Веремейчик О.М.

Ш 41 Давньоруське поселення Ліскове. - Чернігів: РВК “Деснянська правда”, 1999 р. - 184 с.
ISBN 966-502-097-8

Монографія присвячена підсумкам багаторічних досліджень поселення Ліскове, що було розташоване у вузловому пункті водного шляху Любеч-Чернігів. У книзі узагальнено великий археологічний матеріал, схарактеризовано матеріальну культуру, господарську діяльність і побут жителів Ліскового. Комплексне вивчення поселення Ліскове та його найближчої округи дозволило визначити динаміку заселення і розвитку цього важливого мікрорегіону Чернігово-Сіверської землі у IX-XIII ст.

Ш 050400000 – 32
237 – 99

ББК 63.4 (Ч УКР)

ISBN 966-502-097-8

© О.В.Шекун, О.М.Веремейчик, 1999

ПЕРЕДМОВА

Значення села в соціально-економічній історії Давньої Русі загальновідоме. Для його вивчення, через брак письмових джерел, в основному можуть бути використані матеріали археологічних розкопок сільських поселень. На жаль, дослідженню сільських поселень давньоруської доби приділялось мало уваги. Ще й досі немає жодного повністю розкопаного поселення. Це, в першу чергу, пов'язано з необхідністю довготривалих, протягом кількох десятиліть, досліджень навіть середнього за розмірами поселення, і, відповідно, значних матеріальних витрат. Окрім того, тривалий час існувало уявлення про неперспективність цих досліджень, оскільки вважалося, що матеріальна культура сільських поселень значно поступається міській.

В історії Чернігівської землі важливе місце належало території, розміщеній у межиріччі нижньої течії Десни та Дніпра, а особливо – на північ від Чернігова, в басейні річки Білоус (літописний Боловес), що є правою притокою Десни. Ця територія входила до складу Чернігівського князівства і була його першопочатковим ядром, а пізніше доменіальним володінням чернігівських князів, де, за повідомленням літопису, знаходилась їх “вся жизнь”. Як показали дослідження останніх років, вона була найбільш важливим і густозаселеним регіоном Чернігівського князівства.

Монографія присвячена вивченню археологічного комплексу пам'яток IX-першої половини XIII ст., розташованих у верхів'ях р. Білоус. Саме тут знаходиться поселення Ліскове, на якому велися багаторічні дослідження. При виборі об'єкту досліджень ставились певні умови. Поселення мало бути одношаровим, містити матеріали не пізніше IX-початку X ст., розташованим у верхній течії р. Білоус, в одному з ключових пунктів водного шляху між Любечем і Черніговом. Культурний шар на поселенні повинен бути насиченим знахідками. Саме цим вимогам відповідало поселення Ліскове, відкрите О.В.Шекуном у 1976 році й розташоване за 4 км нижче від давньоруського волока біля с.Пересаж. На пам'ятці тільки в 70-х роках XX ст. почалася глибока оранка, що призвела до перевідкладення культурного шару і частково його переміщення в балки. Під час огляду поселення восени 1976 року, після промиву орного шару дощами, були зібрані численні уламки горщиків, амфор, жорен, знайдені фрагменти скляних браслетів, ножі, зафіксовані місця розвалів глинобитних печей.

Окремий розділ монографії висвітлює процес освоєння мікрорегіону у давньоруський час, утворення тут гнізда пам'яток і динаміку його розвитку. Основні розділи присвячені наслідкам багаторічних розкопок поселення Ліскове, що існувало протягом другої половини IX ст. – першої половини XIII ст. Значна увага приділяється етапам розвитку поселення, його планіграфії; розглядається типологія будівель та їх функціональне призначення; речовий та керамічний матеріал аналізується за комплексами; пропонується аналіз елементів матеріальної культури; підводяться деякі підсумки вивчення пам'ятки. Своїм першочерговим завданням автори вважали публікацію археологічного матеріалу, що знайшло відображення в численному ілюстративному матеріалі. Монографія являє собою логічне продовження статті “Поселення Ліскове у верхів'ях р. Білоус”, що увійшла до колективної праці “Південноруське село IX-XIII ст.” (Київ, 1997). Стаття підвела лише деякі перші підсумки роботам на пам'ятці. У ній не вдалося повною мірою представити графічний матеріал і планіграфічну ситуацію розкопаних об'єктів, а також уникнути прикрих помилок, причому не завжди з вини авторів. У монографії використані також матеріали останніх двох років досліджень, що не увійшли до попередньої студії.

Проведення тривалих досліджень на поселенні Ліскове було б неможливим без активної підтримки Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського, Чернігівської обласної організації Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, а також студентів Чернігівського педагогічного університету ім.Т.Г.Шевченка та Чернігівського юридичного технікуму. Особливу подяку висловлюємо співробітникам Чернігівського історичного музею Г.В.Жарову, Т.М.Жаровій, В.В.Мултанен, Л.Ф.Ситій, С.О.Сорокіну, старшому науковому співробітнику Чернігівського педуніверситету Ю.М.Ситому, а також членам обласної і міської археологічних секцій В.Ю.Бабищу, О.Б.Булаху, В.Є.Бочаровій, О.М.Косаренку, О.П.Косолапову, О.А.Корнеєву, І.В.Кривицькій, В.В.Шуляк.

Розділ I.

ВЕРХІВ'Я БІЛОУСУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ IX - ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIII СТ.

ПРИРОДНІ УМОВИ ТА КОРДОНИ РЕГІОНУ

Досліджуваний комплекс археологічних пам'яток другої половини IX-першої половини XIII ст., що складається з двох городищ, 17 поселень, 14 курганних і одного ґрунтового могильника (рис.1, табл.1) охоплює верхню частину басейну р.Білоус. В свою чергу ця місцевість є складовою частиною регіону межиріччя нижньої течії Десни і Дніпра, який неодноразово привертав увагу дослідників (Шекун, Веремейчик, 1988.-С.93-110).

Згадане межиріччя Десни і Дніпра розташоване в південно-західній частині Чернігово-Сіверської землі. Згідно з О.К.Зайцевим, на півдні кордони землі, починаючись від правого берега р.Десни дещо нижче Лутави, йшли на північний захід до Дніпра (відтинаючи саме пониззя межиріччя, що вірогідно, належало Київському князівству) (Зайцев, 1975.-Рис.2). Західною межею регіону була р.Дніпро. На півночі і північному сході згадану територію від радимичів відділяли болота Паристе і Замглай, що займають дно древньої широкої долини Дніпра-Замглаю (Ландшафты, 1985.-С.60; Атлас Черниговской области, 1991.-С.19). Початок ці болота беруть у місці впадіння річок Вир і Сож у Дніпро і тягнуться широкою смугою у 6-8 км з півночі на схід практично до впадіння р.Замглай (літописної р.Свині) (ПСРЛ, 1962.-Стб.456,458) у р.Десну. Цей природний кордон відокремлює межиріччя від літописної "Сновської тисячі". Десна є південно-східною межею території, що розглядається.

Крім Дніпра і Десни у регіоні є велика кількість малих річок. Серед них найбільш значною була р.Білоус (літописний Боловес) (ПСРЛ, 1962.-Стб.361,474) – права притока р.Десни. Беручи свій початок північніше с.В.Зліїв, вона тече на південь до впадіння у Десну нижче Чернігова.

Правий берег р.Білоус прорізаний густою сіткою приток, що течуть з заходу на схід (річки Хохвля, Свишень, Струга, Руда, Льгівка та інші). З лівих приток найбільш важливими були Глинянка, Кривиця, Якомань, Хмільниця та інші.

Таким чином, досліджуваний регіон (верхів'я р.Білоус з притоками Хохвля, Кривиця та Глинянка) мав густу мережу річок, що виступали на той час основними транспортними комунікаціями. Ріки у минулому були, безсумнівно, більш повноводними: суцільне розорювання земель, осушення боліт та систематична вирубка лісів призвели до суттєвих змін водного балансу та значного обміління річок аж до повного зникнення багатьох з них. (Ландшафты, 1985.- С.58-59).

Частина регіону у давнину була заболочена. Болота і нині займають близько 15% площі досліджуваної території, особливо у верхів'ях річок. Власне заболочені території, здебільшого, і є природними кордонами регіону: на заході – у верхів'ях р.Білоус, на сході – у верхів'ях її лівої притоки – р.Глинянки. Північною межею можна вважати лінію вододілу Білоуса та невеликих річок, що течуть на північ і впадають у Замглайські болота. Південний кордон – це вододіл поміж правими притоками Білоуса – річками Хохвля та Свишень, течія яких спрямована з заходу на схід.

Загальновідомо, що за характером сучасного ґрунтового покриву можна легко встановити поширення у минулому лісів, лучно-степових ландшафтів (опілля) у Поліссі, а також регіонів давнього землеробства.

Верхів'я р.Білоус характеризується різноманітними за складом та родючістю ґрунтами. Більшу частину площі регіону займають порівняно родючі пилувато-супіщані та легкосуглинкові лісові ґрунти (дерново-слабопідзолисті і середньопідзолисті супіщані та суглинкові ґрунти) (30 балів родючості).¹ Їх масиви розташовані переважно в правобережній частині басейну р.Білоус. Значна їх

¹ Агровиробничі якості ґрунтів у балах визначив доктор сільськогосподарських наук, зав.лабораторією ґрунтової мікробіології Укр.НДІ сільгоспмікробіології В.І.Канівець.

площа була звільнена від лісу і освоєна для землеробства за часів Київської Русі (Канівець, 1985.-С.93). Найродючішими на цій території вважаються сірі лісові опідзолені оглеєні ґрунти (40 балів), клини яких розташовані переважно на лівобережжі Білоуса, в басейні р.Глинянка (Атлас Черниговской области, 1991.-С.16; Почвы, 1986.-С.85).

Як відомо, ділянки на яких були вирубані ліси, сотні років зберігають опідзолистість ґрунту. Враховуючи сучасний характер ґрунтового покриву, можна стверджувати, що раніше широколисті та сосново-широколисті ліси вкривали значні території регіону. Про це свідчать і назви урочищ Дубове, Ліскове, Ліски. Ліси, річкові заплави та болота були багаті на дичину, причому тваринний світ у давнину був значно різноманітнішим: за остеологічними даними з поселення Ліскове тут водились тури, олені, лосі, ведмеді, рисі, вовки, кабани, кози та інші. Хутрянні тварини були представлені лисицею, бобром тощо. У водоймищах водилась риба, про що свідчать знахідки луски та хребтів риб.

Швидкому освоєнню регіону сприяли не тільки природні умови, велике значення мали також водні та сухопутні комунікації. Річки слугували надійними і зручними транспортними артеріями, що поєднували між собою і окремі населені пункти, і (за допомогою волоків) цілі райони, розташовані в різних басейнах.

Природні кордони межиріччя – річки Дніпро та Десна були водночас і транспортними комунікаціями, які мали велике значення загалом для Давньоруської держави. Крім них значну роль відігравала мережа шляхів по дрібних річках. Найважливішим був водний шлях Любеч - Чернігів: р.Дніпро - оз.Любецьке (стариця Дніпра) – протока – оз.Болгач (стариця Дніпра) - р.Муравля – оз.Кораблище – невеличкий волок (500-800 м) в районі с.Пересаж (відомі 2 давньоруських поселення та курганний могильник) – р.Білоус – р.Десна (Коваленко, Шекун, 1984.-С.63). Або ж в районі літописного Листвена можна було повернути лівою притокою Білоуса – р.Глинянкою на північний схід і озерами Купнисте і Очеретяне в районі поселення Очеретяна Гора біля с.Сибереж потрапити у верхів'я р.Стрижень і нею до Чернігова (Шекун, 1994.-С.39)

Власне таке вигідне географічне розташування, розвинута річкова мережа, родючі ґрунти, а також водні та сухопутні комунікації створили сприятливі умови для швидкого освоєння та економічного розвитку досліджуваної території і обумовили на ній високу щільність населення.

ЕТАПИ ЗАСЕЛЕННЯ РЕГІОНУ

До давньоруського часу верхів'я р.Білоус було мало заселеним. На терені досліджуваної території відомо 6 поселень епохи бронзи – 4 в басейні р.Кривиця, 1 – в басейні р.Глинянка, і ще одне на р.Хохвля (Жаров, 1991/б/н; Шекун 1979/67; 1991/128). Епоха раннього заліза репрезентована лише одним поселенням в верхів'ях р.Кривиця (Шекун, 1989/200). В регіоні відомо також 11 поселень середини 1 тис.н.е. – 2 розташовані у верхів'ях р.Білоус, 4 – в басейні р.Глинянка, 3 – в басейні р.Кривиця, і 2 - на р.Хохвля (Шекун, 1976/53; 1979/67; 1991/128; Жаров 1991/б/н; Жаров, Майборода 1994/б/н). Мабуть, така невелика щільність поселень у попередні часи пов'язана з віддаленістю цього регіону від великих річок – Десни та Дніпра, а також заболоченістю і поширенням тут у давнину лісів. Лише у давньоруський час ця територія починає інтенсивно освоюватися.

Гніздо пам'яток, що сформувалося і існувало протягом другої половини IX-першої половини XIII ст., складається з двох городищ, 17 поселень, 14 курганних і одного ґрунтового могильника (Шекун, Веремейчик, 1995.-С.151). Вони займають територію площею близько 80 кв.км, відділену від сусідніх, як зазначалось раніше, природним рельєфом і незаселеним навколо простором у 2-4 км. В свою чергу, в цій групі пам'яток можна відокремити 5 мікрорегіонів, до складу кожного з яких входить 2-4 поселення, розташовані вздовж невеличкої річки або біля водоймища. (Рис.2, табл.1).²

В південно-західній частині регіону, вздовж правої притоки р.Білоус – р.Хохвля розташовані

² Номер пам'ятки на карті і в таблиці співпадають.

пам'ятки першого мікрорегіону – чотири поселення та чотири курганних могильника (табл.1, 27-33). Причому з останніх, до теперішнього часу збереглися тільки два (27,31). Всі поселення (26, 29, 30, 32) розташовані вздовж правого берега р.Хохвля, за 1-3 км одне від одного.

Наступна група пам'яток (два поселення і два курганних могильника, № 22-25) розміщена на лівому боці р.Білоус, в південно-східній частині регіону. Поселення розташовані на правому березі струмка В'язницька Рудка – одне (22) у його витоках, друге (24) у місці впадіння його у р.Білоус.

Ще три селища і курганний могильник (18-21) займають східну частину досліджуваної території – в басейні р.Глинянки – лівої притоки Білоусу.

На північній ділянці знаходиться група пам'яток (4 поселення і 4 курганних могильника, № 10-17) у басейні лівої притоки Білоусу – р.Кривиці. Цікаво, що в цьому мікрорегіоні біля двох поселень (10 і 15) знаходиться по два курганних могильника. (Рис.1).

Останній, п'ятий мікрорегіон розташований в центрі досліджуваної території – верхів'ї р.Білоус до впадіння в неї р.Глинянки. Це 9 пам'яток – 2 городища, до яких примикають посади (1,2,4,5), 2 поселення (на одному з них – поселенні Ліскове (7) – досліджений ґрунтовий могильник) і три курганних могильники. До речі, з останніх жоден курган не зберігся донині.

На підставі отриманого в результаті багаторічних досліджень матеріалу, уявляється можливим прослідкувати етапи формування цього гнізда пам'яток.

Перші поселення виникають у другій половині IX ст. вздовж правого берега р.Білоус на відстані 1,5 – 2,5 км одне від одного (Каменка-1, Ліскове, М.Листвен, № 9,7,5). Можливо, внаслідок подальших досліджень, кількість пам'яток з матеріалами другої половини IX-початком X ст. дещо збільшиться, оскільки ці шари перекриті більш пізніми, але це навряд чи суттєво змінить картину динаміки виникнення пам'яток.

У X-XI ст. освоєння території проходить дуже бурхливо і приводить до повного формування гнізда пам'яток, що складається з 17 поселень, 1 городища і 13 курганних могильників. Відстань між поселеннями іноді скорочується до 1-2 км. В кінці XI – на початку XII ст. споруджується друге городище, на правому березі р.Білоус, навпроти першого. Ця структура пам'яток збереглася без значних змін до самої середини XIII ст. Лише одне поселення, а саме Каменка-1 (9) – припиняє своє існування у X ст.

Раннє і швидке освоєння регіону обумовлене розташуванням на водному шляху Чернігів-Любеч (не випадково саме на р.Білоус виникають перші поселення), який почав функціонувати на рубежі IX-X ст. Наближеність до шляху сприяла і завершенню формування структури гнізда дуже рано – у XI ст., на відміну від сусідніх, де поселення виникали і в XII-XIII ст. (Шекун, Веремейчик, 1988.- С.108). Для підсилення контролю над розгалудженням водного шляху (р.Білоус – р.Глинянка), ймовірно, споруджується і друге городище.

Розташовані у верхів'ях приток Білоусу поселення фіксували кордони регіону і контролювали доступ в його центральну частину.

В давній період кожен населений пункт, ймовірно, супроводжувався курганним могильником або декількома. Так, наприклад, біля трьох поселень – Мутичів-2, Курганя та Гучин-1 (15,10,27) виявлено по дві курганні групи. Донині збереглися кургани лише біля семи поселень. За допомогою опитування місцевих жителів на археологічну карту нанесено ще п'ять місць, де до недавнього часу існували кургани.

Курганні могильники знаходились, як правило, на відстані 0,3-1,2 км від поселень, вище за течією або ж на протилежному березі невеличкої річки. Насипи, що збереглися, мають висоту 0,3-2,1 м і діаметр 3-18 м. В досліджених курганах біля с.Красківське (3 кургани на могильнику в ур.Курганя і 1 – в ур.Слободське) виявлені поховання за обрядом спалення під курганним насипом. Вони датуються X ст. (Шекун, Косолапов та інші, 1979.-С.424).

Таке швидке і раннє освоєння території верхів'я р.Білоус, можливо, обумовлюється не тільки соціально-економічними причинами, а й політичними. Так, в результаті боротьби поміж синами Володимира Ярославом Мудрим та Мстиславом Тмутараканським (1024-1026 рр.) виникає

Чернігівський стіл, що приводить до тимчасового (1024-1036 рр.) розділу “Руської землі” по Дніпру. Але розділ Русі 1026 р. був формальним, він не привів до утворення двох державних структур. Виникає своєрідний розподіл політичних функцій поміж двома центрами “Руської землі” – Києвом і Черніговом. Ця децентралізація, в цілому, зіграла позитивну роль у внутрішньому розвитку Київської Русі. (Голочко, 1987.-С.79). Відокремлення Лівобережжя, в той же час, сприяло і розвитку особливих, відносно київського столу, економічних інтересів лівобережної феодалної знаті (Зайцев, 1975.-С.76).

Письмові джерела не містять відомостей про господарську діяльність Мстислава Володимировича, але ряд побічних даних (наприклад, про похід 1031 р. на Червенські гради і розселення у “Руській землі” полону) (ПСРЛ, 1962.-Стб.137) у поєднанні із знахідками на поселенні Ліскове кераміки, характерної для західних регіонів Русі, дозволяє припустити, що свою частину “ляхів” Мстислав розселив на поселеннях у басейні Білоусу. Цікаво також і те, що місцеві жителі називають територію посаду другого Лиственського городища “Острів Дулібов”.

Серед ознак, що характеризують неукріплені сільські поселення, одним з важливих є топографія їх розташування на місцевості і площа розповсюдження культурного шару (Седов, 1960.-С.8-14, 17-24; Рієр, 1982.-С.114-115). Розміщення поселень на місцевості залежить від ряду фізико-географічних умов, з яких обов’язковою була наявність води. Поселення розподіляють на чотири типи – прирічний, мисовий, на дюнах або підвищеннях у заплаві річок і вододільній (Древняя Русь. Город, замок, село, 1985.-С.98). При дослідженні межиріччя нижньої течії Десни і Дніпра поселень четвертого (вододільного) типу не виявлено зовсім, але виділилася група пам’яток, що розміщені на схилах “блюдеподібних” западин, які запропоновано об’єднати у п’ятий тип (Шекун, Веремейчик, 1988.-С.103; Веремейчик, 1995.-С.26). На терені верхів’я р.Білоус не виявлено поселень і третього, заплавного типу, головним чином через відсутність тут заплавл річок.

За типами 16 поселень розподіляються наступним чином: 4 селища прирічного (1) типу (розташовані вздовж річки); 6 селищ мисового (2) типу, що розміщені у місцях впадіння дрібних приток до більш крупних річок (2 а) або ж поселення, що обмежені з двох боків притоками і річкою (2 б); і, нарешті, 6 поселень 5 типу, які розташовані на схилах “блюдеподібних” западин (5 а), або біля витоків ручаїв (5 б).³

Розглянемо динаміку виникнення різних типів селищ у регіоні.

	IX ст	X ст.	XI ст.
Тип 1	1	2	1
Тип 2	2	3	1
Тип 5	-	2	4

Як видно з таблиці, у IX ст. поселення виникали по берегах р.Білоус, або ж на мисах, утворених притоками р.Білоус. В X ст. поряд з прирічними (2 селища) та мисовими (3 селища) з’являються і 2 поселення, що виникли на схилах “блюдеподібної” западини і у верхів’ях струмка. У XI ст. картина докорінно змінюється. Помітно зменшується виникнення поселень прирічного і мисового типу (їх в цей час виникає по одному в згаданих топографічних умовах) і суттєво збільшується виникнення пам’яток 5 типу (4 поселення).

Таким чином, спочатку, в IX ст. йшло освоєння найбільш зручних берегових ділянок вздовж водного шляху по р.Білоус. У X ст. ця тенденція зберігається, хоча вже з’являються і поселення в нових топографічних умовах. До XI ст. селищна структура настільки ущільнилася, що з цього часу пам’ятки більш за все виникають на схилах “блюдеподібних” западин та біля витоків ручаїв.

Іншою важливою характеристикою селищ є площа розповсюдження культурного шару. В різних пам’ятках регіону вона коливається у межах від 1 до 12 га, але переважна більшість має площу від 1 до 5 га.

³ Поселення-посад Лиственського городища 1 не враховується, тому що воно виникло разом з городищем і на його розташування вплинули фортифікаційні міркування. Поселення-посад городища 2 пропонується врахувати, оскільки воно виникло раніше за городище.

Розглянемо співвідношення площі і хронології селищ. (Табл.1). Розміри 3 поселень, що виникають в IX ст. в межах від 1 до 12 га. Причому поселення, що існували протягом IX-першої половини XIII ст. були чи не найбільшими в регіоні – 5 і 12 га (№ 7,5). Поселення Каменка-1, площею 1 га припиняє своє існування в X ст. 7 поселень, що виникли в X ст. мали площу 1-6,7 га. З цих пам'яток також лише одне поселення (№ 32) припиняє своє існування в XI ст. Наступна хронологічна група репрезентована 6 поселеннями XI-середини XIII ст. з площею 1-3,5 га. Таким чином, спостерігається певна закономірність – чим пізніше виникає сільське поселення, тим меншу площу воно займає. Хоча до цих зауважень слід підходити досить обережно, тому що культурний шар відображує не певний археологічний період, а весь час існування пам'ятки.

Систематичі обстеження пам'яток дозволили з'ясувати, що площа більшості селищ змінювалась протягом всього терміну існування поселень. Простежуються певні тенденції зміни площі селищ. З XII ст. відбувається освоєння раніш незаселених підвищених зручних ділянок навколо поселення або освоєння протилежного берега невеликої річки (№ 7,10,20,22). А більш низовинні ділянки, заселені в попередній період, залишаються вільними. На нових площах культурний шар не вкриває поселення повністю, а тільки окремими плямами, які вказують на місця садиб.

Структура пам'яток, яка сформувалася остаточно в XI ст., збереглася без значних змін аж до татаро-монгольської навали. Після середини XIII ст. структура гнізда пам'яток суттєво змінюється. На жодному поселенні не виявлено знахідок другої половини XIII-XIV ст. Нові пам'ятки виникають на інших місцях і в інших топографічних умовах (Шекун, 1995.-С.113-115; Шекун, 1996.-С.114-115).

Розділ II.

ПОСЕЛЕННЯ ЛІСКОВЕ

Найбільш вивченою пам'яткою як у верхів'ях р. Білоус, так і на терені межиріччя пониззя Десни і Дніпра є поселення в урочищі Ліскове, що розташоване за 2 км на північний захід від села М. Листвен Ріпкинського району Чернігівської області (Шекун, 1986.-С.60-62; Шекун, Веремейчик, 1997.-С.69-98). Поселення знаходиться у верхів'ях р. Білоус, на обох її берегах. (Рис.2). Частина поселення розміщена на правому березі і отримала умовну назву Ліскове-1.⁴ Правий берег р. Білоус (3-3,5 м від рівня води у річці), прорізаний чисельними балками, з яких раніш витікали джерела. З заходу та сходу територію поселення обмежували дві глибокі балки. З півдня поселення відокремлене заболоченою місцевістю, що має назву урочище Гали. Культурний шар потужністю від 0,2 і на окремих ділянках до 0,6 м тягнеться суцільною плямою завширшки 100-180 м уздовж річки протягом 350 м.

Друга частина поселення знаходиться на більш пологому лівому березі річки і умовно названа Ліскове-2. Тут культурний шар розповсюджений на двох мисоподібних виступах, що утворені берегом річки і балкою, ширина якої сягає 30-40 м. В цій частині поселення, на відміну від Ліскового-1, культурний шар зафіксований у вигляді окремих плям, які виділяються більш темним забарвленням на оранці і тільки на окремих ділянках його потужність становить 0,2-0,4 м. Загальна площа поселення на двох мисах лівого берега р. Білоус становить 0,8 га.

Територія поселення інтенсивно розорюється, і тому верхній 0,3-0,35 м культурний шар перевідкладений оранкою. Він частково змивається і переміщується з більш підвищених ділянок в улоговини. На обох берегах річки улоговини та балки для запобігання ерозії ґрунту були мабуть частково засипані культурним шаром ще в давнину.

В місцях, де культурний шар не знищений повністю оранкою, особливо в західній частині Ліскового-1, де спостерігається інтенсивна забудова протягом Х-середини XIII ст., під 0,3-0,35 м орного шару сіро-коричневого супіску, залягав шар темно-сірого або сірого супіску, потужністю до 0,2 м, який містив значну кількість давніх речей. На окремих ділянках поселення зафіксований також шар світло-сірого передматерикового супіску, в якому майже зовсім не було культурних решток.

За 16 польових сезонів (1977-1992 рр.) на поселенні Ліскове досліджено 13825 кв. м, що становить 27,6% від загальної площі пам'ятки.

На Лісковому-1 розкопки велись в західній частині поселення, яка відділена від решти невеликою балкою. Загалом тут досліджено 8200 кв.м, з'ясовано характер забудови від берегової лінії (північного кордону Ліскового-1) і майже до південного кордону поселення протягом 155 м. Недослідженою тут залишилася південна периферійна ділянка. Таким чином, в західній частині поселення Ліскове-1 досліджено близько 80% від загальної площі цієї частини пам'ятки. На схід від балки для з'ясування характеру культурного шару і часу забудови було закладено чотири невеликі розкопи загальною площею 100 кв.м.

На Лісковому-2 основні дослідження були зосереджені в східній частині пам'ятки. Тут з 6500 кв.м досліджено 5500 кв.м, або 85% східної ділянки Ліскового-2. На західному мисі площею 1400 кв.м, закладено розкоп 25 кв.м для з'ясування характеру культурного шару.

Територія поселення вперше була заселена у ранньослов'янський час. На Лісковому-1, в північно-західній частині дослідженої ділянки виявлені житло і дві господарські будівлі кийвської культури. Житлова будівля (№ 57) являла собою прямокутну напівземлянку розмірами 3,4 x 3,2 x 0,6 м орієнтовану кутами по сторонах світу. В центрі котловану стовпова яма, а безпосередньо біля неї – яма для вогнища, що була викладена уламками ліпного посуду. (Рис.3). В заповненні знайдений ліпний посуд і 3 біконічних керамічних пряслиця, які датуються IY ст.н.е. (Шекун, Веремейчик, 1986.-

⁴ Нумерація споруд і ям на кожному березі пам'ятки для зручності ведеться окремо.

С.328; Терпиловський, Абашина, 1992.-С.124). Дві інші будови цього часу (№ 55, 58), знаходилися поряд з попередньою, мали підквадратну форму (2,5 x 2,7-3 м) і були заглиблені в материк на 0,25-0,3 м. Решта пам'ятки ранньослов'янського часу знаходиться дещо вище за течією р.Білоус і не перекрита давньоруською забудовою.

ПЛАНУВАННЯ ПОСЕЛЕННЯ ЛІСКОВЕ-1

Від географічного типу поселення значною мірою залежав тип його забудови. Фахівці виділяють кучовий, рядовий і вуличний типи забудови. Причому, в літературі розповсюджена думка, що прирічному типу розташування на місцевості відповідає рядовий тип забудови (Седов, 1960.-С.26), а мисовому, заплавному і приозерному – кучовий. Але подібний розподіл в цілому спрощений. Впевнено говорити про тип забудови жодного з поселень неможливо без широких археологічних досліджень. До вирішення цього питання слід підходити обережно ще і тому, що типи поселень ми виділяємо за поширенням культурного шару, яке відображує не певний археологічний період, а весь час існування пам'ятки (наприклад, на Лісковому-1 життя триває з другої половини ІХ ст. до середини ХІІІ ст.).

На підставі отриманого археологічного матеріалу при дослідженні поселення Ліскове уявляється можливим з'ясувати систему заселення пам'ятки у давньоруський час і спробувати простежити елементи планування протягом її функціонування.

Ретельний аналіз речового і керамічного матеріалу і стратиграфічні спостереження дозволили виділити чотири хронологічні періоди забудови поселення Ліскове-1: 1 – друга половина ІХ–перша половина Х ст.; 2 – середина Х–середина ХІ ст.; 3 – друга половина ХІ–початок ХІІ ст.; 4 – ХІІ–перша половина ХІІІ ст. В рамках кожного хронологічного періоду археологічні об'єкти пропонується згрупувати на підставі територіальної близькості і проаналізувати кожне скупчення будівель окремо.

Забудова другої половини ІХ - першої половини Х ст.

До першого хронологічного періоду відноситься незначна кількість археологічних об'єктів – дві будівлі (№ 36 і 65) і 5 господарських ям (№ 60-63, 82). Вони вільно розкидані, без певної системи в західній частині Ліскового-1, за 70-80 м від края берегової тераси (Рис.4). В заповненні цих об'єктів, окрім кістяної проколки, речовий матеріал відсутній. Тут знайдена ліпна, лише частково підправлена у верхній частині на гончарному крузі кераміка або ранньогончарна.

Центральною серед споруд цього періоду є будівля 65, що, вірогідно, була житлом, розташована на території, що пізніше була зайнята ґрунтовим могильником. (Рис.5; І). Її котлован (3 x 4 x 0,7 м) підпрямокутний з заокругленими кутами орієнтованими по сторонах світу. Заповнення споруди пошкоджене двома пізнішими ямами і похованням. Залишків опалювальної споруди не виявлено. Цілком можливо, що вона знаходилась біля входу, який, вірогідно, був зі східного боку. а саме ця частина знищена більш пізніми перекопами. По підлозі будови вздовж довгої осі зафіксовані дві стовпові ями. З заповнення походять уламки ліпного і примітивно-кружального посуду. (Рис.5; 2-7). Уламки кераміки представлені посудинами, в яких вінця дещо відігнуті назовні, а їх край або округлий, або прямо чи косо зрізаний (типи Х-ХІІІ за В.О.Петрашенко, які датуються сер.ІХ-сер.Х ст.) (Петрашенко, 1992.-С.51-54,91).

Інша будівля (№ 36) розміщена за 15 м на північний захід від попередньої. Її котлован видовженої форми 5 x 1-1,5 м, заглиблений в материк на 0,4-0,5 м. Вірогідно, що стіни будови були винесені за контури заглибленої частини і залишки перекриття у вигляді горілих прошарків зафіксовані стратиграфічно. (Рис.5; ІІ). З заповнення споруди походять кістяна проколка та уламки 7 ранньогончарних горщиків. (Рис.5; 1,8-14). Подібні посудини відносяться до типів ІІІ-У за В.О.Петрашенко і датуються поч.ІХ-сер.Х ст. (Петрашенко, 1992.-С.91).

З 5 ям, що відносяться до першого хронологічного періоду, одна (№ 82) овалоподібна за планом і розташована поблизу споруди № 65. Чотири інші знаходяться за 20 м від неї в південному напрямку. В заповненні їх знайдені фрагменти невеликих посудин, аналогічних посудинам з будов № 36, 65 (рис.5; 15-21) (тип II кружального посуду, який за формою наслідує горщики волинського типу, орнаментовані хвилею, за В.О.Петрашенко вони датуються приблизно початком-серединою IX ст.). Але на Лісковому, всі ці типи кераміки з'являються, скоріш за все, близько середини IX ст.

Забудова середини X - середини XI ст.

Другий хронологічний етап на поселенні Ліскове-1 проходить досить бурхливо. В цей час заселяється вся територія поселення на правому березі р.Білоус (близько 3,8 га), а наприкінці цього періоду з'являються перші об'єкти на протилежному, лівому березі річки (поселення Ліскове-2).

Другий хронологічний період репрезентований на Лісковому-1 62 будовами (серед яких 4 житлові) і 82 ямами. В найбільш дослідженій, західній частині Ліскового-1 об'єкти сер.X-сер.XI ст. утворюють три скупчення: перше розташоване в прибережній частині пам'ятки і представлене 27 будовами, серед яких 3 житлові, і 31 ямою, друге займає центральну частину дослідженої ділянки з 24 будовами і 28 ямами, і, нарешті, третє, що розміщене в глибині тераси з 11 спорудами і 17 ямами.

Зрозуміло, що не всі вони одночасно співіснували.

На підставі керамічного і речового матеріалу, а також завдяки стратиграфічним спостереженням виділяються більш ранні за часом об'єкти. В прибережній лінії забудови до таких відносяться будови № 2,4,6-10,13,18 та ями 7,10,12,18,19,27,29,31,33, що містять ранньогончарну та курганного типу кераміку. (Рис.6). Вони розміщені компактною групою, майже по колу на площі близько 400 кв.м., що не була зайнята попередньою забудовою. Конструктивним ядром цього комплексу були житла-напівземлянки (№ 7,8), що розташовані за 5 м одна від одної. Їх котловани прямокутні з округлими кутами, площею біля 13 кв. м і глибиною 0,45-0,65 м, глинобитні печі з материковими черенями розміщені в південно-східному кутку. (Рис.7, I; рис.8,I).

В заповненні будівлі 7 поряд з уламками горщиків середини X-початку XI ст. знайдений уламок керамічного біконічного пряслиця, ніж та частина набірнього одностороннього гребеня з кістки. (Рис.7; 1-11). Останній віднесений до типу I за Б.О.Колчиним і датується за новгородськими аналогіями X-сер.XI ст. (Колчин, 1982.-С.164). З будови 8 окрім чисельних уламків горщиків походить кістяна проколка, шиферне пряслице, 2 намистини – зонні, зелені із непрозорого скла, що датуються X-XI ст. (Колчин, 1982.-С.168) та втульчастий ключ від внутрішнього комбінованого замка (тип 2, варіант I за Б.О.Колчиним). (Рис.8; 1-5, 9-14). Дослідник зазначає, що подібні ключі з'являються в кінці X ст. і побутують до перш.пол.XIII ст. (Колчин, 1982.-С.161-162).

Таким чином, за характером знахідок будівля 8 була побудована дещо пізніше за 7.

Поруч з житлом розміщена ремісничка будівля № 6. Вона в значній мірі пошкоджена спорудою 6 А (XII ст.). Її котлован мав видовжену форму 4,2 x 1,6 x 1,5 м. Вхід зі східного боку у вигляді вузького (до 0,5 м) похилого коридорчика (до 1,2 м). В завуженій частині котлована на материковому останці був споруджений опічок висотою до 0,35 м. На ньому виявлені овалоподібної форми 0,7 x 0,8 рештки горна (рис.9; I).

В його основі залягав шар глини до 8 см перепаленої до червоно-рожевого кольору та уламки від двох горщиків (рис.9; 5,6), більшість яких розшарувалась. В непошкодженій пізньою забудовою східній частині котловану та в шарі на рівні підлоги, виявлені уламки п'яти горщиків (рис.9; 3-4, 7-9), залізні і силікатні шлаки, деякі з губчастою поверхнею блакитного кольору. В схоронці, зробленій підбоям в материковій стінці знайдений стрижень довжиною 20 см квадратного перетину із загостреним кінцем і слідами дерев'яної ручки на протилежному кінці, а також кубічний замок. Подібні замки існували протягом X-XII ст. (тип А) (Колчин, 1982.-С.160,162). (Рис.9;1,2).

Із західного боку від житла № 7 розташований комплекс із 4 ям. Дві з них (№ 27,31) мали овалоподібну форму з більш заглибленою розширеною частиною. Яма № 29 прямокутна, з стовповими ямами посередині коротких стін; яма № 33 овалоподібної форми. Площа розглянутих ям 4-6 кв.м. Виходячи з відносно значної глибини ям (0,7-0,8 м) і наявності в їх заповненні чисельних фрагментів горщиків, в тому числі – діаметром вінець понад 20 см, можна припустити, що ями використовувалися як льохи для зберігання їстівних припасів. (Рис.10; I,II,9-28). Серед знахідок, виявлених в ямах відзначимо цвяходер (рис.10; 6), односторонній набірний гребінь (тип I за Б.О.Колчиним, X-сер.ХІ ст.) (Колчин, 1982.-С.164,166) (рис.10; I), кістяну проколку, ножі та литий бронзовий гудзик, подібний до знахідок Шестовицького могильника, датованого X-поч.ХІ ст. (Бліфельд, 1977.-С.43) (Рис.10; 3-5).

За 6 м на південь від ям розміщена будівля 18 з котлованом видовженої форми (5,4 x 1,05-1,25 x 0,5 м). Її прорізала більш пізня споруда 19 (сер.ХІ ст.), майже повністю знищивши глинобитну опалювальну споруду. В заповненні знайдені уламки горщиків, кістяний амулет, пряслице, фрагмент ножа. (Рис.16; 13-15,19-22).

За 2 м від вищерозглянутої будови знаходилась ще одна споруда № 4. Її котлован видовженої форми 4,8 x 1,7 - 2,0 x 0,6-0,7 м. В центральній його частині в розвалі глинобитна піч, яка була споруджена на високому опічку. По дну залягав потужний шар попелу. В нижній частині заповнення виявлені чисельні уламки горщиків, дрібні вироби з кістки, струги, що використовувались для очищення шкір, 4 кістяні проколки. Ймовірно, що тут займались вичинкою шкір. (Рис.11). З будови також походить уламок витої шийної гривні з багатокомпонентного сплаву та цільний двохсторонній гребінь з частими і рідким зубом (тип Л за Б.О.Колчиним) (рис.11; 1,9). Подібні гребні існували з кінця X-XIII ст. (Колчин, 1982.-С.164).

Наступна будівля № 2 розташована південно-східніше від попередньої. Піч з округлим материковим черенем збудована в ніші, що розташована за материковою стінкою котловану (рис.12; I). Посередині овалоподібного котловану, уздовж довгої осі виявлені три стовпові ями. Впущені в них стовпи були конструктивною основою двосхилого даху. Серед виявлених знахідок слід відзначити ткацький човник, ножі, маленький ключик, уламки амфор і ліроподібну одночасну пряжку, з багатокомпонентного сплаву, по краю її ліроподібної частини-насічки. (Рис.12; 1-9). Остання за новгородськими аналогіями датується початком XI-XII ст. (Лесман, 1990.-С.79). Вірогідно, будівлі 2 і 4 мали виробничо-господарське призначення.

Між спорудою № 2 і житлом № 8 на площі близько 100 кв.м компактно розташований комплекс із трьох споруд і двох ям. В розміщених поряд будівлях № 9 і 10 у завужених ділянках котлованів знаходились відкриті вогнища. Споруди інтерпретовані як снопосушарки. З будівель походять уламок серпа, вушки від відер та серцеподібна срібна бляшка. (Рис.13). Крім того в заповненні будови № 10 знайдені два наконечника стріл. (Рис.13; 1,2). Перший наконечник кістяний, втульчастий, оздоблений по втулці геометричним орнаментом. Подібні кістяні стріли з затупленим вістрям використовували для полювання на хутряного звіра (Мальм, 1956.-С.109). Другий наконечник – бронебійний з масивною бойовою ромбоподібною голівкою, ромбічного перетину, з шийкою (тип 83 за О.Ф.Медведевим). Як зазначає дослідник, подібні стріли характерні для XI ст., але можливо вони з'являються в X ст. (Медведев, 1966.-С.81).

Будівля № 13 має контур котловану у вигляді вісімки. Не виключено, що тут спочатку були дві ями поряд, а перетинка між ними не збереглася. В заповненні ям виявлені залишки обвуглених деревин і в нижній частині котловану потужний шар вугілля. Мабуть, у цих ямах добували деревне вугілля, на користь чого свідчать і обпалені стінки ям. (Рис. 12; II, 10-17). Розташована поряд з будівлею № 13 яма № 10, вірогідно, використовувалася для зберігання деревного вугілля, яке, як відомо, застосовувалося при виробництві заліза сиродутним способом. В її заповненні під тонким шаром піску залягало вугілля твердих порід дерева. В культурному шарі над ямою виявлений кістяний

втульчастий наконечник стріли з геометричним орнаментом по втулці, аналогічний знайденому в будові 10, який використовувався для полювання (Мальм, 1956.-С.109). В заповненні ями знайдений ключ від цільнодерев'яних замків з "жолудями". Вони побутували в X-XI ст, а на початку XII ст. зникли. (Тип 1) (Колчин, 1982.-С.161-162) (Рис.14; I, 1-10).

Яма № 12 мала значні розміри (3,5 x 2,5 x 0,6 м), заглиблена частина овалоподібна за планом та воронкоподібна за формою. В центрі ями циліндричне заглиблення на 0,35 м. В її заповненні залягав потужний шар чорного супіску насиченого вугликами, до того ж стінки ями просмолені. На дні знайдені денця горщиків з просвердленими отворами, та вінця великих посудин, діаметр яких перевищує 30 см. Їх внутрішня поверхня вкрита смолою чи дьогтем. Таким чином, в ямі добували смолу чи дьоготь. (Рис.14; II, 11-14).

В прибережній частині Ліскового-I, в рамках другого хронологічного періоду виділяються 18 будівель і 23 ями, які за часом побутували дещо пізніше ніж попередні. Більшість об'єктів складає єдиний комплекс навколо житла – напівземлянки № 5. Будівля мала площу понад 9 кв.м і довгий вузький вхід (3,2 x 1 м) з південного боку. Житло стовпової конструкції (по кутах і в центрі знайдено стовпові ями), вздовж східної стіни досліджено неглибоку канавку, заповнену деревним тліном. Піч (1,1 x 1,4 м) стояла ліворуч від входу, челюстями повернена до північної стінки житла. Її споруджено на материковій підлозі. На рівні череня досліджено 12 ямок від кілків каркаса. (Рис.15; I, II). В заповненні окрім уламків горщиків середини XI ст. знайдені ножі та кістяний односторонній гребінь I типу, що датується X-сер. XI ст. (Колчин, 1982.-С.164,166). (Рис.15; 1-15).

Навколо житла в радіусі 5-8 м розташовані будівлі № 8-А і 19, а також ями № 8, 9, 1, 4. Будівля № 8-А знаходиться на північний схід від житла. Вона частково прорізала котлован будівлі № 8. Значну частину овалоподібного котлована, площею понад 5 кв.м займали дві ями-льохи, де, мабуть, зберігали їстівні припаси. Знахідки представлені фрагментами горщиків і ножами. (Рис.8; 6-8, 16-26).

Будівля № 19 розміщена на захід від житла і частково прорізала будівлю попереднього періоду. Котлован її прямокутний, площею понад 10 кв.м (Рис.16; III). Із заповнення будови походять шиферні пряслиця та фрагмент напівкруглого браслета візантійського виробництва, прикрашеного листочками жовтого кольору. (Рис.16; 16-18, 23-27).

Ями № 14 і 28 знаходяться поряд з будівлею № 19. Вони овалоподібні в плані і мають розміри, відповідно, 1,3 x 2,5 x 0,35 м і 2,2 x 2,5 x 0,4 м. В їх заповненні знайдені уламки горщиків, а в ямі № 14 також пряслиця (одне з насічками), ніж, голка та пряжка. (Рис.17; 2-6). Пряжка з прямокутним приймачем та прямокутною рамкою, що орнаментована опуклим візерунком, вилита з багатокомпонентного сплаву, близького до латуні. Аналогічні пряжки знайдені в курганах X-XI ст. В Новгороді подібні знахідки відомі в шарах першої чверті XI ст. (Седова, 1981.-С.144).

Інші об'єкти цього періоду знаходяться на значно більшій відстані від житла. За 10-12 м на південь від нього розміщені ланцюжком три будівлі (№ 28, 29, 32) та ями 15, 16, 35, 37, 52. Котловани будівель мали видовжену форму. Перші два значною мірою були знищені житловою спорудою XII ст. В їх заповненні нечисельні фрагменти кераміки. (Рис. 18; 11-21). В заповненні котлована третьої будівлі (№ 32) знайдені уламки точильного круга і жорно, бруски з шифера і пісковика та розрубана криця, шлаки. (Рис.18; I, 1-10). Знахідки в будівлі № 32 свідчать, що її господарі займалися холодною обробкою металу.

Серед ям цієї групи цікавою виявилася яма № 37. Вона порівняно глибока (1,4 м), мала діаметр у верхній частині 2,25 м, в нижній – 1,5 м. Її стіни були обшиті деревиною. На дні ями знайдені залізні окуття відер та дужка, брусок із пісковика, один цілий горщик, та уламки ще семи. (Рис.17; 7-10). Вірогідно, яма використовувалась як льодовня. Інші ями (№ 15, 16, 35) мали незначні розміри і глибину. В їх заповненні знайдені нечисленні фрагменти кераміки. (Рис.17; 16-22).

За 15 м на північ від житла № 5 розташований ще один комплекс із чотирьох будівель (№ 12, 34, 37, 39) та ям № 17, 40, 45, 45-А, 46, 49, 54. Будівля № 12 серед них найбільша за площею – біля 11 кв.м.

В її котловані прямокутної форми з округлими кутами посередині довгої західної стінки виявлені залишки опалювальної споруди. Піч була побудована на материковому уступі шириною 1 м. (Рис.19; I). З заповнення будівлі походять скроневе кільце з білону, шиферне пряслице та шайба від складаної ручки з кістки (Асташова, 1993.-С.70). (Рис.19; 1,2). Крім того виявлені фрагменти амфор та чисельні уламки горщиків з профілями вінець, характерними для середини XI ст. Увагу привертає майже ціла циліндрична “гофрирована” посудина, характерна для керамічного набору XI ст. з території Польщі та суміжних територій. (Археологія УССР, 1986.-С.450; Кучера, 1998.-С.163). Горщик мав діаметр денця 15 см та висоту, що збереглася 17 см. (Рис.19; 2-15). Майже вся поверхня посудини оздоблена горизонтальними рядами валикоподібних потовщень, які орнаментовані вдавленнями та насічками.

В заповненні ями № 17 знайдена ажурна пластинчаста фібула, вилита з багатокомпонентного сплаву. Її діаметр 6 см. Кільце фібули шириною 2 см орнаментоване прямокутними та овальними прорізами. На зворотньому боці збереглися залишки застібки. (Рис.17; 1). Принципово подібна фібула була знайдена в жіночому похованні XI ст. поблизу с.Ботвинівка Гомельської області (Соловьева, 1982.-С.77).

В розташованій поряд будівлі № 37 з котлованом видовженої форми, в центральній частині був зафіксований розвал печі, в якому знайдені дві нижні частини горщиків, на дні яких знаходилися невеликі губчасті криці. Криці у горщиках деякі дослідники пов'язують з процесом вуглецювання для одержання сталі (Колчин, 1953.-С.51). Хоча в науковій літературі існує точка зору, що залізо іноді варили в глиняних горщиках в звичайних печах. Отримана таким чином залізна криця мала форму дна посудини (Никольская, 1981.-С.215). В заповненні будівлі № 37 та у поряд розміщених ямах № 45 і 49 виявлене абразивне каміння (діабаз) з обробленою поверхнею, що нагадує за формою сучасні токарні різці. З будівлі та ям також походять уламки більш як від 50 горщиків, частина яких дуже перепалена, та шлаки. (Рис.16; I, 1-5).

В заповненні будівель № 34 з прямокутним котлованом і № 39 з видовженим котлованом знайдені уламки горщиків і амфор, а в останньому ще і два ножа. (Рис.19; 16-25).

Ще одна група із 4 будівель (№ 17, 54, 59, 101) і 2 ям (№ 77, 85) виявлена на північному заході від основної групи, на краю надзаплавної тераси, поряд з комплексом ранньослов'янських споруд IY ст. н.е. Будівля № 17 мала котлован видовженої форми, з залишками опалювальної споруди в центральній підвищеній його частині. Мабуть дерев'яні стінки споруди були винесені за контури заглибленої частини і обмазані глиною. Серед знахідок із заповнення два кільця – одне з бронзи, інше з латуні, ножі, бруски з пісковика, фрагменти амфор та чисельних горщиків. (Рис.20; II, 11-26). Ще одна будівля № 54 мала овалоподібний котлован з округлими кутами площею 10 кв.м. В похилій її долівці по центру – яма діаметром 1 м і глибиною 0,5 м. З заповнення походять окремі фрагменти кераміки. (Рис.21; I, 1-7). Котлован будівлі № 101, розташований на схилі надзаплавної тераси, мав овалоподібну форму (площа біля 4 кв.м). В заповненні, поряд з фрагментами горщиків, знайдені уламок наральника та брусок із пісковика. (Рис.21; 11-15). Інша споруда (№ 59) мала котлован овалоподібної форми, в заповненні якого виявлено кілька фрагментів кераміки. (Рис. 21; 5-7). Серед ям цієї групи № 77 мала округлу воронкоподібну форму, № 83 – дзвоноподібну і глибину, відповідно, 0,6 і 1 м. Подібні ями використовувалися для зберігання зерна. В цій частині поселення житла не виявлено, але не виключено, що воно могло бути за межами дослідженої ділянки, або ці об'єкти входили до єдиного комплексу з житлом № 5.

На краю тераси осторонь від інших об'єктів цього періоду, розміщена будівля № 103. Її котлован видовженої форми з залишками печі, яка розташована у центральній частині на опічку. Серед знахідок чисельні уламки горщиків, ножі, залізні окуття відер та кістяна проколка. (Рис.22; I, 2-13).

На північний схід від основної групи об'єктів на краю схилу, знаходиться будівля № 102 з овалоподібним котлованом площею 4,5 кв.м та ями № 147, 148, 150. В заповненні будівлі виявлені фрагменти кераміки та амфори. (Рис.21; 16-20). В найбільш глибокій (до 0,7 м) ямі № 147 уламки

більше як від 10 горщиків. (Рис.21; 21-26). За 12 м на південь від цієї групи розміщені будівлі № 68, 69 і яма № 34. Котловани їх невеликі, овалоподібної форми. З їх заповнення походять окремі фрагменти горщиків, а в будівлі № 68 знайдена масивна бронзова підвіска типу “гомбик”. (Рис.22; 1, 15-19). Подібні речі зустрічаються у великій кількості на булгарських поселеннях. Є.П.Казаков вважає їх характерними для булгарського ремісничого виробництва X-XI ст. (Казаков, 1991.-С.119).

Вірогідно, ці об'єкти розташовані на значній відстані від основної групи, мали господарське призначення і використовувалися сезонно.

Центральна група об'єктів другого періоду, що сформувалася в середині X – середині XI ст. розміщена на площі біля 2000 кв.м за 10-15 м від прибережної групи. Будівлі і господарські ями здебільшого розкидані безсистемно; лише на окремих ділянках групи об'єктів розташовані ланцюжком або майже по колу. Відстань між ними не перевищує 10 м, а інколи котловани будівель стикаються стінками або ж прорізують один одного. На підставі здебільшого керамічного матеріалу в рамках розглядуваного періоду можна виділити більш ранню групу об'єктів, серед яких будівлі № 46, 77, 82-84, 86, 89-91, 97, 105-107 і господарські ями № 81, 85, 86, 89, 90, 96, 98, 100, 124, 127, 128, 158, 172. Вони розміщені переважно в центральній частині групи більш щільно, ніж споруди більш пізнього періоду. (Рис.22).

На перший погляд жодна з будівель цієї групи не є житловою. Однак будівля № 77 все ж могла нею бути. Її котлован площею біля 12 кв.м зазнав значних пошкоджень – у верхній частині під час оранки і внаслідок зсувів материкових стінок, у нижній завдяки перекопам більш пізніми ямами. Все це призвело до зміни його первісного розміру і форми. Заповнення котловану насичене вугликами і печиною і багатьма уламками горщиків, знайдені пряслице, оселок із пісковика, глазчата намистина глухого скла X-XI ст. (Фехнер, 1959.-С.170) і свинцеве кільце. (Рис.24; 12, 13, 17-25).

Дві будівлі № 83 і 90 мали котловани видовженої форми, площею 10,5 кв.м і 6 кв.м та глибиною, відповідно, 0,35 і 0,25 м. В заповненні будови № 83 окрім уламків горщиків і мисок з низьким бортиком, знайдені пряслиця з шиферу, залізний язичок пряжки, уламок ножа, завіс, дрібний виріб з свинцю та скляна намистина. Призматична намистина, в перетині – шестигранна наслідує формою кам'яні намистини. (Рис.25; I, 1-17, 25-28). За М.В.Фехнер подібні скляні намистини були знайдені в курганах X-XI ст. Смоленської області, некрополях Києва і Бірки (Фехнер, 1959.-С.170, прил.5). В заповненні споруди № 90 слід відзначити знахідки дрібних залізистих шлаків.

Котловани будівель № 46, 84, 89, 107 овалоподібні, площею від 4 до 11 кв.м. Глибина їх значно більша порівняно з іншими спорудами цього комплексу – 0,5-0,9 м. В кожній з них виявлений керамічний комплекс, представлений 10-15 реконструйованими в верхній частині формами. (Рис.26; I, 9-32). Серед виявлених речових знахідок відзначимо велику, циліндричної форми намистину з опалу (рис.26, 1) та залізну підковоподібну пряжку ромбічного перетину з кінцями-трубочками. (Рис.26,8). Вважається, що подібні пряжки прийшли на Русь зі Швеції. В Новгороді подібні знахідки походять з шарів X ст. (Седова, 1981.-С.84). В.А.Мальм зазначає, що залізні пряжки ромбічного перетину знайдені в похованнях з трупоспаленням X-поч.ХІ ст. (Мальм, 1967.-С.156). Серед інших знахідок слід назвати шиферні пряслиця, рибальський гачок, з свинцево-олов'янистого сплаву грузик у вигляді пряслиця, ножі та кільце з кінцями, що заходять одне за одного. (Рис.26; 2-7). Зважаючи на розміщення цих споруд поряд з будівлею № 77, глибину їх котлованів та наявність у їх заповненні чисельних горщиків, можна припустити, що вони використовувались для зберігання їстівних припасів.

Інші споруди (82, 86, 91, 97, 105) мали котловани підпрямокутної форми площею до 5 кв.м (лише будівля № 97 площею 9 кв.м). Глибина їх котлованів не перевищувала 0,35 м. Будівля № 86 мала невеличкий заглиблений вхід. Відсутність у їх заповненні речового матеріалу, нечисельний керамічний матеріал і невелика площа будівель, ймовірно, свідчать що вони були пов'язані з господарською діяльністю і мали сезонний характер. (Рис.24; I, II, 1-11, 14-15).

Серед 13 господарських ям розглядуваного періоду, що розташовані в центральній частині забудови, 5 знаходяться на відстані 10-20 м від господарських будівель. Ями № 85 та 86 розташовані поряд, на краю схилу західної балки, майже за 20 м від комплексу будівель, що розглядалися раніше. Ями овалоподібні 2,2 x 1,8-1,9 м, глибиною, відповідно, 0,5 і 0,85 м. У більш глибокій ямі виявлені уламки понад 10 горщиків. (Рис.27; 9-17).

Яма № 81 знаходиться за 10 м на схід від будівель і прорізана похованням № 5 XII ст. З неї, окрім керамічного матеріалу, походить шиферне пряслице та пружина комбінованого замка.

На схилі східної балки, за 10 м від будівель, знаходиться яма № 89 з діаметром 1,4 м і глибиною 0,23 м. В її дні виявлені дві стовпові ями. Ще одна яма № 172 розміщена на краю схилу західної балки. Вона овалоподібна 2,2 x 0,6 м, глибиною 0,15 м, має уклін в північному напрямку. Заповнення котловану насичене вугликами, стінки її обпалені. В ямі знайдені уламки від 9 горщиків і одне денце з просвердленими отворами та осмоленою внутрішньою поверхнею. (Рис.27; 22-26). Частина уламків горщиків також мала осмолену поверхню.

Інші ями розміщені поряд з будівлями. Яма № 98 підпрямокутна 2,5 x 2 м, глибиною 0,4 м. З її заповнення походять ніж, шиферні пряслиця, брусок та уламки горщиків. (Рис.27; 1-8). Яму прорізала споруда № 78 середини XI ст. Інші ями округлої або овалоподібної форми 1,15-2,2 x 1,2-2,5 м, глибиною 0,25-0,75 м, хоча більшість ям має глибину 0,4-0,5 м. По центру заповнення ями № 158 обпалена глиняна обмазка з верхнього перекриття ями. Більшість з цих ям, вірогідно, використовувались сезонно. В їх заповненні відсутні речові знахідки, виявлені лише окремі уламки кераміки. (Рис.27; 9-21).

В центральній групі об'єктів другого хронологічного періоду, як і в прибережній частині Ліскового-I, виявлені об'єкти які існували в кінці розглядуваного періоду. Це будівлі № 25, 47, 60, 66, 67, 72, 78, 80, 81, 94, 106, 111 та господарські ями № 55, 80, 93-95, 101, 108, 114, 116, 132, 144, 151, 155, 157, 167. (Рис.23). Всі будівлі розміщені на значній відстані одна від одної, не утворюючи будь-яких груп чи скупчень. Серед них не виявлено житлових споруд. Три споруди (№ 66, 106, 111) мають котловани видовженої форми 3,5-4 x 1-1,5 м, глибиною 0,25-0,4 м. Будівля № 66 розміщена осторонь від інших на краю схилу східної улоговини, що в середині XII ст. була зайнята ґрунтовим могильником. В східній частині її котлована над ямою, в якій було виявлено вогнище, зафіксована у розвалі жаровня, де, вірогідно, просушували зерно перед помелом. В заповненні знайдені кілька фрагментів кераміки. (Рис.28, 14-17). Котлован іншої будівлі № 106 прорізав № 111. В їх заповненні уламки понад 20 горщиків, брусок, пружинні ножиці, частина ключа від кубічного замка (тип А, X-XII ст.) (Колчин, 1982.-С.162). (Рис.28; I, 1-13). Ці будівлі, як і більшість інших з котлованами видовженої форми, мали виробниче призначення.

Ще дві споруди № 60, 67, з котлованами невизначеної та прямокутної форми, розташовані дещо осторонь основної групи будівель, ближче до прибережної. Їх котловани порівняно великої площі (понад 13 кв.м) прорізані пізнішими будівлями. Заглиблення будівель в материк було незначне – до 0,3 м. Сліди від кілків, простежені вздовж стіни будівлі № 67, свідчать, що стінки, можливо, були зроблені із плоту. В заповненні виявлена невелика кількість керамічного матеріалу. Можна припустити, що подібні споруди використовували для утримування худоби взимку.

В двох господарських ямах (№ 55 і 80), розташованих поряд з будівлями, виявлений синхронний з ними керамічний матеріал, в ямі № 55 знайдені різець, пряслице, а також відзначимо знахідку цільнометалевого ножа. (Рис.25, 29-34). У нього прямокутний перетин руків'я і вузьке, порівняно тонке, лезо. За аналогією з хірургічними ножами ХУІІІ-ХІХ ст., які завжди виготовлялися з металевими держаками, Б.О.Колчин вважає подібні вироби медичними інструментами (Колчин, 1953.-С.56). Подібний ніж знайдений у споруді другої половини XI ст. на Замку Новгород-Сіверського (Вознесенская, Коваленко, 1985.-С.97) та ще два на Замчище в Волковиську в шарах ХІІІ-початку ХІУ ст. (Зверуго, 1975.-С.30). Поблизу ями № 55 в культурному шарі виявлені шлаки, уламок сопла,

що не виключає можливості розміщення поряд, на рівні материка сиродутного горна, знищеного оранкою.

Ще одна будівля № 94 мала котлован підпрямокутної форми 4,2 x 2,25 м, глибиною 0,47 м. В її заповненні знайдені уламки понад 5 горщиків.

Котловани інших 6 будівель (№ 25, 47, 72, 78, 80, 81) мають овалоподібну форму. Площа їх від 4 до 9,7 кв.м, глибина сягає 0,45-0,7 м. В їх заповненні нечисельні уламки горщиків, в будові № 80 знайдено долото, брусок із шифера. (Рис.29).

На терені центральної частини забудови, окрім розглянутих об'єктів, виявлено ще 13 господарських ям, які побутували в кінці другого хронологічного періоду. П'ять з них (№ 114, 144, 151, 167) знаходяться на відстані 10-20 м від споруд, інші поряд з ними. Серед ям більшість (7) має округлу або овалоподібну форму (0,75-1,8 x 1-1,8 м), чотири – підпрямокутну 0,7-2 x 1,15-2,2 м), три – видовжену (1-1,5 x 2,3-3,4 м). Глибина згаданих ям сягає 0,18-0,7 м, але більшість заглиблені на 0,4-0,5 м. Археологічний матеріал в заповненні ям нечисельний і вкрай бідний, як і в більшості ям, розміщених за межами житлової забудови. Він представлений окремими уламками горщиків, частиною точильного круга (яма 101) та брусками із шифера і пісковика.

Об'єкти середини X-середини XI ст., що розташовані в глибині тераси, знаходяться за 120 м від її краю. (Рис.30). Вони, в основному, концентруються на площі біля 1000 кв.м і розміщені, здебільшого, майже по колу. Котловани будівель інколи прорізають один одного, а іноді відстань між ними сягає до 15 м. Житлових споруд поміж них не виявлено, але не виключено, що вони могли бути поруч, на території, що не досліджувалась. Як показали спостереження за орним шаром і шурфовка, забудова на цій ділянці у південному напрямку можлива від меж розкопу ще на відстані 20-30 м.

Серед виявлених об'єктів майже половина на підставі керамічного матеріалу може бути віднесена до раннього періоду (будівлі № 41,42, 52, 93, 118 та ями № 64, 65, 67, 70, 113, 119, 162, 174).

Будівлі № 41, 42 розташовані поряд і їх котловани видовженої форми. Перша з них загинула в пожежі. В її заповненні знаходились уламки до 15 горщиків та речовий матеріал, що свідчить про її господарське призначення. (Рис.31; I, 1-18). Інші три будівлі (№ 52, 93, 118) з котлованами підпрямокутної і овалоподібної форми з площею 4,5-6 кв.м і глибиною 0,4-0,6 м. В заповненні окремі уламки горщиків. (Рис.31; 19-22).

Ями раннього періоду овалоподібні (1,1-1,8 x 1,6-2,7 м), глибиною 0,2-0,45 м, лише яма № 119 – 0,7 м. В господарських ямах № 64, 65, 67 виявлено від двох до трьох стовпових ям, мабуть, впущені в них стовпи були конструктивною основою перекриття. Знайдені в їх заповненні чисельні уламки горщиків свідчать, що вони могли використовуватися як льохі для зберігання їстівних припасів. (Рис.32; 1-8; 11-14). За таким призначенням могла використовуватися і найбільш глибока яма № 119. В інших ямах знайдені поодинокі уламки кераміки, вірогідно, вони мали сезонний характер. (Рис. 32; 9-10, 15-24).

В кінці другого хронологічного періоду на терені дослідженої частини в глибині тераси домінуючою стає споруда № 40. Котлован її підпрямокутної форми площею понад 25 кв.м і глибиною 0,35-0,7 м. Відсутність в її заповненні слідів опалювальної споруди, а також не зовсім правильна форма котлована, не дозволяють інтерпретувати її як житло. В її заповненні нечисельні уламки кераміки та ножі. (Рис.33; 13-17). Навколо цієї споруди в радіусі 4-25 м концентруються інші об'єкти. Найближче до неї розміщена споруда № 45, котлован якої видовженої форми частково перекривав заповнення споруди № 42, яка побутувала дещо раніше. В найбільш розширеній частині будівлі № 45 в долівці, в овалоподібному заглибленні знайдені залишки, вірогідно, горна у вигляді маси глини, перепаленої до червоного кольору.(Рис.33; I). З заповнення поряд з уламками кераміки походять шлаки, пов'язані з виплавною заліза сиродутним способом. (Рис.33; 7-12). Подібні шлаки зі слідами футуровки знайдені також у культурному шарі, що прилягав до будівлі.

Будівля № 49 видовженої форми розташована за 8 м на південний схід від будівлі № 40. Котлован її пошкоджений більш пізніми ямами, в заповненні уламки від 5 горщиків. (Рис.33; 4-6).

Поряд з попередньою розміщена будівля № 126, котлован якої овалоподібної форми 2,2 x 3 м і глибиною 0,7 м. Її конструктивною особливістю є наявність входу 1,5 x 1 м і глибиною 0,5 м, та уступу вздовж стін, що розташовувався на 0,3 м вище долівки. (Рис.33; II).

На цей уступ була покладена основа стін, а стовп впущений в яму, що знаходилась по центру, підтримував верхнє перекриття. В заповненні, окрім фрагментів кераміки, знайдені уламок серпа, сокира з обламаним обухом. (Рис.33; 18-22). Споруди подібної конструкції використовувались як льохи.

За 4 м на схід від споруди № 126 знайдені ще дві. Котлован будівлі № 117 прямокутний (площа 4 кв.м, глибина 0,7 м), із західного боку вхід розміром 1,7 x 1 м, глибиною 0,35 м. В заповненні шиферне пряслице, бронзова поясна накладка зі стилізованим рослинним орнаментом і трьома штифтами на зворотньому боці. (Рис.33; 1-3).

Підпрямокутний котлован (площа 7 кв.м, глибина 0,3 м) з округлими кутами будівлі № 121 був прорізаний спорудою № 122 кінця XI-XII ст. В заповненні зустрінуто кілька уламків горщиків. (Рис.33; 27-29). Серед ям (№ 72-75, 120, 163, 169, 170, 173), що містять керамічний матеріал синхронний вище згаданим будівлям, три (№ 74, 75, 173) знаходяться в глибині тераси на відстані більше ніж 15 м від споруд. Вони значною мірою пошкоджені більш пізніми об'єктами. Найбільшою серед них була яма № 75 конусоподібної форми, що мала діаметр 1,5 м і глибину 1,25 м. Інші ями знаходяться поряд зі спорудами і, в більшості, прорізають більш ранні об'єкти. Найбільшою серед них була яма № 163, в заповненні якої виявлені уламки від 5 горщиків. (Рис.32; 40-44). Дещо менших розмірів підпрямокутна (2,6 x 2,3 м) яма № 120, глибиною 0,3 м. Овалоподібні ями № 169 (2,25 x 1,8 м) та № 170 (2,2 x 1,75 м) заглиблені відповідно на 0,5 і 0,65 м. В їх заповненні кілька фрагментів кераміки. (Рис.32;35,38-39). Яма № 72, мабуть, була льохом. Її форма дзвоноподібна, діаметр 1,15 м і глибина 1,3 м. Значна кількість в заповненні ями вуглин і глиняної обмазки свідчать, що дерев'яні стіни, а можливо і верхнє перекриття, були обмазані глиною. З заповнення ями походить ніж та бронзова серповидна накладка з карбованим орнаментом та позолотою. (Рис.32; 25, 26). Вона має неповну, але принципово подібну аналогію у похованні 45 могильника Ірзекапініс у деталях кінського оголов'я середини XI ст. (Кулаков, 1990.-С.76.-Табл.LVIII).

Для з'ясування характеру культурного шару на поселенні Ліскове-I, на схід від основної дослідженої ділянки, вздовж берегової тераси, закладено чотири невеличкі розкопи загальною площею 100 кв.м. В трьох із них виявлені тільки об'єкти X-XI ст. (Рис.2).

Розкоп – 5 (площа 35 кв.м.) закладений за 50 м від основного на суміжному мисовидному виступі. Тут виявлені розташовані поряд овалоподібні ями (№ 21-23) розмірами 1-1,5 x 1,8-2,6 м, глибиною 0,6-0,8 м. В заповненні ями № 23 – фібула з багатокомпонентного сплаву із загнутими у трубочку спіральними кінцями трикутного перетину. (Рис.34; 21). Вважається, що подібні фібули на Русі побутовали в X-XIII ст. (Седова, 1981.-С.86; Лесман, 1990.-С.75). Окрім того, з ям походять ножі, кістяна проколка, ручка від скрині, окуття відер та уламки горщиків кінця X-сер. XI ст. (Рис.34; 16-27).

В розкопі 8, розташованому за 100 м від основного і за 75 м від краю берегової тераси, досліджена будівля № 16. Її котлован видовженої форми площею 9 кв.м. Залишки опалювальної споруди знаходились в центральній частині котлована на опічку, заповненому культурним шаром висотою до 0,3 м. (Рис. 34; I). В заповненні будівлі знайдені уламок верхньої частини тонкостінної мідної посудини з діаметром вінця 10 см, два шиферні пряслиця, розвал нижньої частини амфори та фрагменти горщиків середини XI ст. (Рис.34; 1-15). На стінці амфори зафіксовано графіто.

Розкоп 6 знаходиться за 250 м на схід від основної дослідженої ділянки і за 40 м від балки, що є східним кордоном поселення. На його території виявлені житлова споруда № 14 та три ями, дві з

яких пов'язані зі смолокурним промислом. Котлован будівлі прямокутної форми з заокругленими кутами, площею 9,5 кв.м. В заповненні виявлена глиняна обмазка, якою були промазані наземні стінки будівлі. В північно-східному кутку в розвалі глинобитна піч з материковим черенем. (Рис.35; I). По центру котлована, в заглибленні долівки знаходився череп коня. З заповнення походять уламки горщиків кінця X-поч.ХІ ст. (Рис.35; 7-12).

Ями розміщувались від житла в бік річки, дві з них № 25 і 26 були конусоподібні і мали, відповідно, у верхній частині діаметр 1,6 і 2 м, у нижній 0,7 і 0,6 м і глибину 1,6 і 2,4 м. У верхній частині ями мали уступ шириною 0,25 і висотою 0,2 м. (Рис.35; II). Стіни ям осмолені, в нижній частині заповнення шар інтенсивно чорного супіску, насиченого вугликами. На уламках горщиків – смола, також виявлені уламки денець з просвердленими отворами та шматки сирцевої цегли. (Рис.35; 1-6).

Забудова другої половини ХІ – початку ХІІ ст.

З хронологічним періодом, що розглядається на терені Ліскового-І, пов'язано 17 будівель, з яких одна житлова і 17 господарських ям. Певно, тут були ще об'єкти цього часу, проте через відсутність в їх заповненні вузько датованих речей та керамічного матеріалу, їх неможливо виділити з групи об'єктів, що датовані широко.

Більшість об'єктів другої половини ХІ-початку ХІІ ст. концентрується біля житлової споруди № 85, розташованої за 100 м від прибережної лінії забудови. Основна камера житла площею 18 кв.м і глибиною 1,1 м зрубної конструкції мала каркасну піч в північно-західному кутку. (Рис.36; I,II). З півночі до житлової частини послідовно примикали холодна кліть з похилою долівкою (площа 10,5 кв.м) і сіни (2,0 x 0,8 м) заглиблені в материк на 0,3 м. В заповненні котлована під шаром пожежі знайдені уламки дуже корозованої невеличкої, тонкостінної бронзової посудини, ножівка з довжиною робочої поверхні 14 см, уламки бронзової витої гривні (?) та сокири, кільцева залізна пряжка, пружина від комбінованого замка, шиферні пряслиця, ножі, брусок з пісковика, залізні окуття відер, скоби, цвяхи, уламок шиферного жорна, чисельні фрагменти кераміки. (Рис.36; 1-9; рис.37; 11-12).

На захід і південний захід від житла на відстані 4-20 м одна від одної широким півколом розташовані 7 будівель і одна яма. Вони містять керамічний матеріал синхронний матеріалу з будівлі 85. За 14 м на захід від житла розміщена будівля № 108 з котлованом підпрямокутної форми площею 9 кв.м і глибиною 0,4 м, в якому знаходилась яма-льох. З заповнення будівлі походять уламки амфор, два шматки пісковика, ніж, окуття відер та скриньки. (Рис.39; 2-10). Від будови № 108 за 8 м розташовані ще дві споруди - № 75 і 92 (котлован першої прорізав другий). Котлован будівлі № 75 овалоподібний, площею 9 кв.м, глибиною 0,55 м з уступом з західного боку у вигляді сходинки. (Рис.38; I). Котлован будівлі № 92 овалоподібний (2,8 x 1,45 м) заглиблений на 0,3 м. В заповненні будівель уламки горщиків та мисочки з профілями характерними для рубежу ХІ-ХІІ ст. (Рис.38; 1-7,14,15).

Будівля № 95 розташована за 5 м від вищерозглянутих, частково перекрыла заповнення іншої споруди першої половини ХІ ст. Котлован її овалоподібний, площею біля 4 кв.м, заглиблений на 0,2 м, з заповнення якого походять уламок туфового жорна, брусок, фрагменти амфор та 5 горщиків. (Рис.38; 8-13).

Будівля № 43 віддалена від житла на 20 м. Її котлован видовженої форми (площа 10 кв.м, глибина 0,85 м) мав похилі стінки і вхід у вигляді сходинок. (Рис.37; I). В її заповненні знайдені 3 шиферні пряслиця, брусок з пісковика, ніж, скоба, окуття відер та уламки 5 горщиків. (Рис.37; 13-26).

За 50 м від житла компактно розташовані в південній частині розкритої площі дві будівлі (№ 122 і 124) і яма № 171. Вони могли і не входити до вищерозглянутого комплексу, а бути пов'язаними з іншим, що знаходиться за межами дослідженої ділянки. Котлован будівлі № 122 прорізав заповнення споруди середини ХІ ст. Він прямокутний, площею 4,4 кв.м і глибиною 0,7 м. Розташований поруч

котлован будівлі № 124 був прорізаний спорудою другої половини XII ст. і мав овалоподібну, децю видовжену форму (4,4 x 2,4 м, гл. 0,5 м) та похилі стіни. В заповненні кожної з будівель були знайдені уламки від декількох горщиків. (Рис.39; 11-20). В жодній із будівель опалювальних споруд або їх залишків не зафіксовано, що вказує на їх сезонне господарське використання.

В господарських ямах № 117, 126, 130, що розташовані поблизу житлової споруди, знайдені чисельні уламки горщиків, два бруски, бронзовий литий гудзик. (Рис.39; 1, 21-25, 26-30; 37-41). В шарах Новгородода подібні гудзики з'являються на рубежі XI-XII ст. (Седова, 1981.-С.155).

Яма № 171 прорізала котлован будівлі X ст. Вона ночноподібної форми (5 x 1,2 x 0,4 м). З її заповнення походять уламки від 8 горщиків. (Рис.39; 31-36).

В групі об'єктів розглядуваного періоду, що розташовані на краю схилу східної балки за 25 м північно-східніше житла № 85, домінуючою є будівля № 71. Котлован будівлі № 71 у верхній частині має неправильні обриси, бо стінки його зазнали руйнації внаслідок розмиву та обвалу. В нижній частині котлован будови прямокутний, площею 4,8 кв.м і глибиною 0,6 м. (Рис.40; I). В східній його частині, на уступі була зведена опалювальна споруда, виявлена у вигляді маси обпаленої до червоного кольору глини, що залягала на площі понад 2 кв.м. Під нею знайдені уламки перепаленої кераміки, яка вірогідно, була покладена в основу череня пічки. За межами котловану уздовж верхнього контура зафіксовано 7 стовпових ям. Впущені в них стовпи, ймовірно, були конструктивною основою стін і верхнього перекриття будови. В заповненні котловану знайдені склоподібні шлаки, уламок серпа, ножі, поясне кільце із кольорового металу, розвал нижньої частини амфори, уламки від 18 горщиків. (Рис.40; 1-3, 5-14).

Поряд з будовою № 71 розташовувалися три інші, які побутували синхронно - № 99, 119, 120. Котловани будівель № 99 і 119 мають прямокутну форму, відповідно, 3 x 1,95 x 0,5 м і 4,5 x 1,5 x 0,3 м. В їх заповненні поодинокі уламки горщиків. (Рис. 40; 15-24). Котлован будівлі № 120 квадратний, з сторонами 2,5 м і глибиною 0,2 м, мав вхід 1,3 x 1 м. В його заповненні поряд з фрагментами горщиків, уламки амфор, ніж, шиферне пряслице, залізні окуття відер. (Рис.40; 4, 25-29). Ці будівлі розміщені на території, яка в другій половині XII ст. була зайнята кладовищем, і поховання № 20 прорізало заповнення споруди № 120. Ця група об'єктів, очевидно, входила в один комплекс із житловою спорудою, а їх віддаленість пояснювалася небезпекою виникнення пожежі від виробничих споруд.

За 25 м на захід від житла, за межами житлово-господарської забудови, знаходився комплекс, пов'язаний із смолокурним промислом. Тут на площі понад 70 кв.м розташовувалися дві споруди і дві ями, між якими простежені канавки. Розміщені по периметру цього комплексу 14 стовпових ям утворюють чотирикутник зі сторонами 10 x 7 м. (Рис.4; рис. 42). На стовпи, впущені в ями, спирався навіс. Характер комплексу практично виключає можливість існування навколо нього стін. Заглиблена в материк частина споруди № 113 – прямокутна, з округлими кутами (2 x 1,6 м, глибина 0,38 м), в кутах і посередині довгих стін – зафіксовані стовпові ями. Впущені в них стовпи були основою опічка, на якому була зведена піч для сухої перегонки деревини. (Рис. 42). Вона виявлена в розвалі у вигляді масиву глини, обпаленої до червоного кольору, в якому і під ним виявлений розвал горщика з слідами смоли на внутрішній поверхні. Він мав діаметр вінця 34 см та денця 14 см, в якому були просвердлені 5 отворів. Ще уламки від двох подібних горщиків виявлені в шарі інтенсивно-чорного супіску, що залягав по дну. За контуром заглибленої частини – 4 стовпові ями, відстань між якими по довгій осі 3 м, по короткій 2,4 м. За північною стіною споруди № 113 знаходилась яма – приймач (?) № 152 з заглибленням для відра, в яке по канавці, що знаходилась між ними, стікав дьоготь. Стінки ями і канавки просякнуті смолою. Вірогідно, вони були обкладені берестою. Знайдена поруч заслінка із пісковика за формою повторює профіль канавки. Функціональне призначення ями № 172 А і розміщеної від неї до споруди № 113 канавки залишається не з'ясованим.

За 3,5 м на схід від них і під одним перекриттям знаходився аналогічний комплекс, до якого входили споруда № 114 і ями 153 і 175. Його збереженість набагато гірша. На підставі керамічного матеріалу вони можуть бути датовані рубежем XI-XII ст.

До хронологічного періоду, що розглядається, віднесені будівлі № 30, 30 А, 35 і ями № 41-43, 47, 48, що розміщені поруч на краю надзаплавної тераси. В будівлі № 30 котлован підпрямокутний (площа 4 кв.м, глибина 0,2 м), в заповненні виявлені уламки від 3 горщиків і однієї сковорідки. (Рис.41; 13-16). Котлован будівлі № 30 А овалоподібний (2,4 x 1,4 x 0,5 м), в долівці дві господарські ями № 47, 48 діаметром 0,7 м і глибиною, відповідно, 0,3 і 0,45 м. В заповненні ям уламки більш як від 10 горщиків та ніж. (Рис.41; II, 1, 6-12). Вірогідно, ця споруда використовувалася для збереження на короткий термін їстівних припасів.

Котлован будівлі № 35 квадратний, площею 4 кв.м і глибиною 0,2 м, частково прорізав заповнення споруди середини XI ст. (Рис.41; I, 2-5). В його центральній частині досліджено вогнище у вигляді воронкоподібної ями діаметром 0,9 м і глибиною 0,1 м, з обпаленими до червоного кольору стінками. В кожному кутку будівлі знаходилась стовпова яма. Ями № 41 і 42 примикали одна до однієї, перетинка, що їх роз'єднувала, зруйнувалась. В їх заповненні поряд з уламками горщиків, знайдені токарний різець, уламок наральника. (Рис.41; 17-24). З ями № 43 походять тільки уламки горщиків. (Рис.41; 25-29).

Речові знахідки в заповненні будівель і ям цього хронологічного періоду нечисленні і не мають вузьких хронологічних рамок. Тому основним датуючим матеріалом залишається кераміка. Необхідно відзначити, що в заповненні об'єктів цього періоду з'являється амфорний матеріал, а фрагменти скляних браслетів відсутні.

Забудова XII – першої половини XIII ст.

Четвертий хронологічний період поселення Ліскове-1 репрезентований 37 будівлями (з яких 5 житлові) і 26 ямами. Всі споруди розглядуваного періоду розміщуються у західній частині поселення, за винятком частково дослідженого житла № 15. За місцем розташування всі об'єкти XII-першої половини XIII ст. умовно можна поділити на дві великі групи. Перша з них займає площу понад 2 тис. кв.м в прибережній частині поселення і складається з 21 будівлі, з яких 4 житлові і 12 ям. Друга включає 16 будівель і 14 ям і розташована в глибині тераси на деякій відстані від попередньої. (Рис.4).

Всі об'єкти першої групи розміщені на мисоподібному виступі, що обмежений з заходу і сходу неглибокими балками, балка із заходу є границею поселення в цьому напрямку. Житлові споруди цього комплексу розташовані уздовж лінії перпендикулярної береговій терасі. (Рис.43). Входи до жител зафіксовані з північного (№ 26, 63, 62) та південного (№ 1) боків. Будівлі № 1, 26, 63, 62 знаходяться майже на одній лінії на відстані 10 м одна від одної, за виключенням останньої, яка розташована за 3 м від них.

На самому краю мисоподібного виступу досліджена вежа (№ 38-А) за допомогою якої, ймовірно, здійснювався контроль за ділянкою водного шляху по р.Білоус та навкіллям. Ще одна споруда подібної конструкції (№ 64) знаходилась за 65 м на південь від попередньої і, ймовірно, фіксувала комплекс споруд першої групи.

Переважна більшість ям, господарських та виробничих споруд частини поселення, що розглядається, концентрувалася на краю тераси. Поміж будівлями не зафіксовані залишки огорожі.

Забудову середини XII - першої половини XIII ст. західної частини поселення від решти відокремлювала канавка з огорожею, рештки якої зафіксовані на схилі східної балки. (Рис.2; 4). Вона простежена від краю тераси протягом 47 м, шириною 0,5-0,8 м і глибиною до 0,4 м. В заповненні канавки досліджені залишки дубових стовпів висотою іноді до 0,3 м, які розташовані на окремих ділянках на відстані до 0,5 м. Вірогідно, канавка продовжувалася і далі в південному напрямку, але сучасна глибока оранка могла знищити рештки огорожі.

З канавки походять чисельні речові знахідки, серед яких 4 наконечники стріл, з яких два бронебійні у вигляді кинджальчиків ромбічного перетину з перехватом, що датуються IX-XIV ст., але найчастіше зустрічаються в шарах XII-XIII ст. (тип 97) (Медведев, 1966.-С.85) (Рис.63; 33-36). Інші наконечники

представлені ромбовидним з упором та розширенням у нижній третині довжини пера (тип 40, датується X-XIV ст.) (Медведев, 1966.-С.64-65) та ромбовидним новгородського типу, X-XIII ст., без упора. О.Ф.Медведев відзначав, що на Півдні Русі подібні наконечники зустрінуті поодинокі. (Тип 46. Медведев, 1966.-С.67-68).

Серед інших знахідок з канавки слід відмітити уламки кераміки XII ст., каміння для прачі, понад 20 ножів та їх уламок, частину бронзової обручки, фрагменти скляних браслетів, пряслиця, уламок ювелірного пінцета, грушоподібної форми бубонець з лінійним прорізом та потрійним рельєфним паском, що датується останньою чвертю XI-серединою XIII ст. (Седова, 1981.-С.156). (Рис.63; 28-32, 37-42).

Виявлений в заповненні речовий і керамічний матеріал дозволяє час спорудження огорожі віднести до XII ст.

Розгляд планіграфічної ситуації XII-першої половини XIII ст. почнемо з характеристики житлової забудови. Найближчим до краю тераси в цей період було житло № 1. Його котлован перекрив житлову споруду № 5 XI ст. і частково прорізав заповнення ювелірної майстерні № 6 А другої половини XII ст. До основної житлової камери (6,4 x 3 x 0,25-0,3 м) з південного боку примикали сіни (2,6 x 2,2 x 0,2 м). Вздовж стінок котлована зафіксована обвуглена деревина, а в кутах - виїмки для торців зрубу, це дозволяє припустити, що стіни будови були зрубними і зведеними "в обло". За 0,4 м від західної стінки котлована знаходився масив обпаленої глини з шматками череня, які впали зверху. Ще один невеликий масив обпаленої до червоного кольору глини зафіксований у верхніх шарах заповнення східної частини котлована. Під ним виявлений залізний круг діаметром 16 см і шириною 2 см, поверхня якого була вкрита кіптявою і прокаленою глиною. (Рис.44; I,6).

Переважає більшість речового матеріалу виявлена у верхніх шарах заповнення котлована. Тут поряд з уламками горщиків знайдені 10 пряслиць з шиферу, 6 ножів, фрагменти скляних браслетів і перснів, бронзовий дротяний браслет, панцирна пластина і наконечник стріли – бронебійний шилоподібний ромбічного перетину з простим упором, що датується XII – першою половиною XIII ст. (тип 94) (Медведев, 1966.-С.84). Серед інших знахідок слід згадати деталі циліндричного і комбінованого замків, різець, бородок, частину кресала, уламки мідного і бронзового посуду, дужку відра та його окуття, уламки амфор та жорен. (Рис.44; 1-14; рис.45).

Наступна житлова споруда № 26⁵ розташована навпроти попередньої і схожа з нею конструктивно. Котлован будівлі частково прорізав або перекрив заповнення ями № 35 і будівель № 25, 28, 29, що датуються XI ст. У верхній частині заповнення котлована зафіксовані рештки обвуглених колод, а також горбилів у вертикальному положенні та глиняна обмазка. Підкліт основної камери (7 x 4,2 x 0,7 м) з прямими вертикальними стінками мав долівку без слідів утоптування. В ній зафіксовані дві ями-льохи та понад 10 стовпових ям. (Рис. 46; I). Піч звалилась зверху і виявлена ліворуч від входу у вигляді масиву обпаленої глини з шматками череня. Поруч з нею знайдені розвали шести горщиків. (Рис.46; 2-7).

З північного боку до основної камери примикало приміщення типу сіней (4,2 x 2,7 м) з похилою долівкою, що починалася з рівня материка і понижувалася до глибини 0,7 м. Стіни сіней були набрані з встановлених вертикально в канавки горбилів.

Знахідки концентрувалися здебільшого у верхніх шарах заповнення котлована, в культурному та орному шарі над ним, а також поряд з будівлею. З будівлі походять чисельні уламки скляних браслетів та дротяний, виготовлений з свинцевої бронзи, ніж, гачок типа "кішки" для витягування сіток, деталі замків, цвяходер, шило, голка, шиферні пряслиця, на одному з яких напис у два рядки. (Рис.47, 1-25, 31,32). Серед інших знахідок увагу привертають дві панцирні пластини від захисного обладунку, розмірами 7,8 x 2,5 x 0,01 м. Ідентичність обох пластин дозволяє припустити їх належність

⁵ В попередніх публікаціях вона мала № 19.

до одного панцирного набору. (Рис. 47; 7,8). Тут також знайдені овальні залізні пряжки від кінського спорядження (рис.47; 12,14) та поясна з багатокомпонентного сплаву лита пряжка з трапецієподібною передньою частиною та трапецієподібним приймачем. (Рис.47; 11). Знайдена річ має подібну аналогію з Новгородською знахідкою в шарах кінця XII ст. (Седова, 1981.-С.147). Але на відміну від неї, пряжка з Ліскового не мала розподільвача поміж передньою частиною та приймачем. З бронзи також був виготовлений хрест-тільник, прикрашений жовтою виімчастою емаллю. (Рис.47; 27). Він належить до типу трьохлопаснокінцевих. Вважається, що подібні речі виготовлялися на Київщині у XI-XII ст. (Мальм, 1968.-С.117).

Посуд з житла представлений піддоном бронзової посудини, уламками скляних келихів, фаянсового та керамічного посуду. (Рис.47; 26-30). Останній представлений уламками миски з поливою, 6 реставрованими горщиками та понад 10 фрагментованими посудинами, а також уламками амфор, на одній зі стінок горщика графіто. В культурному шарі, що прилягав до житлової споруди № 26, виявлені чисельні знахідки, серед яких значний інтерес викликає невелика залізна сокира. За формою і пропорціями вона наслідує тип ІУ за класифікацією А.М.Кирпичникова (Кирпичников, 1966.-С.36-37). Сокира (довжиною 6 см, довжина леза 4 см), як і її великі прототипи, мала відтягнуте до низу лезо, дві пари щекавиць та видовжений обух. (Рис.64, 15). Мабуть, вона була дитячою іграшкою. Тут також були знайдені лезо сокири, глуха висла плomba з свинцю та кистінь. (Рис.64, 27). Кистінь грушоподібної форми зі стертим воронованим орнаментом на бокових поверхнях. Корпус подібних гирь відливався з бронзи, а середина заповнювалась свинцем. Усі вороновані гирі зустрічаються лише на півдні Русі. А.М.Кирпичников виділив їх у тип III, і, судячи з географії їх розповсюдження, датував першою половиною XIII ст. (Кирпичников, 1966.-С.62-63). Майже точна аналогія гирі з Ліскового була знайдена біля с.Гришенці колишньої Київської губернії (Кирпичников, 1966.-Табл.XXXIII,2). Оскільки інших споруд цього періоду в найближчій окрузі немає, то знахідки XII-XIII ст. можна пов'язати зі спорудою № 26.

Південніше вищерозглянутої споруди, знаходилися поряд дві житлові будівлі на підклітах. Вони схожі між собою конструктивно і за площею значно менші від попередніх.

Будівля № 63 частково прорізала заповнення споруди XI ст. (№ 67). До основної камери (4,8 x 4,5 x 0,95 м) з північного боку примикали сіни (2 x 1,8 м) з похилою долівкою, яка знижувалась з рівня материка до глибини 0,8 м. (Рис.48; I). Уздовж стінок основної камери та сіней виявлені понад 50 ямок, які були основою плотової конструкції стін. Наземна частина, вірогідно, мала зрубну конструкцію стін і за розміром була більша ніж підкліт. Знахідки концентрувалися у верхній частині заповнення. Це фрагмент скляного браслета, уламок залізної пряжки, 5 ножів, сковорідка з ручкою та високими бортиками, фрагменти амфор, покривки та більше 50 горщиків, серед яких один банкоподібної форми. (Рис.48; 1-19).

Будівля № 62 мала котлован 3,8 x 3,6 x 0,85 м, в який був впущений зруб зі сторонами стінок 2,2 м. Сліди від нижнього вінця зрубу у вигляді канавок простежені з усіх боків. З північного боку розташовані сіни 2,4 x 2 м з похилою долівкою з рівня материка і до глибини 0,8 м. Вздовж материкових стінок сіней зафіксована канавка, в яку, можливо, були вставлені горбили. (Рис.49; I). Зрубна конструкція стін наземної частини житла була винесена за контур заглибленої частини. За межами котлована знайдена обпалена глиняна обмазка від стін наземної конструкції. З верхніх шарів заповнення будівлі походять розвал та уламки ще 5 горщиків, фрагмент ножа та замок. Це навісний залізний одноциліндровий замок "булгарського типу" з витим стержнем, без замикаючої пластини. (Рис.49; 1-7). Подібні речі досить рідкі для давньоруських пам'яток. (Овсянников, 1971.-С.258-260).

В будівлях № 62 і 63 залишків опалювальної споруди не зафіксовано. Але якщо взяти до уваги існування наземного більшого за розмірами житла над підклітами, то можна припустити, що печі при руйнації будов не потрапили у котлован і були пізніше знищені оранкою.

На підставі аналізу керамічного матеріалу серед жител, що існували в четвертому хронологічному періоді, найбільш раннім – близько середини XII ст., було № 62. Будівлі № 26 і 63 можуть бути датовані другою половиною XII ст., а будівля № 1, вірогідно, рубежем століть. Не виключено, що будівлі № 1, 26, 63 певний час співіснували.

З другою половиною XII ст. слід пов'язати і дві споруди № 38-А і 64, що мають котловани округлої форми і кераміку з профілями вінець, подібними знайденим в житлах № 26 і 63.

Споруда № 38-А розташована майже на самому краю миса. Котлован у верхній частині округлий 5 x 5,2 м, по дну – підпрямокутний 2,7 x 1,5 м. Стінки котлована похилі, знижуються під кутом 30° на глибину 1,5 м. Уздовж материкових стінок будівлі на глибині 0,8 м зафіксований уступ шириною 0,4 м, на якому була зведена основа наземної частини споруди. (Рис.50; I). Він зберігся з західного і південного боків, де зафіксовані також обгорілі колоди, що стискаються під тупим кутом. Вірогідно, основа споруди являла собою шестикутник зі сторонами біля 1,6 м (одна із колод мала такий розмір). Одне міжповерхове перекриття, що знаходилося на рівні уступа, під час пожежі обвалилося і було зафіксоване в придонній частині заповнення у вигляді обгорілих колод довжиною до 1,2 м. Материкові стінки нижче уступа, мабуть, були обставлені плотом і обмазані глиною. На окремих ділянках ця обмазка збереглася.

Знахідки виявлені у верхніх шарах заповнення. Серед них цільний двосторонній кістяний гребінець з частим та рідким зубом. Як і всі подібні гребені він орнаментований паралельними лініями в середній частині. За новгородськими аналогіями його віднесено до типу М за Б.О.Колчиним (Колчин, 1982.-С.166). В Новгороді подібні речі побутували з кінця X до початку XIII ст., а у середньовічному Смоленську тільки в другій третині XII ст. (Асташова, 1983.-С.72). Крім того, з будови походить бронзове скроневе кільце, шиферне пряслице з циркульним орнаментом, деталі циліндричного замка, ножі, скоби, цвяхи, уламки горщиків, покрішки. (Рис.50; 1-13).

Конструктивні особливості споруди, а саме її форма, наявність підземелля та міжповерхового перекриття, дозволяють інтерпретувати вказану будівлю як вежу. На сільських поселеннях Чернігівщини подібна споруда досліджена вперше, але такі вежі відомі за матеріалами розкопок передмістя стародавнього Чернігова. (Рыбаков, 1958/25.-С.76-106).

Споруда 64, як і попередня, мала круглий котлован на рівні материка з діаметром 4,5 м, а по дну овалоподібний 2 x 1,5 м. (Рис.51; I). Стіни його дуже похилі і простежені на глибину 1 м. Стратиграфічно фіксуються залишки згорілого міжповерхового перекриття. Наземні стіни, скоріш за все, були зведені на уступі уздовж стінок, який не зберігся (за аналогією з вищеописаною будівлею № 38-А).

Більшість знахідок концентрувалася над шаром згорілого перекриття. Вони представлені ножем, пряслицем з шиферу, фрагментом скляного браслета, частиною залізного круга діаметром 17 см і шириною 2 см, залізною булавкою (?) та шилом. Серед керамічного матеріалу слід відзначити знахідки фрагментів амфор, високої миски та понад десяти горщиків. (Рис.51; 1-6, 10-19).

Поряд з житлами досліджені три виробничі будови, які можна пов'язати з холодною і гарячою обробкою металів та ювелірним виробництвом.

Будівля № 6-А мала підпрямокутний котлован (2,8 x 2,5 x 0,9 м), який частково прорізавав заповнення споруд № 5 (XI ст.), № 6 (X ст.) і був перекритий житловою спорудою № 1 (кінець XII-початок XIII ст.). (Рис.4).

Напередодні будівництва житла № 1 котлован споруди № 6-А був знівельований материковим суглинком. Вхід в заглиблену частину будови № 6-А був з південного боку через вузький (до 0,5 м) і похилий спуск, що простежений протягом 1,2 м. Біля північної стінки на опічку побудована масивна глинобитна піч 1 x 1,5 м. Її склепіння збереглося на висоту 0,3 м з товщиною стінок до 0,3 м. які були прокалені до червоного кольору. Піч мала увігнутий ошлакований черинь, в її заповненні знаходився прокалений річковий пісок та вуглики. За піччю розташована нчвоподібна в профілі яма (2 x 1,3 x

0,4 м) заповнена вуглинями твердих порід дерева. Майже половину заглибленої частини споруди займала передпічна яма діаметром 1,7 м і глибиною 0,4 м. (Рис.52; I). За контурами котлована - 4 стовпові ями, які можна пов'язати зі спорудою № 6-А. Вони розташовані на відстані 4,5 м одна від одної, вздовж довгих стін і 3-3,5 м – коротких.

Знахідки, здебільшого, концентрувалися вздовж контура котлована та на його дні. Вони представлені намистиною, 10 фрагментами скляних браслетів та персня, шматком необробленого гірського кристалу та кристалевою вставкою для персня, 2 бубонцями з міді і бронзи, грушеподібної форми з лінійним прорізом та потрійним рельєфним паском. Бубонці за Новгородськими аналогіями датуються останньою чвертю XI-серединою XIII ст. (Седова, 1981.-С.156). Слід також відзначити знахідку срібної з позолотою деталі застібки книжкової обкладинки. В будівлі також виявлені 2 ножі, уламки замка та ключ типу В за Б.О.Колчиним. Дослідник зазначає, що подібна конструкція замка у Новгороді з'являється у другій половині XII ст. (Колчин, 1982.-С.160). Серед інших знахідок відзначимо тесло, частину вудил (тип ІУ за А.М.Кирпичниковим) (Кирпичников, 1973.-С.16). Окрім того, в будові знайдені речі, пов'язані з ремісничою діяльністю: різець, частина мідного ситечка, чисельні бруски з шиферу та пісковика, шматки дроту з міді та олова, відлита, але необроблена заготовка прикраси з бронзи, а також склоподібні шлаки, металеві пластини. Керамічний матеріал представлений уламками амфор, кримського⁶ глечика та верхніми частинами від 10 горщиків. (Рис.52; 1-30). Таким чином, на підставі конструкції будови та печі, а також враховуючи знахідки з її заповнення, розглянуту споруду можна інтерпретувати як ювелірну майстерню.

Будова № 21 розташована за 5 м від попередньої. Її котлован прямокутний 2,3 x 1,4 x 0,45 м з стовповими ямами посередині коротких стін. (Рис.53; II). В східній частині будівлі, на материковому уступі виявлені залишки горна (?) у вигляді шару(до 6 см) перепаленої до червоного кольору глини та окремих шматків зі склоподібною поверхнею. Він був зведений на останці розміром 0,86 x 0,6 x 0,3 м. Між горном (?) та східною материковою стінкою котлована, в невеликому заглибленні знаходилися вуглини твердих порід дерева. В заповненні котлована та в культурному шарі поряд знайдені бородок, уламок ювелірного пінцета, частина слюсарного зубила та шарнірних ножиць, краплеподібні оплави тигельної бронзи, фрагменти скляних браслетів, уламки 10 горщиків та мисок, фрагмент денця фаянсового келиха з двосторонньою прозорою поливою. (Рис.53; 17-27). Аналогічний посуд відомий за розкопками Байлакана, де він датується кінцем XII-початком XIII ст. (Минкевич-Мустафаєва, 1965.-С.26-46).

На підставі аналізу речового матеріалу, а також беручи до уваги наявність залишків горна (?), можна припустити, що досліджена будівля була пов'язана з ремісничою діяльністю, можливо, ювелірною справою.

Споруда № 3 виникла дещо пізніше двох попередніх і, вірогідно, була пов'язана з житлом № 1, від якого розташована за 8 м.(Рис.54; I). Її котлован видовженої форми, розміром 4,4 x 1,6-1,8 x 0,5-0,6 м. В центральній частині будівлі зафіксовані на опічку залишки ковальського горна, в якому виявлені 4 черені. Верхній з них мав глинобитну основу з горбкуватою поверхнею овалоподібної форми 0,4 x 0,3-0,5 м, товщиною 3-4 см. Поміж першим і другим черенем знаходився прошарок із гумусу, вугликів, попелу та кісток тварин товщиною 8-12 см. Під другим черенем (0,8 x 0,45 м) знайдені уламки горщиків та амфор. Тут також знайдені ковальські шлаки, виплески кольорових металів, оплавлений бронзовий хрестик. Два останні черені поганої збереженості зафіксовані вище долівки на 0,25 і 0,3 м. Під нижнім знайдений залізний круг діаметром 18 см і завширшки 2 см, подібний виявленим в будовах 1 і 64. (Рис.54; 7).

В заповненні верхніх шарів котлована виявлені три обвуглені колоди діаметром до 0,15 м і довжиною 0,4-1,6 м, які розміщені уздовж довгої осі. В будівлі знайдені шматки глиняної обмазки зі

⁶ Визначення проводив провідний спеціаліст Центру археологічних досліджень м.Москви В.Ю.Коваль.

слідами відбитків розколотих деревин, а по підлозі – шар попелу, вугликів, значна кількість кісток тварин. Уздовж довгої осі зафіксовані три стовпові ями – одна по центру котлована, дві інші за його межами. Вони були основою двосхилого даху. Стінки будівлі, скоріш за все, були розташовані за межами заглибленої частини. Із заповнення будівлі походять писало з прямою лопаточкою, оздоблене інкрустацією сріблом, овальної форми кресало, що датується XII-XIII ст. (Колчин, 1982.-С.162), цільний двосторонній кістяний гребінь з рідким та частим зубом, прикрашений у середній частині паралельними лініями (тип М, кінець X-XII ст.) (Колчин, 1982.-С.166). Серед інших знахідок слід відзначити два ключі (тип А, X-XII ст. від кубічного замка та тип 2, варіант 1 від нутрянного комбінованого замка кінця X-перш. полов. XIII ст.) (Колчин, 1982.-С.162), ручку скриньки, ножі, шиферні пряслиця, фрагмент скляного браслета і персня, чотири точильні бруски з слідами заточки, а також уламки амфор та понад 20 горщиків, серед яких фрагмент стінки з поливою. (Рис.54; 2-21).

Споруда № 20-А мала котлован видовженої форми 4,8 x 1,3-1,6 x 0,4-0,45м. До нього із західного боку примикав уступ 3,2 x 0,7-1,5 м, розташований на глибині 0,2-0,25 м відносно рівня материка. У його найширшій південно-західній частині знаходилась в розвалі опалювальна споруда. (Рис.53; I). Вона виявлена у вигляді шматків обпаленої глини і граніту з перепаленою поверхнею. Шари, що залягали у верхній частині заповнення котлована і навколо нього, насичені вугликами і обпаленою глиняною обмазкою. За межами заглибленої частини зафіксовано 6 стовпових ям. Впущені в них стовпи були конструктивною основою верхнього перекриття будови і стін, винесених за межі котлована.

З заповнення походить медорізка, шиферні пряслиця, ножі, фрагмент скляного браслета, намистина, деталь циліндричного замка, окуття відер, а також бруски, залізоплавильні шлаки, більше десяти уламків шиферу, частина з яких мала оброблену поверхню, характерну для жорен. Керамічний матеріал представлений уламками амфор та більш як 20 горщиків. (Рис.53; 1-16).

Інші будівлі можуть бути пов'язані з господарською діяльністю. Серед них № 20 мала котлован видовженої форми (3,7 x 1 x 0,2-0,4 м), частково знищений давньою промоїною. Долівка мала уклін в східному напрямку. В заповненні уздовж стін залягали обгорілі деревини діаметром до 0,2 м, вірогідно, залишки наземних стін, винесених за межі котлована і верхнього перекриття. З заповнення походить ключ типу А за Б.О.Колчиним, які побутували на Русі протягом X-XII ст. (Колчин, 1982.-С.160), ніж, окуття відер, уламки горщиків. (Рис.55; 13-18).

Будівля № 22 мала котлован незвичайної підтрикутної форми – 2,6 x 2,5 м і глибиною 0,6 м. (Рис.55; I). В будівлі зафіксовано дві стовпові ями. Заповнення споруди містило два шиферні пряслиця, дужку відра, уламки амфор та горщиків. (Рис.55; 1-7).

Будівля № 33 мала підпрямокутний котлован з стінками дещо завуженими в південному напрямку, уздовж довгої осі. Будівля з розмірами 2,4 x 1,3-1,5 x 0,6 м перекрила яму з керамікою X ст. Ймовірно, досліджена будівля мала зрубну конструкцію стін, винесених за контури котлована, на користь чого свідчить відсутність стовпових ям, а також наявність в заповненні та поблизу заглибленої частини вугликів та великих шматків обпаленої глиняної обмазки з відбитками деревини. Тут знайдені пружинні ножиці, вертлюг, залізне кільце, шиферне пряслице, бруски, один з яких мав отвір для підвішування, а також дужка та окуття відер (рис.55; 19-34), скупчення багатощарової обпаленої березової кори, велика кількість уламків горщиків, є денця з просвердленими отворами і залишками смоли або дьогтю на внутрішній поверхні. Споруда, вірогідно, була коморою, в якій зберігали дьоготь або смолу, про що свідчить інтенсивне чорне забарвлення долівки і стінок котлована, а також знахідки з заповнення.

Поблизу цієї будови, в ямі № 44 діаметром 0,9 м і глибиною 0,3 м розчищені залишки відкритого вогнища, де знайдені уламки горщиків, що повторюють форми з будови № 33.

Будівля № 37-А (кв.9) частково прорізала заповнення споруди № 37 (XI ст.). Її котлован підквадратний з округлими кутами і сторонами 2 м і глибиною 0,2 м. З заповнення походить

рибальський гачок, вушко відра, фрагмент скляного браслета, шиферне пряслице, три ножі та кілька уламків горщиків. (Рис.50; 14-20).

Будівля № 38 (кв.14). Котлован овальний (2,4 x 1,8 x 0,25 м), в середині, уздовж довгої осі досліджені дві стовпові ями. В заповненні знайдений тільки фрагмент скляного браслета.

Осторонь інших споруд, на краю західної забудови виявлені котловани будівель, з яких № 24 прорізала № 23. Вони обидва овальні 3,2-2,6 x 2,1-3,2 м, глибиною 0,3-0,35 м. В будівлі № 23, поблизу стінок, вздовж довгої осі – дві стовпові ями. В заповненні будов виявлені уламки від 5 горщиків і однієї мисочки. (Рис.55; 8-12).

На схилі східної балки в кв.25 знаходиться будівля № 100. Її котлован шириною 2 м і глибиною до 0,4 м майже повністю знищений давньою промоїною. Заповнення котлована насичене уламками горщиків з профілями вінець, характерними для XII-початку XIII ст. Тут знайдений також втульчастий ключ від комбінованого замка, що датується X-першою половиною XIII ст. (тип 2, варіант I за Б.О.Колчиним) (Колчин, 1982.-С.161).

В прибережній зоні розміщена будівля № 56 (кв.7). В її заповненні знайдено різночасові дрібні фрагменти кераміки та речі, що мають широкі хронологічні рамки. Це не дозволяє включити її до жодного хронологічного періоду. Але, враховуючи її конструктивні особливості, є підстава пов'язати будівлю № 56 з останнім періодом існування пам'ятки. Її котлован підквадратної форми зі сторонами 3,6 м, глибиною 0,55 м. В котловані виявлені стовпові ями, що розташовані в кожному кутку та посередині кожної зі стін, на значній від них відстані. Впущені в них стовпи були конструктивною основою стін та міжповерхового перекриття. Вздовж стінок котлована простежена забутовка 0,25-0,3 м шириною. В центральній частині зафіксована пляма деревного тліну діаметром 0,9 м. По дну залягав вуглистіший прошарок, в якому знайдено ніж та частина дужки відра.

Ще три будівлі, що мали господарське призначення, розташовані за 40-50 м від краю тераси. Споруда 27 знаходиться поряд з житлом № 26, а № 61 і 125 поблизу житла № 62.

Будівля № 27 (кв.34) мала котлован видовженої форми 5,5 x 1,4-1,55 x 0,7 м. Стінки похилі, долівка рівна. Уздовж західної стінки три стовпові ями. Знахідки представлені ножами, ключем від циліндричного замка, які розповсюджуються з другої половини XII ст. (тип В) (Колчин, 1982.-С.160) та уламки горщиків. (Рис.51; 7-9, 20-23). Будова зведена раніш житла № 26, і, вірогідно, була пов'язана із житлом № 62.

Поруч житлової споруди № 62 розташована будівля № 61 з прямокутним котлованом 4 x 3,6 x 0,3-0,35 м. В кожному її кутку і посередині коротких стін - стовпові ями, які дещо відстають від стінок котлована. З заповнення походять уламки від 8 горщиків з профілями вінець, подібними знайденим в поряд розміщеній будівлі № 62. (Рис.51; II, 26-27).

Будівля № 125 (кв.51) з котлованом овалоподібної форми (2,4 x 2,2 x 0,5 м). В ній знайдено металева пластина та уламки від 3 горщиків. (Рис.51; 24-25).

В 12 ямах, розміщених в прибережній лінії забудови, виявлені матеріали, які дозволяють віднести їх до четвертого хронологічного періоду. З них 5 знаходились в спорудах цього періоду. Інші ями не концентрувалися в одному місці, а розповсюджені по всій площі. 10 ям мали круглу форму, з діаметром 0,8-1,1 м, за виключенням ями № 5 - 1,7 м і № 36 - 1,9 м, Глибина їх здебільшого 0,3-0,6 м, в ямі № 36 – 1,4 м. Ями № 6 (2 x 1,3 x 0,4 м) та № 30 (2,5 x 1,3 x 0,3 м) – овалоподібні, в останній біля стінок, уздовж довгої осі – по стовповій ямі. Речові знахідки виявлені в ямах в № 2 – ніж, в № 30 – кресало, в № 36 – фрагмент скляного браслета, цвяходер, пружина комбінованого замка, ніж. В інших ямах нечисельні уламки кераміки з профілями, характерними для XII – початку XIII ст. Найбільш глибока (1,4 м) циліндрична за формою яма № 36 могла використовуватись як льох; інші, що не пов'язані з житловими спорудами, вірогідно, мали сезонний характер.

Друга група споруд і ям середини XII-початку XIII ст. розташована на площі 1500 кв.м на відстані 100-160 м від краю тераси. Вона представлена двома умовними комплексами, перший з яких складався

з 8 будівель і 8 ям, розташованих на площі 600 кв.м, а другий – з 8 будівель і 5 ям, що займали площу 900 кв.м.(Рис.56).

Перший комплекс включав будівлю № 74, яка відрізняється від інших споруд, що досліджені на поселенні Ліскове, своєю незвичною конструкцією заглибленої частини. Її прямокутний котлован (3,4 x 3,2 x 0,8 м) мав по стовповій ямі в кожному кутку і заглиблення прямокутної форми по центру (2,4 x 2 x 0,15 м) з кутовими стовповими ямами. (Рис.57; I). З південного боку досліджена прибудова (2,4 x 1,8 м) глибиною 0,8 м з стовповими ямами в кутах. Слідів опалювальної споруди як і місце входу не зафіксоване. Вірогідно, в заглиблену частину спускалися за допомогою драбини. В південно-західному кутку котлована, в овальній ямі 1,2 x 0,8 x 0,35 м знаходилося поховання собаки з залізним кільцем біля шиї.

Споруда загинула в пожежі. Шматки глиняної обмазки і знахідки концентрувалися у верхніх шарах заповнення. Серед останніх шість уламків жорен, ножі, пряслиця, фрагменти скляних браслетів, уламки понад 15 горщиків, серед яких і великі, з діаметром вінець понад 30 см. (Рис. 57; 1-20).

За 5 м на захід від вищеописаної будівлі ланцюжком розташовані три споруди на відстані 5 м одна від одної. Споруда № 79 мала прямокутний котлован з округлими кутами (3 x 1,8 x 0,3 м) і з стовповою ямою по центру. Із заповнення походять уламки одного горщика. (Рис.57; 23).

Споруда № 73. Її заглиблена частина невизначеної форми, площею біля 8 кв.м і глибиною 0,5 м. Стіни котлована сильно обпливли. В заповненні виявлені скупчення вуглин, обпаленої глиняної обмазки. Тут також знайдені уламки амфор та 9 горщиків, замок типу В за Б.О.Колчиним, що за новгородськими аналогіями датується другою половиною XII-XIV ст. (Колчин, 1982.-С.162), залізна пластина, брусок. З верхніх шарів заповнення походить залізна підковоподібна пряжка ромбічного перетину з кінцями – трубочками, що датується X ст. (Седова, 1981.-С.84). Мабуть, в котлован вона була затягнута оранкою. (Рис.58; 1-7).

Котлован наступної будови № 76 прямокутний (2,6 x 2,2 x 0,4 м) з стовповими ямами в кожному кутку. Вхід був з західного боку через коридорчик 2,2 x 1,1 м, заглиблений на 0,25 м. В заповненні уламки 7 горщиків.

Кордон цього комплексу в південному напрямку фіксує будова № 96, яка віддалена від центральної споруди за 22 м. Її котлован овалоподібний 3,55 x 1,85 x 0,25 м. Посередині довгих стін розташовані стовпові ями, по центру – овалоподібна яма 1 x 0,7 м, заглиблена відносно долівки на 0,25 м. В заповненні знайдені уламки двох горщиків. (Рис. 57; 21-22).

Ще дві будівлі фіксують східну межу групи і розташовані поблизу споруди № 74 на відстані 1 м одна від одної. Споруда № 88 з прямокутним котлованом (3,2 x 3 м) і прямовисними стінками, що простежені на глибину 0,95 м. (Рис. 59; II). На 0,5 м вище долівки, вздовж стінок знаходився уступ, шириною до 0,2 м, на який, мабуть, спирався нижній вінець надпогрібниці.

В заповненні знайдені ніж, окуття відер, розвали 4 горщиків з діаметром вінець понад 30 см, що використовувались для зберігання припасів. Увагу привертає знахідка уламка кам'яної сокири епохи бронзи з отвором. (Рис.59; 3,4,13-16). Подібні речі традиційно пов'язують з пережитками язичницького культу.

Споруда № 87 мала прямокутний котлован 3,2 x 2,4 x 0,55 м, до якого з південного боку прилягали сіни 2,4 x 0,8 x 0,45 м. В нижній частині заповнення зустрінуті чисельні кістки свині та великої рогатої худоби. Серед знахідок ніж, ключ типу I за Б.О.Колчиним (Колчин, 1982.-С.161), уламки від 12 горщиків. Вірогідно, споруда використовувалася для зберігання їстівних припасів. (Рис.59; 1,2,5-12).

Майже за 20 м на схід від основної групи розташована будівля № 112. Її прямокутний котлован (3,6 x 1,2-1,8 x 0,35 м) частково прорізав заповнення будівлі № 105 (XI ст.). В його південній частині в долівці – яма діаметром 0,9 м і глибиною 0,45 м. В заповненні знайдені уламки двох панцирних пластин, пробій і фрагменти 7 горщиків. (Рис.57; 24-28).

Всі виявлені в цій групі споруди пов'язані з господарською діяльністю. В центрі комплексу об'єктів розміщені овалоподібні ями № 115 (2,75 x 2,2 x 0,15 м) і № 136 (1,75 x 1,2 x 0,6 м). В їх заповненні пряслице, брусок, уламки амфор та горщиків. Стінки ями № 136 були дещо обпалені і вона могла використовуватися для зберігання зерна. Дві найбільш глибокі ями № 87 і 88 знаходяться поряд і за 2 м від споруди № 74. Перша із них конусоподібна, верхній діаметр 1,5 м, нижній 0,8 м, глибина 0,6 м. З заповнення походять два ножі, уламок шиферного жорна та фрагменти кераміки. (Рис.56; I,15). Друга яма № 88 циліндрична, діаметром 1,3 м, глибиною 1,15 м. В її заповненні уламок амфори з графіто, брусок, вушко і окуття відер, фрагменти кераміки. (Рис.58; 16-23). Вона, вірогідно, використовувалася як льох. Ями № 107, 110, 112, 133 розміщені поблизу будівель та між ними. Вони овалоподібні 1,7-3,3 x 0,95-2,2 м, глибиною 0,15-0,45 м. В їх заповненні нечисельні уламки горщиків, а в ямі № 110 зустрінутий фрагмент кільчастих вудил з інкрустацією (тип ІУ) (Кирпичников, 1973.- С.16). (Рис.58; 8-14).

В овалоподібній ямі № 69 (кв.63) розміром 2,4 x 1,4 x 0,3 м виявлене поховання двох коней віком до 4 років. Їх кістяки покладені один на одній, головами в протилежні боки, шиї витягнуті.

Другий комплекс об'єктів розміщений компактною групою, за 120-160 м від прибережної лінії забудови. На цій ділянці улоговина, що відділяла західну частину поселення від основного масиву уже закінчилася. Для забудови розглядуваної території у четвертому хронологічному періоді характерна наявність залишків огорожі у вигляді канавок, що може свідчити про елементи садибного планування. Виявлені 8 будівель і 5 ям, в основному, групуються біля огорожі, по обидва її боки. Жодну з груп, яку розділяє огорожа, не дослідили повністю.

Від будови № 98 починається огорожа, що йде в південно-західному напрямку і простежена протягом більше 30 м. (Рис.4). Котлован будівлі № 98 квадратний з сторонами 3,5 м, заглиблений на 0,65 м. В північно-західній частині котлована залишки глинобитної печі, що впала зверху. Долівка не мала слідів утоптування. За межами котлована – три стовпові ями, що можливо, фіксують межі наземних стін. Всі знахідки концентруються у верхніх шарах заповнення. Вони представлені 12 фрагментами скляних браслетів, овально-загостреної форми кресалом, що датується серединою XII – серединою XIV ст. (Колчин, 1982.-С.163), ножами, уламками жорен. (Рис.60; I, 1-26). Тут також знайдені уламки 3 мисочок та більш як 20 горщиків. Заглиблена частина споруди, вірогідно, була підклітом житла, що загинуло в пожежі.

За 2,5 м на південь від вищерозглянутої будівлі знаходилася ремісничка споруда № 51. Вона виявлена у вигляді плями інтенсивного чорного супіску, насиченого вугликами, обпаленою глиняною обмазкою з відбитками прутів. В її східній частині на площі біля 1 кв.м виявлений масив глини обпаленої до червоного кольору, в якому знайдені ошлаковані шматки стінок і череня опалювальної споруди та поряд шлаки з шпаристою поверхнею світло-блакитного кольору. Стінки будови були з легких дерев'яних конструкцій, обмазаних глиною. З заповнення походять фрагменти горщиків, два ножі, брусок, частина пряслиця, керамічний пляшкоподібний тигель, наполовину заповнений склоподібною масою темно-сірого кольору. (Рис.60; 27-37). Тигель висотою 9 см, діаметр тулуба – 3 см; його зовнішня поверхня оскляніла. В культурному шарі поблизу майстерні знайдено понад 50 фрагментів браслетів та смальта.

За 4 м на захід від вищезгаданої будівлі з іншого боку огорожі досліджена ще одна споруда з слідами ремісничої діяльності (№ 116). Її котлован овалоподібний у верхній частині (2,1 x 1,6 x 0,35) і підпрямокутний у нижній зі стовповими ямами по кутах. (Рис. 61; II). В центральній частині котлована підпрямокутне заглиблення (0,6 x 0,8 x 0,1 м) в кутах якого також по стовповій ямі. В цьому заглибленні в розвалі виявлена основа горна, в якій були шматки граніту. Тут знайдена нижня частина пляшкоподібного тигля з зовнішнім діаметром 6 см, внутрішнім 3 см. Поруч з горном знаходився валун з пласкою поверхнею діаметром понад 25 см. В інтенсивному чорному шарі, що залягав по

дну, виявлений брусок, залізні пластини та кілька уламків горщиків. (Рис. 61; 25-28). Майстерня, вірогідно, була пов'язана з ливарним виробництвом.

Будова № 44 розташована на захід від попередньої. Її котлован овалоподібної форми (4,4 x 2,4 x 0,4-0,6 м). (Рис. 61; I). В південній, підвищеній частині будівлі виявлені залишки опалювальної споруди у вигляді масиву глини товщиною до 0,25 м, в нижній частині прокаленої до червоного кольору. Навколо котловану виявлено понад 20 стовпових ям. За допомогою стовпів, мабуть, тримався навіс, а також, можливо, і стіни. В заповненні котловану та в культурному шарі навколо нього знайдені 10 фрагментів скляних браслетів та один бронзовий, ножі, пряслиця, уламок серпа, бруски з шиферу та пісковика. (Рис.61; 1-24).

Котлован будови № 115 овалоподібної форми (3,8 x 1,8 x 0,4 м) розташований поблизу будови № 44, але з іншого боку огорожі. З півночі досліджений вхід розміром 1,2 x 1,5 x 0,25 м. В заповненні виявлені склоподібні шлаки, 8 фрагментів скляних браслетів, деталі циліндричних замків, уламок кресала, бруски, колоте обпалене каміння та уламки жорен, фрагменти більш як 15 горщиків. (Рис.62; 24-33).

Найбільш віддаленими від житлової споруди № 98 (до 22 м) є будівлі № 48 і 123. Котлован будівлі № 48 овалоподібний 4,5 x 2,25 x 0,35-0,5 м. Стінки похилі, дно має уклін в західному напрямку. В заповненні виявлені фрагменти 6 скляних браслетів, 2 ножа, уламок пряслиця, кістяна проколка, бруски з пісковика і шифера, уламки від 5 горщиків. (Рис.62; 2-16).

Інша будова № 123 частково прорізала будову № 124 кінця XI-першої половини XII ст. У верхній частині котлован округлий в плані (4,0 x 4,8 x 0,9 м), у нижній підпрямокутний (2,5 x 3,2 м). (Рис.63; I). Вздовж стін, на висоті 0,6 м від рівня підлоги – уступ шириною 0,4-0,6 м на якому була споруджена надпогрібниця. Посередині котловану, уздовж довгої осі, розташовані три стовпові ями, ймовірно, основа для двосхилого даху. В заповненні знайдені уламки та цілий горщик з діаметром вінця 21 см та висотою 36 см, 2 бруски, калачеподібне кресало з язичком, які побутують майже до кінця XII ст. (Колчин, 1982.-С.163), ніж, уламки серпа та ключа (?). (Рис.63; 1-12). У верхній частині заповнення котловану виявлено понад 50 коржоподібних залізистих шлаків. Їх, вірогідно, потрібно пов'язати із ремісничим комплексом, розташованим поряд.

Ще одна споруда № 53 виявлена у шурфі, закладеному за 20 м на захід від основного розкопа. Її котлован овалоподібний 3,2 x 2,4 x 0,35 м, по дну 2,5 x 1,6 м. Будівля мала легку дерев'яну конструкцію стін, обмазану глиною. Вона загинула в пожежі. В заповненні знайдені фрагменти 6 скляних браслетів, кістяна проколка, ніж, пластина з отвором, уламки амфор та 7 горщиків. (Рис.62; 17-23).

Всі 5 ям (№ 76,106,109,140,143) цього комплексу – овалоподібні 1,5-2,5 x 1,05-1,5 м, глибиною 0,1-0,5 м. В їх заповненні нечисельні уламки горщиків. Як свідчать матеріали досліджень, мешканці цього комплексу у деякій мірі були пов'язані з ремісничою діяльністю, насамперед з залізообробкою та ливарною справою.

Культурний шар на дослідженій ділянці Ліскового-I був, здебільшого перевідкладений оранкою, але на окремих ділянках, особливо біля великих об'єктів, зберігся завтовшки до 0,2 м. В прибережній зоні виявлені чисельні речові знахідки, серед яких переважають ножі та їх уламки (77), шиферні пряслиця (24) та фрагменти скляних браслетів (48). Найбільший інтерес викликає знайдена в цій частині культурного шару лита білонова підвіска. (Рис.63; I). На ній у центрі – стилістичне зображення оленя, яке обрамляє орнамент із зарубок та зубчастого штампу. Діаметр підвіски 3,5 см, товщина 1,5 мм. Аналогічна підвіска є серед випадкових знахідок Єпифанівського повіту Тульської губернії у неопублікованій таблиці до другого тому “Руських скарбів” Н.Кондакова (Рукописний архив Санкт-Петербурзького ИИМК РАН.-Р.УП.-№ 34). Дві випадкові знахідки зберігаються у державному історичному музеї у Москві (№ 45133, 78107). З шарів 70-80 рр. XII ст. середньовічного Смоленська походять ще дві підвіски (Асташова, 1990.-С.93-102).

До ремінних належить бронзове лите кільце, прикрашене зарубками та бронзова лита накладка

з псевдозерню. Крім того, з цієї частини культурного шару походять два наконечника стріл – один бронейний, тип 97, що найчастіше зустрічається в шарах XII-XIII ст., другий – двурогий зрізень з упором, тип 60, варіант 3, який датується серединою XI-XIV ст. (Медведев, 1966.-С.85,72), частина стрижневого псалія з шишковидним закінченням, тип I А, що датується X-початком XI ст. (Кирпичников, 1973.-С.14).

Побутові предмети представлені частиною кресала, уламком пружинних ножиць, “кішкою” для витягування сіток, замковою накладкою, двома кістяними гудзиками тощо. Знайдені також два хрести-тільники. Вони невеликі (2 x 1,5 см), з отвором для підвішування, виготовлені з мармуру та шиферу. Перший, очевидно, був імпортом з Криму, другий – місцевим його наслідуванням.

Особливо слід відзначити знахідки трьох уламків амфор з прокресленими літерами та шиферного пряслиця з знаками. (Рис.63; 1-27). Відзначимо також знахідку бритви довжиною 12 см. У неї два леза, одне – серпоподібне (довжина 7,5 см), а друге пряме (3,5 см). В центрі між лезами – штир, на якому, очевидно, закріплювалась колодочка. (Рис.72; 37).

Серед знахідок в культурному шарі в глибині тераси за кількістю переважають фрагменти скляних браслетів (42), ножі та їх уламки (33), шиферні пряслиця (10). (Рис.65). В цій частині культурного шару інтерес викликають знахідки двох шпор III типу за А.М.Кирпичниковим, що датуються XII-першою половиною XIII ст. Уламок шпори був інкрустований бронзою. Гілки скоби цілого екземпляру мали прямокутні петельки (тип 2) та шип у вигляді чотиригранної піраміди (тип Б) (Кирпичников, 1973.-С.65-66).

Привертають увагу знахідки фрагмента леза шаблі, наконечники трьох стріл, два з яких віднесені до типу 40 за О.Ф.Медведевим – ромбоподібні з упором і розширенням у нижній третині довжини пера, що мають широку дату побутування (X-XIV ст.) (Медведев, 1966.-С.64-65). Третій наконечник представлений типом 70 за О.Ф.Медведевим, що датується XIII-XIV ст. і, на думку дослідника, подібні наконечники з’явилися у Східній Європі з ордами Батія в XIII ст. (Медведев, 1966.-С.77).

Серед ремісничих інструментів викликають цікавість ножиці та тесло. Сільськогосподарські інструменти представлені уламками кіс і серпів та двох наральників. Серед побутових предметів слід назвати знахідки овального короткого кресала, що датується XIII-XIV ст. за Б.О.Колчиним (Колчин, 1982.-С.163), 2 ключів від нутряних замків (тип 2 за Б.О.Колчиним, що датуються X-першою половиною XIII ст.) та деталями циліндричних замків.

Про торгівлю на поселенні Ліскове свідчать знахідки частини коромисла терезів та вагової гирки з культурного шару. Прикраси представлені знахідками поясних накладок, скроневих кілець, уламками двох бронзових браслетів, намистиною та двома бронзовими бубонцями з продольним прорізом. Цікавою є іграшка у вигляді коника, що виготовлена з сірої глини і покрита зеленкувато-жовтою поливою. Усі наліплені деталі коника – голова, хвіст та вершник – були відбиті. З правого боку на пошкодженій частині чітко означеною виявилася нога вершника. Спорядження коника виділено прокресленими лініями. В цілому, висота фігурки, що збереглася, становить 4 см. (Рис.65; 1-37).

ПЛАНУВАННЯ ПОСЕЛЕННЯ ЛІСКОВЕ-2

В першій половині XI ст. розширення площі поселення Ліскове відбувається за рахунок освоєння під забудову протилежного, лівого берега р.Білоус, культурний шар якого отримав умовну назву Ліскове-2.

В цій частині поселення всі виявлені археологічні об’єкти поділені на три періоди – I – перша половина XI-середина XI ст.; 2 – друга половина XI-початок XII ст.; 3 – XII-перша половина XIII ст.

На дослідженій площі лівого берега поселення найбільш ранні будівлі (№ 8,19,24,28,33) та ями (№ 3,4,5,17,30,31) з’явилися в першій половині XI ст. Ще чотири будівлі (№ 12,20,34,40) та ями № 11 і 12 датуються кінцем другої половини XI ст., а, можливо, і рубежем століть.

Жодна з виявлених споруд не може бути пов'язана з житлом. Не виключено, що в недослідженій південно-західній частині поселення можуть виявитися ще декілька об'єктів цього періоду, в тому числі і житлових, оскільки саме тут, у підйомному матеріалі в найбільшій кількості траплялася кераміка XI ст. Об'єкти XI ст. не концентруються в одному місті, а розкидані майже по всій площі дослідженої ділянки. (Рис.66).

В південно-східній частині поселення знайдено три будови XI ст. В розташованих поряд будівлях № 24 і 28 з котлованами видовженої форми (4-6,5 x 1-1,5 м, глибина 0,2-0,4 м) знайдені дужка від відра та кілька уламків горщиків. (Рис.67; 3-5,10,33-37). За 10 м на захід від них знаходиться споруда № 33. Її заглиблена до 0,1 м частина овалоподібної форми 1,0 x 1,8 м мала вогнище з глинобитною основою і бортиками, а також легке перекриття з прутів, обмазаних глиною. Подібні споруди використовувались як снопосушки.

Ще дві споруди цього періоду знаходилися в центральній частині забудови. Будівля № 8 мала котлован овальної форми (2,4 x 1,6 x 0,3 м) з довгим і вузьким входом та похилою долівкою. З заповнення походить лише верхня частина горщика. (Рис.67; I,1). Котлован будівлі 19 овалоподібний (4 x 2,2 x 0,4-0,6 м) у верхній частині, не мав чіткої нижньої границі. Долівка споруди похила. В заповненні знайдені уламки одного горщика. (Рис.67; 2). Поряд з будівлями розташовані овалоподібні ями № 4 (1,5 x 1,1 x 0,35 м) і № 17 (2,8 x 2,1 x 0,5 м) та ями № 3, 5 циліндричної форми з діаметром біля 2 м і глибиною 0,4 м. З їх заповнення походять кілька фрагментів кераміки XI ст., ніж, бронзова підковоподібна, із загнутими у трубочку спіральними кінцями трикутного перетину фібула. Подібні фібули існували на Русі в X-XIII ст. (Седова, 1981.-С.86; Лесман, 1990.-С.75). (Рис.67; 6-9,17-20, 29-32).

Три ями знаходилися в глибині тераси. В ямі № 31 (діаметр 2 м, глибина 0,5 м) по центру зафіксоване заглиблене вогнище діаметром 1,2 м з прокаленими до червоного кольору стінками. З заповнення походить значна кількість уламків горщиків. (Рис.67; 24-28). Яма № 30 підпрямокутної форми (3,3 x 1 x 0,4 м). В ній знайдені уламки горщиків та фрагмент масивного скляного браслету синього кольору, можливо, візантійського виробництва. (Рис.67; 11, 21-22).

Серед об'єктів кінця XI-початку XII ст. будівля № 34 розташовувалася в прибережній лінії забудови, всі інші – в центральній. (Рис.66).

Будівля № 34 розміщена на краю схилу надзаплавної тераси. В заповненні її прямокутного котловану (2,6 x 1,6 x 0,2 м) виявлені уламки від 4 горщиків. (Рис.68; 14,15). Будівля № 12 була підпрямокутної форми (3,8 x 1,8 x 0,1-0,3 м). Її стінки розташовувалися на відстані від заглибленої частини, по контуру якої зафіксовані 7 стовпових ям. В заповненні знайдені уламки від 7 горщиків, брусок, пряслице з шиферу. (Рис.68; I, 1-10). Майже за 15 м на схід знаходився котлован овальної форми споруди № 20 (3 x 1,8 x 0,4 м), в якому вздовж довгої осі, біля протилежних стін зафіксовані стовпові ями. (Рис.68; II,11-13). Будівля № 40 з котлованом овальної форми (3,75 x 2,4 x 0,2-0,4м), стінки якого похилі, а дно має уклін в східному напрямку. В заповненні зустрінуті чисельні кістки тварин та уламки 7 горщиків. (Рис.68; 16-22). Ями 11 та 12 овалоподібні, глибиною до 0,35 м. З них походять верхні частини 5 горщиків. (Рис.68; 23-29).

Виявлені об'єкти XI-початку XII ст. не пов'язані безпосередньо з житловою забудовою. Вони мали господарське призначення, а майже повна відсутність в їх заповненні речового матеріалу не дає можливості визначити їх функціональне призначення.

Забудова XII - першої половини XIII ст.

Переважає більшість об'єктів Ліскового-2 відноситься до порівняно вузького хронологічного періоду, що охоплює XII-першу половину XIII ст. Забудова виникає в цей період на майже вільній площі і складається з садибних комплексів. На дослідженій ділянці загальною площею 6500 кв.м виділяються три садиби, розділені огорожею. Об'єкти розташовані за 20-35 м від берегової тераси і тягнуться смугою шириною 60-70 м на 100 м вглиб тераси. (Рис.66). В улоговинах, якими сходять весняні та дощові води, забудова відсутня.

Садиба А. Найбільшою за площею та кількістю об'єктів виявилася майже повністю досліджена садиба А. Вона розташована за 60-100 м від краю берегової тераси, у найбільш підвищеній частині поселення. (Рис.66). Її площа дещо перевищує 2 тис. кв.м, причому близько 200 кв.м залишилося не дослідженими. Територія садиби фіксується спорудами, що розміщені по периметру подвір'я. Від сусідньої садиби Б її відділяє огорожа, виявлена у вигляді канавок. З північного боку садиби забудови немає, про що свідчить відсутність тут культурного шару. Садиба А поділяється, в свою чергу, на кілька комплексів, один з яких зосереджений поблизу будівлі з трикамерним житловим підклітом. Тут, на площі біля 1 тис.кв.м, розташоване житло (№ 6), 9 господарських споруд (№ 9,10,11,22,23,47,48,56,57) і тільки 4 господарські ями (№ 14,33,48,77). Більшість споруд загинула в пожежі, але перед тим вони були покинуті мешканцями, через що речовий матеріал у їх заповненні нечисельний.

Будівля № 6. Завдяки добрій збереженості і конструктивним особливостям, найбільш цікавою виявилася багатокамерна споруда, що була ядром садиби А. Її котлован видовжених пропорцій (11,5 x 2-3,5 м), розчленований на нерівні частини з виділенням житлового підкліту, холодної кліти і сіней. Споруда орієнтована довгою віссю у напрямку північний схід - південний захід і мала вихід у бік двору. (Рис.69).

Житлова камера прямокутна (4,6 x 3,5 м), заглиблена в материк на 1,6 м. У її заповненні простежується така послідовність нашарувань: верхній шар до (0,65 м), що утворився після пожежі, перекривав шар чорного супіску (до 0,2 м), насичений вугликами. Нижче, на глибину до 1,2-1,6 м залягали рештки обгорілих дерев'яних конструкцій споруди, серед яких – залишки глинобитної печі верхнього поверху у вигляді масиву глини та шматків череню. На рівні горілого шару уздовж стін, а на окремих ділянках і між колодами, знаходились завали обпаленої до червоного кольору глини і піску завтовшки до 0,2-0,3 м, ймовірно, від засипки перекриття між поверхами та промазки між колодами стін верхнього ярусу. Залишки міжповерхового перекриття являли собою потужний завал із понад 20 обгорілих неокорованих березових колод діаметром 0,2-0,3 м. Вони залягали уздовж довгої осі в завислому стані по своїй площі.

Стінки підкліта також складені з неокорованих березових колод діаметром 0,3-0,4 м, які для запобігання гниття попередньо були обпалені. Вони збереглися на висоту до 0,7 м (2-3 вінця). Нижній вінець був покладений на землю, а щілини між колодами забиті мохом. Колоди в кутах з'єднувались у стик, для чого їх кінці були обрубані під кутом 45 градусів. До стінок котловану дерев'яні стінки споруди притискувались за допомогою вертикальних стовпів, ями від яких зафіксовані в кожному з чотирьох кутів. Оскільки ями мали діаметр 0,4-0,5 м і глибину до 0,5 м, це припускає масивність стовпів, які додатково перев'язувались горизонтальними балками і могли нести на собі міжповерхове перекриття.

Вхід знаходився посередині південно-західної стінки, з боку холодної кліти, з невисоким колодчастим порогом. Ширина дверного прорізу 0,9 м. Вхід фіксується розташованими по обидва боки стовпами, в одному з яких знайдений дверний пробій.

Піч стояла у лівому, ближчому до входу кутку і була повернута щелепами до входу. Вона збереглася на всю висоту 0,45 м. Колоди, що впали на неї, частково зруйнували передню частину печі та розміщену зверху овалоподібну жаровню (0,7 x 0,8 м) з бортиками заввишки 8-10 см. Глинобитна піч (1,3 x 1,25 м) стояла на опічку заввишки 0,5 м. Уздовж задньої стінки печі зафіксовані рештки дерев'яного каркасу у вигляді кількох вертикальних дошок. При наявності міжповерхового перекриття такий високий опічок потрібен був, ймовірно, для кращого відводу диму. З цих міркувань, можливо, в суміжній з холодною камерою стінці будівники зробили проріз – “волокушу”.

У правому, ближчому до входу кутку, на рівні підлоги знайдені рештки дубової діжки з березовим обручем діаметром 0,8 м.

Великі ями під долівкою, глибиною 0,5-0,8 м, займали площу, що майже дорівнювала площі хати. Одна з них, підпрямокутна (3 x 3,2 м), знаходилась під передньою і центральною частинами приміщення, друга (1,8 x 1,1 м) – у північно-західному кутку. В них могли спускатись через лаз у

підлозі по приставній драбині. Залишків дерев'яної долівки не зафіксовано, але, без сумніву, вона була, перекиваючи ями-льохи, і на ній був споруджений опічок, що передньою частиною нависав над ямою.

До основної камери примикала підпрямокутна холодна кліть (2,4 x 3-3,4 м). Її стінка з боку основної камери була зроблена в стовповій техніці: із горизонтально покладених тонких колод між двома парами стояків і знаходилась за 0,3 м від стінки житлової камери. Зроблений у ній дверний отвір шириною 0,9 м знаходився проти такого ж отвору в стінці першої камери; таким чином, двері могли відчинятися тільки усередину приміщень.

Відсутність жорсткого зв'язку між двома приміщеннями пояснюється різницею у функціонуванні їх конструкцій – осіданням через деякий час стінок із горизонтально покладених колод і стійкістю від осідань стінок стовпової конструкції. Якраз зовнішні стінки холодної кліті були набрані із вертикальних і щільно підігнаних дубових горбилів (шириною до 0,35 м), повернутих внутрішнім боком до стінок котловану. Обгорілі їх залишки збереглися на висоту до 0,8 м. Материкова рівна підлога цього приміщення розташована дещо вище рівня основної камери.

Третє приміщення являло собою похилі сіни (3 x 2-3 м), що поступово звужувались до виходу, розташованого на рівні материка. Розчищені в його заповненні обгорілі плахи накату (шириною 0,2-0,4 м) залягали уздовж довгої осі. Зовнішні стінки набрані з горбилів, впущених в канавки 0,2-0,6 м завширшки, що починаються від основної камери. Вони вириті уздовж стінок котлована на глибину до 0,7 м. Уздовж стінок котлована, біля другої і третьої камери, зафіксовано 12 стовпових ям глибиною 0,4-0,8 м, причому чотири з них були квадратними за формою, зі сторонами 0,25-0,4 м, інші – круглі, діаметром 0,25-0,7 м. Три ями розміщені за східною стінкою, на одній лінії, інші – в кутах та по дну канавок. Не всі стовпи, впущені в ями, були пов'язані із конструкцією стін. Ті з них, що розміщені в кінці і посередині стін, були найбільш масивними і здатними нести перекриття, а, можливо, і наземну конструкцію.

Наземна частина споруди не збереглася, але про її існування свідчить глибина підкліту (від рівня материка 1,6 м, а від сучасної поверхні – 1,95 м), залишки міжповерхового перекриття та опалювальної споруди верхнього поверху, що виявлена в розвалі, та масивні стовпи в кутах.

Зважаючи на слабку конструкцію стін, що облицьовують котлован основної камери, вони не могли продовжуватись вище рівня денної поверхні. Наземні стінки цієї споруди, вірогідно, були зрубні і знаходились на деякій відстані від краю котловану, про що свідчать сліди горілого шару навколо будівлі.

Не виключено, що зі східного боку до споруди примикала галерея. Доказами цього припущення можуть бути чотири стовпові ями діаметром 0,6-0,7 м і глибиною 0,7 м, розташовані на відстані 2 м від стінок котловану та за 5 м одна від одної. (Рис.66).

Речовий матеріал із заповнення споруди нечисельний: ймовірно, мешканці покинули її напередодні пожежі. Частина речей знайдена у верхньому шарі заповнення, над залишками міжповерхового перекриття: фрагменти скляних браслетів, кінська підкова, підпружна залізна пряжка, деталь замка, уламок ключа від кубічного замка, залізне кільце, дверний пробій, частина туфового жорна, а також уламки горщиків другої половини XII-початку XIII ст. (Рис.70;8-11,13-14,27-35). На рівні підлоги і в ямах під нею знайдені сім фрагментів скляних браслетів, ювелірний пінцет з фіксатором та кільцем для підвішування, уламки трьох скляних келихів на кільцевих піддонах діаметром 3-4,5 см. (Рис.70; 2-7). Біля одного піддону знаходилися й інші уламки скла, в тому числі і вінця, що дало змогу реконструювати келих. Діаметр вінця становив 8 см, денця 4 см, а загальна висота реконструйованої посудини 9,5 см. (Рис.70; 1). Келих зроблений з прозорого скла і лише піддон прикрашений фіолетовою смугою. Подібні келихи були найбільш поширеною формою скляного посуду південноруських міст. (Щапова, 1972.-С.38). Крім цього, з будови походять також пробій, ножі, уламки від трьох посудин для зберігання зерна (товщина стінок до 1 см, максимальний діаметр понад 0,5 м), уламки мисок, покришок. (Рис.70;12,15-24,36-39).

Споруда подібної конструкції і доброї збереженості досліджена на території сільських поселень Чернігівщини вперше. Раніше подібні будівлі зустрічалися тільки в містах – Києві, Новоградку, Рязані. (Толочко, Кириєвич, Дяденко, 1968.-С.191; Гуревич, 1981.-С.32-33; Даркевич, Борисевич, 1995.-С.123).

Розмір дослідженого житла значно перевищував середні розміри рядової хати. Зважаючи на конструкцію, розміри, окрему категорію знахідок (скляні келихи), не викликає заперечень належність її представникові пануючої верхівки.

За 8 м на захід від будівлі № 6 знаходилася реміснична споруда № 22. Її котлован у верхній частині овалоподібний 3,4 x 4,5 м, в нижній підпрямокутний з округлими кутами 2,2 x 3,6 м, глибиною 1,5 м. (Рис.71; I). Біля північної стінки, на уступі знаходився ковальський горн. Його передня частина спиралася на опічок, тому горн завалився і виявлений у вигляді масиву червоної обпаленої глини, товщиною біля 0,3 м. Вхід у будову зафіксований з південного боку, де є уступ у вигляді сходинки. За контуром котловану – 4 стовпові ями, в які були впущені стовпи – основа стін та перекриття споруди.

З заповнення поряд з великою кількістю уламків горщиків, серед яких графічно реконструйовані верхні частини понад 50 посудин, знайдені фрагменти 13 скляних браслетів, піддон та фрагмент вінця скляного келиха, бронзовий бубонець, три ключі (один типу 2, варіанту 2 за Б.О.Колчиним, що датується кінцем XI-XIV ст.; другий – 3 типу від скрині, який має дату побутування XII-XIV ст.; третій – від циліндричного замка типу Б, XII-XIV ст.). Крім того в заповненні знайдені ножі, точильні бруски заготовки і відходи виробництва у вигляді пластин із міді та заліза, стрижні зі слідами обробки, ковальські шлаки. (Рис.71;1-38). Досліджена споруда, вірогідно, у деякій мірі поєднувала функції майстерні і житла ремісника.

З боку входу до кузні знаходилась споруда № 47, що була льохом. Це яма дзвоноподібної форми з діаметром найширшої частини 2,4 м, найвужчої – 1,8 м, завглибшки 2 м. (Рис.72; I). На краю ями на рівні материка була споруджена невеличка піч каркасного типу з земляним черенем і щелепами, повернутими в бік ями. Яма в комплексі з піччю мала перекриття, залишки якого зафіксовані стратиграфічно. Вірогідно, піч дозволяла просушувати приміщення і підтримувати необхідну температуру у найбільш холодний час. Спуск в заглиблену частину мав здійснюватись по приставній драбині. На різних рівнях були полиці, на яких знаходився посуд. В заповненні зустрінуті уламки від 16 горщиків, 2 мисок та покришок, у верхній частині заповнення знайдено 7 фрагментів скляних браслетів, 2 ножі та шиферне пряслице. (Рис.72; 24-41).

Між льохом та житлом досліджена споруда № 48 з котлованом невизначеної форми, площею 6,5 кв.м та глибиною 0,4 м. За східною стінкою, в материковому заглибленні знаходилося вогнище. Чотири стовпові ями зафіксовані за контурами заглибленої частини. За допомогою стовпів, які були впущені в них, ймовірно, підтримувався навіс. В заповненні знайдені уламки від 12-15 горщиків, частина бронзової ліроподібної пряжки, що мають дату побутування XI-кінець XII ст. (Лесман, 1990.-С.79), та також пряслиця і фрагменти скляних браслетів. (Рис.72; 1-12).

Північно-західну межу комплексу фіксує наземна споруда № 23, у вигляді ночноподібного (4 x 1,8 м) заглиблення до 0,2 м, що виконувало гідроізоляційні функції. В котловані та поряд знайдені уламки від понад 10 горщиків, фрагменти скляних браслетів та лічина замка. (Рис.73;6-11,21-22).

На захід від цих споруд залишилася не досліджена ділянка площею 20 x 10 м, де можуть бути виявлені археологічні об'єкти.

Від попередньої будівлі на південь розташовані ще дві, що фіксують межу комплексу в цьому напрямку.

Заглиблена частина споруди № 56 овальна 2,6 x 2,8 м та воронкоподібна за формою, глибиною 0,3 м. В заповненні виявлений горщик та верхня частина ще одного. (Рис.72;22-23). Південно-західну границю садиби фіксувала наземна споруда № 57 на нежитловому підкліті. Котлован будівлі прямокутний з округлими кутами 3,6 x 3 м, материкові стінки простежені на глибину 1,4 м. В кутах і посередині довгих стін - стовпові ями. Впущені в них стовпи були конструктивною основою міжповерхового перекриття і стін заглибленої частини споруди. Похилий і довгий коридор 4 x 1-2 м мав вихід в бік двору. Наземні стінки були винесені за межі котловану і, вірогідно, мали зрубну

конструкцію. Всі знахідки походять з верхньої частини заповнення. Серед них уламки горщиків, амфор, жорен, 9 фрагментів скляних браслетів та завіс від скрині. (Рис.74;1-22).

Південну межу садиби фіксують три споруди, що витягнулися ланцюжком. Котлован споруди № 11 прямокутний 2,8 x 1,6 x 0,3 м. За контуром заглибленої частини, майже посередині коротких стін стовпові ями. В заповненні – ніж, чисельні уламки горщиків та амфор. (Рис.72;13-21). Розміщена за нею будівля № 10 мала котлован видовженої форми 3 x 1,2 м, заглиблений на 0,5 м. Поряд з керамікою знайдені шиферні пряслиця, дужка відра, скоба, та наконечник стріли. (Рис.73;12-20). Подібні наконечники побутовали в IX-середині XI ст. (тип 45 за О.Ф.Медведевим) (Медведев, 1966.-С.67). Можливо, стріла потрапила випадково з культурного шару в заповнення будівлі XII-початку XIII ст.

Споруда № 9 знаходилась на південно-східній границі садиби. Її прямокутний котлован 2,4 x 2,2 x 1,1 м мав з південного боку уступ 2,2 x 2,4 м на глибині 0,2 м. (Рис.73;I). Вхід в заглиблену частину розташований зі східного боку і представлений сінями (1,6 x 1,4 м) з двома земляними сходинками. Уздовж контура котловану 8 стовпових ям, одна з яких знаходилась біля входу. В заповненні знайдені уламки придонної частини великого горщика. Досліджену споруду можна інтерпретувати як льох.

На території господарського комплексу виявлено всього 4 ями з матеріалами цього періоду. В інших знахідки відсутні. Яма № 77 мала глекоподібну форму, і використовувалась для зберігання зерна. Її горловина до глибини 0,8 м мала циліндричну форму з діаметром близько 0,8 м, потім яма поступово розширювалась до діаметра 1,3 м і біля дна знову звужувалась. Її глибина 2,2 м. (Рис.73; II,1-5). В заповненні знайдені ніж, фрагмент скляного браслета, кілька уламків горщиків.

Відзначимо ще одну яму № 14 в кв.3, розміщену біля кузні. Вона циліндрична з діаметром 1,5 м та глибиною 0,6 м. Заповнення її складається з вуглистою шару, в якому знайдені шматки печини, уламки товстостінної жаровні з землею на її стінках, ошлаковану від високої температури. Подібні жаровні використовувалися для агломераційних цілей. В них прожарювалась подріблена болотна руда. В ямах 33,48 знайдені тільки фрагменти кераміки.

Другий господарський комплекс, що, ймовірно, відокремився від попереднього, примикав до нього з південно-східного боку. Він складається з 13 будівель (№ 5,7,13,14,17,18,25,26,27,30,41,49,58) серед яких наземна житлова та 9 ям (6,9,10,13,15,16,18,19,79). (Рис.66). Об'єкти розміщені на площі біля 1 тис.кв.м майже по колу. Давньоруський шар на значній площі комплексу виявився перекритим ґрунтом, що був змитий з вищерозташованих на схилах ділянок. Завдяки цьому вдалося вперше на поселенні Ліскове достовірно зафіксувати місце розташування наземної житлової споруди № 25 і провести в повному обсязі її дослідження. Її контури виділялися на загальному фоні більш темним забарвленням у вигляді плями 3 x 4,5 м, орієнтованої довгою віссю у напрямку північний схід – південний захід і насиченої вуглинами та глиняною обмазкою. Під плямою в материку розчищене овалоподібне в плані та ночноподібне за формою (5,2 x 3 м) заглиблення, яке не було господарським підклітом, а виконувало гідроізоляційні функції. В південній частині цього заглиблення виявлена підпільна яма-льох діаметром 1,7 м та глибиною 0,3 м. Чисельні уламки горщиків, амфор і речові знахідки знаходились у верхній частині заглиблення. Тут також траплялись уламки глиняної обмазки, вуглики, печина та шматки череня.

При розборці плями та над нею виявлено понад 30 фрагментів скляних браслетів, три залізні пряжки, брусок з отвором для підвішування, ніж, пряслице, овальне коротке кресало, прикрашене насічками, що мало дату побутування з початку XIII ст. до початку XV ст. (Колчин, 1982.- С.163).(Рис.75; 1,3-19). З будови походить уламок шпори, віднесений до III типу за А.М.Кирпичниковим. Шип шпори мав вигляд чотиригранної піраміди (тип Б), а гілки скоби закінчувалися дископодібними петлями (тип 2). Подібні шпори датуються XII-XIII ст.(Кирпичников, 1973.-С.65-66). Тут знайдено також сильно іризоване тонке скло квадратної (3 x 3 см) форми, з двома зрізаними кутами.(Рис.75;14). Багато знахідок виявлено і в культурному шарі навколо будівлі. Оскільки інших об'єктів тут не виявлено, значну частину знахідок можна віднести до розглядуваного комплексу.

Керамічний матеріал представлений уламками корчаг, двох мисочок, 15 горщиків, а також 20 фрагментами амфор, що складає майже третину всього амфорного матеріалу, знайденого на поселенні Ліскове-2. (Рис.75;20-29).

Досліджену споруду можна інтерпретувати як наземну житлову. Зважаючи на відсутність стовпових ям, вона мала, вірогідно, зрубну конструкцію стін, обмазаних глиною. Будова загинула в пожежі.

На південь від житла, уздовж огорожі із садибою Б, досліджені три будівлі - № 26,27,30. Споруда № 30 була зведена після загибелі № 27. Їх котловани овалоподібні (2-2,8 x 1,5-2,5 м), заглиблені в материк на 0,6-0,8 м. В заповненні цих споруд знайдені уламки більш як 20 горщиків, двох мисочок (одна з них з двохсторонньою жовтою поливою), а також корчаг, амфор.(Рис.76;8-22). Серед речових знахідок слід відзначити фрагменти скляних браслетів, ножі, долото та ключ від циліндричного замка типу Б, що використовувалися протягом ХП-першої половини ХІУ ст. (Колчин, 1982.-С.160).(Рис.76;3-7,24).

Ще три будівлі № 13,14,18 розміщені одна за одною по периметру комплексу. Вони мають дещо видовжену, овалоподібну форму котлованів 2,2-3,2 x 1,4-1,6 м, глибиною 0,2-0,4 м. Стінки похилі, дно нерівне і має уклін в бік ям, що розташовані в західній частині котлованів. В споруді № 13 яма зроблена підбосом у вигляді уступів, що заходять під західну стінку. (Рис.75;I). Ці ями овалоподібні (1,1-1,2 x 1,2-1,6 x 0,4-0,8 м) з закопченими стінками. В заповненні виявлена глиняна обмазка, вуглики, кілька фрагментів кераміки. (Рис.75; 30-33). Споруди подібної конструкції мали легке перекриття, обмазане глиною і їх могли використовувати як копильні.

Споруда № 41 розміщена майже за 4 м на південь від споруди № 14. Її котлован овалоподібний 3 x 2,5 м і заглиблений на 0,25-0,45 м. Стінки споруди прямовисні, долівка має уклін в східному напрямку. У верхніх шарах заповнення, по центру залягав масив глини площею 1,6 x 1 м, прокаленої в нижній частині до червоного кольору, а під ним – уламки від 10-12 горщиків кінця ХП-початку ХІІІ ст.(Рис.75;34-38).

За спорудою № 19 (ХІ ст.) виявлена давня промоїна, тому наступну будівлю № 5 побудували за нею. Котлован її видовженої форми (3,6 x 1,5 x 0,3 м) з входом з боку двору. Вхід зафіксований у вигляді уступу (1,5 x 1,2 м) з ямою від стовпа, на якому кріпилися двері. (Рис.76;I). В заповненні дрібні фрагменти кераміки та фрагмент скляного браслету. (Рис.76;1).

Котлован будівлі № 7 овалоподібної форми (1,6 x 1,8 x 0,6 м) фіксує границю комплексу з північно-східного боку. В його заповненні знахідок не виявлено, але, безперечно, ця будівля пов'язана з розглядуваним комплексом

Східну границю фіксують будівлі № 49 і 58. Остання з них мала котлован овалоподібної форми 2,7 x 2 x 0,45 м зі стовповою ямою. Із заповнення походить пряслице, два фрагменти скляних браслетів, ніж, ручка амфори та уламки понад 10 горщиків. (Рис.76;25-32). Контур будівлі № 49 у вигляді прямокутної плями (площа біля 14 кв.м) темно-сірого кольору з включенням вуглин виявлений на рівні давнього шару, що не пошкоджений оранкою. На місті плями досліджене ночвподібне заглиблення (3 x 4,2 x 0,1-0,15 м), в яке впущені три стовпові ями. Знахідки в культурному шарі над заглибленням і в ньому, представлені уламками горщиків, брусом, витим залізним стрижнем, свинцевою стрічкою, згорнутою в трубочку.

Тільки одна споруда № 17 розміщена в середній частині двору. Її котлован овалоподібної форми 1,4 x 1,5 x 0,25 м. За контурами заглибленої частини розміщені 4 стовпові ями, що утворюють прямокутник зі сторонами 1,5 x 1,8 м. В заповненні виявлений розвал горщика. (Рис.76;2).

До складу цього комплексу входять 12 ям (№ 6,8-13,15,16,18,19,79) з яких 4 розташовані в його центральній частині, інші - по периметру двору. Яма № 15 прямокутна (1,3 x 2,2 x 0,35 м), інші – овалоподібні (1-1,5 x 1,5-2,5 x 0,2-0,45 м). В заповненні ями № 6 знайдені уламки кераміки, брусок, ніж, уламок олов'яно-свинцевого орнаментованого пластинчатого браслета та фрагменти двох скляних (рис.74;23-30); в ямах № 8,10,79 – фрагменти кераміки (рис.74;31-38); в інших – знахідки відсутні.

Знахідки в культурному шарі здебільшого концентрувалися поблизу великих об'єктів. Серед них кількісно переважають фрагменти скляних браслетів (20) та ножі і їх уламки (20). Серед інших знахідок треба відзначити 3 шиферних пряслиця, частину фігурного кресала, деталі від циліндричних замків та ключі. (Рис.84;1-6,9). Два ключі представлені типом В, що датується другою половиною XII-XIV ст.(Колчин, 1982.-С.162). Крім того на терені садиби виявлена деталь нагайки, лезо сокири та три наконечника стріл. (Рис.84;10,12,13). Один наконечник та уламок іншого віднесені до типу 60 – дворогі зрізні з упором, які вживалися, в основному для полювання (Медведев, 1966.-С.72). Третій екземпляр поганої збереженості, тому з впевненістю віднести його до будь-якого типу не має можливості.

З території садиби походить також бронзовий браслет, що являв собою пласку пластину з нанесеним карбованим орнаментом, з загнутими в трубочку кінцями (так звані загнутокінцеві). М.В.Седова датувала їх кінцем XI-серединою XIV ст. Ю.М.Лесман розширив цю дату до початку XI ст. (Седова, 1981.-С.113; Лесман, 1990.-С.44). (Рис.84;17).

Садиба Б розташована між садибами А і В і відділена від них огорожею, зафіксованою у вигляді канавок. Планіграфічна структура садиби Б відзначається своєрідністю. В цьому комплексі головною є житлова споруда № 4, що розташована на підвищенні поблизу краю тераси. На захід і схід від споруди зафіксовані улоговинноподібні западини, якими сходять весняні та дощові води. Ця обставина не дозволила розмістити навколо житла господарський комплекс. Він знаходиться за 20 м від житла, в глибині тераси (Рис.66). Загальна площа садиби біля 800 кв.м. На її терені розміщено 19 споруд і 34 ями.

Житлова споруда № 4 представлена напівземлянкою прямокутної форми 4 x 4,5 м, глибиною 0,7 м. Вхід в будівлю розташовувався з північного боку через сіни з похилою долівкою (1,5 x 2,2 м), що виходять в бік двору. Глинобитна піч знаходилась у правому ближчому до входу куті і повернута щелепами до нього. В кутку за піччю зафіксований слід від нижнього вінця зрубу. (Рис.77;I). В центральній частині котлована – дві стовпові ями, біля входу – ще одна. На стовпі, впущеному в неї закріплювалися двері. Із заповнення походять уламки від 10 горщиків, фрагменти скляних браслетів, намистина, ножі та ключ типу 2, що датується X-першою половиною XIII ст. (Колчин, 1982.-С.162).(Рис.77;1-11,13-22).

За 3 м на північ від входу в житло, на підвищенні площею біля 60 кв.м, розміщене скупчення із 10 ям (№ 19 А-28). Вони прорізають одна одну, або стикаються стінками. Більшість із них не мають визначеної форми і чітких контурів, стінки похилі, дно нерівне. Їх заповнення замите материковим суглинком. Площа ям від 1,5 до 4 кв.м, глибина 0,2-0,4 м. Тільки в двох ямах знайдені окремі фрагменти кераміки, в інших знахідки відсутні. Безперечно, ями мали сезонний характер і використовувались, вірогідно, під бурти, у яких зберігалися в зимовий період овочі.(Баран, 1997.-С.30).

За 15 м на північ від житла розміщений господарський комплекс, що включає 18 будівель(№ 1-3;35-39,42-46,50-53,55) і 24 ями (№ 40,41,54-57,69-76). Ці об'єкти групуються в єдиний комплекс навколо центральної будівлі № 55, що могла виконувати функції житла. Будівлі розміщені одна за одною і утворюють в плані овал площею понад 700 кв.м. Територія в центрі залишилась вільною від забудови.

Котлован будівлі № 55 прямокутний з округлими кутами (3,2 x 3,6 x 0,4 м) та входом з західного боку через сіни (1,2 x 1,6 x 0,1 м).(Рис.78;I). В східній частині котловану розташовані дві ями-льохи. Праворуч від входу – вогнище у вигляді овальної ями 0,6 x 0,8 м, заглибленої в долівку на 0,05 м. Стінки її підмазані глиною і прокалені до червоного кольору. Ще одне виносне вогнище зафіксоване за 1 м від північної стінки котловану. Воно овалоподібне 0,65 x 0,8 м, заглиблене в материк на 0,03 м. Материкові стінки прокалені на глибину 3-4 см. В заповненні котловану знайдені уламки амфор і біля 10 горщиків, залізне окуття казана, ножі, шиферне пряслице, бронзове скроневе кільце, фрагменти скляних браслетів та фрагмент кільчастих вудил ІУ типу за А.М.Кирпичниковим. (Кирпичников, 1973.-С.16). (Рис.78;1-14).

Споруди, які виконували функції житла і мали котловани з округлими кутами і відкритими вогнищами, як в середині будови, так і біля неї могли належати представникам кочового населення,

сліди проживання якого зафіксовані на багатьох пам'ятках межиріччя Десни і Дніпра. (Веремійчик, Коваленко, 1992.-С.71; Веремійчик, 1992.-С.56). На підтвердження цієї гіпотези свідчить знахідка в заповненні деталі казана, яким здебільшого користувалися представники кочового населення та поховання на території садиби коня за половецьким обрядом.

За 8 м на захід від споруди 55, уздовж огорожі із садибою А розміщені ланцюжком 5 будівель (№ 1-3,35,37). Котлован будівлі № 2 прорізав заповнення споруди № 1. Він видовжений в плані 5,4 x 2,4 м, глибиною 0,3-0,4 м, з північною частиною дещо вужчою ніж південна. В північній частині на опічку висотою 0,25 м була зведена піч, яка виявлена у вигляді масиву глини 0,8 x 1,1 м, товщиною до 0,25 м, в нижній частині прокаленого до червоного кольору. Передпічна яма виявлена поряд. (Рис.79;І). В заповненні ями поряд з керамікою знайдений бронзовий хрест-енколпійон довжиною 4,5 см і шириною 2,5 см.(Рис.79;1,6-9). На його стулках різцем нанесені контури зображення розп'ятого Христа та Богоматері (на звороті), які у давнину були інкрустовані сріблом (інкрустація частково втрачена). Подібні хрести досить широко поширені на території Русі. Г.Ф.Корзухіна датувала їх серединою-кінцем XII ст. (Корзухіна,1958.-С.133), а А.О.Мединцева – другою половиною XII-серединою XIII ст. (Медынцева,1961.-С.68). В шарах Новгороду цей тип енколпійонів розповсюджений з першої чверті XII ст. до середини XIII ст. (Седова, 1981.-С.57).

Споруди № 1 і 3 мали котловани овалоподібні 2,4 x 2,6 м і 2,5 x 4 м, глибиною, відповідно, 0,36 і 0,5 м. В споруді № 1 кераміка дещо більш раннього часу ніж в № 2 і 3. (Рис.79;10).

За спорудою № 3 розміщена інша - № 35 з овалоподібним котлованом (2,2 x 3 x 0,6 м). В його північній частині овалоподібне заглиблення 1,25 x 1,35 м. Знахідки представлені уламками горщиків, брусками із пісковика, золотоскляною намистиною. (Рис.80;40).

Будівля № 37 примикає до попередньої. Котлован її овалоподібний (3,4 x 2,6 x 0,4 м), стінки і дно похилі. В заповненні знайдені дрібні стінки горщиків. Оскільки вона частково перекривається заповненням будівлі № 35 з матеріалом XII ст., то може бути датована тим же часом або трохи ранішим.

Наступна споруда в цьому ланцюжку № 46. Між нею і попередньою на площі біля 20 кв.м знаходиться скупчення із 8 ям (№ 54-56,61-65), подібне виявленому біля житла № 4. Вони не мають певної форми і чітких контурів, прорізають одна одну і заглиблені в материк на 0,3-0,5 м. Археологічний матеріал в їх заповненні відсутній, за винятком бронзового персня виявленого в ямі № 64. (Рис.77;12). Перстень належить до типу широкосерединного, пластинчастого з незамкненими кінцями. Подібні речі виготовлялися за допомогою лиття і прикрашені псевдозерню. Яма № 50 розташована за 4 м на схід від вищезгаданих. В її заповненні дрібні фрагменти кераміки, уламок серпа, лічина замка. (Рис.80; 25-26).

Розміщена на південь від них будівля № 46 мала овалоподібний котлован розмірами 2-2,7 x 3 x 0,4 м. В його заповненні виявлені фрагменти кераміки. (Рис.80;9-11).

Поряд, по периметру двору на невеликій площі розміщені ще 4 будівлі (№ 43,45,52,53). Їх котловани прорізають або перекривають один одного. Краще зберігся котлован більш пізньої споруди № 45. Він овалоподібний (1,6 x 2,5 м), глибиною 0,65 м. В південно-східній частині – конусоподібна яма з верхнім діаметром 1,4 м, нижнім 0,4 м і глибиною 0,9 м. В заповненні споруди знайдені фрагменти горщиків, ніж, брусок із пісковика, частина точильного круга із зовнішнім діаметром 12 см. (Рис.80;1-8).

Споруда № 43 примикає до попередньої зі східного боку. Котлован її прямокутний з округлими кутами 2,7 x 2,5 м, глибиною 0,35 м. В заповненні уламки від 13 горщиків, деталь від циліндричного замка, піддон скляного келиха та придонна частина амфори. (Рис.79;24-32).

Котловани споруд 52, 53 збереглися частково. В їх заповненні виявлені нечисельні уламки горщиків.

До вищезрозглянутих споруд з південно-західного боку примикали 3 будівлі (№ 39,42,44) і 3 ями (№ 58,59,66), утворюючи ряд об'єктів, розміщених по периметру садиби. Котловани цих споруд розташовані на ділянці, якою сходять весняні і дощові води. В їх заповненні сліди замивів. Ймовірно,

через ці обставини вони були покинуті і побудовані нові споруди № 43,46,52,53 на більш підвищеному місці. Виявлена в їх заповненні кераміка дозволяє датувати їх більш пізнім часом, ніж попередні будови.

В котловані споруди № 39 овалоподібної форми (3,7 x 2,4 x 0,3 м) виявлені обгорілі залишки дерев'яного перекриття та дрібні фрагменти кераміки. За його північною стінкою зафіксоване виносне вогнище у вигляді воронкоподібного заглиблення (0,8 x 0,75 м), заповненого попелом та вугликами.

Споруда № 42 прорізала котлован будівлі № 39. Її котлован овалоподібний в плані, та ночноподібний за формою (4 x 2,2 x 0,3 м). В долівці виявлена яма 2 x 0,9 м, поряд з якою знаходилася ще стовпова. В заповненні знайдена кераміка та багатогранна намистина з чорного скла з біло-блакитною інкрустацією, за формою вона нагадує кам'яні намистини. (Рис.79;5).

Котлован споруди № 44 в значній мірі пошкоджений більш пізніми ямами, стінки котловану розмиті. Розмір 4 x 1,6-2,1 м, глибина 0,3 м. В заповненні уламки від 5 горщиків. (Рис.79;11-15).

З трьох ям, що прорізали заповнення споруд, або розташовані поряд, дві - № 59 і 66 – циліндричні за формою з діаметром 0,8 і 1,3 м, глибиною, відповідно, – 0,35 і 0,6 м. В заповненні ями № 59 верхня частина 4 горщиків. Третя яма № 58 – овальна, глибиною 0,55 м, знахідок не мала.

За 1 м на схід від споруди № 43 виявлена прямокутна яма № 60 2,2 x 0,7-0,8 м, глибиною 0,15 м. Яма орієнтована по лінії захід-схід. В ній знаходився кістяк коня (до двох років) з підігнутими ногами і витягнутою шиею, орієнтований головою на захід. Подібні поховання відомі за матеріалами половецьких поховань. (Плетнева, 1981.-С.262).

За 4 м на схід від ями 60 розташована будівля № 36. Котлован її овалоподібний (2 x 3 м), глибиною 0,35-0,5 м. Із східного боку вхід через сідни з похилою долівкою (0,7 x 1,2 м) з земляною сходинкою (Рис.78;I). В заповненні знайдені уламки 8 горщиків, ніж та фрагмент скляного браслета. (Рис.78;II,15-22).

На північній схід від споруди № 55 розміщено ще 2 будівлі і 5 ям, які фіксують границю комплексу в цьому напрямку. Котлован споруди № 50 овалоподібний (3 x 1,8 x 0,4 м), зі східного боку розташований похилий вузький спуск. У заповненні – уламки амфор, 7 горщиків, ніж та частина бронзової посудини з діаметром вінця 10 см.(Рис.78;23-34).

Котлован споруди № 51 підпрямокутний (3,6 x 1,7 м, на рівні долівки 2,4 x 1,2 м) глибиною 0,45 м. ночноподібної форми. Споруда, мабуть була зрубною конструкції і стінки її були винесені за межі заглибленої частини. В заповненні знайдені уламок пробійника, фрагмент скляного браслета, ромбічний наконечник стріли з упором (тип 48 за О.Ф.Медведевим, що датується ІХ-ХІУ ст.) (Медведев,1966.-С.64-65). (Рис.79;2-4). З заповнення походять також фрагменти від 8-10 горщиків. (Рис.79;16-23).

З півночі і сходу по периметру комплексу розташовані 12 ям (№ 40,41,57,67,69,70-76). Ями № 40 і 41 знаходяться впритул до огорожі садиби В. Найбільш цікавою з ям була остання. Вона овальна 2,5 x 1,6 м, глибиною 0,2-0,35 м. Майже по центру її яма (0,8 x 1 м) від вогнища у вигляді воронкоподібного заглиблення до 0,2 м, стінки якого підмазані глиною. В центральній частині вогнища зафіксована циліндрична яма з діаметром 0,4 м і глибиною 0,25 м заповнена попелом та вугликами. (Рис.80;II). В заповненні ями виявлені шматки глиняної обмазки з відбитками прутів та кілька уламків горщиків. Вірогідно, яма мала наземні стіни, зроблені з прутів обмазаних глиною. За розміром і конструктивними особливостями цю яму можна пов'язати зі спорудами, які використовували для просушування снопів перед помелом.

Серед інших відзначимо яму № 67. Вона овалоподібна в плані (1,25 x 2,2 x 0,35 м), в західній частині – уступ у вигляді сходинки. В східній частині ями виявлені в розвалі залишки опалювальної глинобитної споруди на площі 1,2 x 1,5 м, в конструкцію якої входили шматки граніту. (Рис.80;I). Виходячи із наявності під її розвалом обгорілих плах, і, враховуючи те, що опалювальна споруда впала, можна припустити, що вона була збудована на опічку. Серед уламків виявлена маса, що спеклася. Аналіз, зроблений в лабораторії УкрДГРІ доктором геологічних наук О.С.Лукиним показав, що основним компонентом в масі є кварцевий пісок і кальцій в співвідношенні 1:3. Ця маса отримана внаслідок прожарювання черепашника до температури сплавлення з піском. Найближчі поклади

подібного черепашика знаходяться за 150-180 км, під Новгородом-Сіверським. В заповненні ями також знайдені уламок олов'яно-свинцевої трубочки довжиною 4,5 см і діаметром 2 см з двома овалоподібними отворами на одному з кінців, пряслице, ручка від скриньки, фрагменти кераміки. (Рис.80;12-20).

Три ями (№ 57,70,74) мали циліндричну форму з діаметром 1,2-1,8 м, глибиною 0,3-0,45 м. В заповненні останньої виявлені уламки майже від 20 горщиків, в інших – окремі фрагменти. Ще дві ями (№ 69,71) прямокутні 1,6 x 1,6 м і 2 x 1,2 м, глибиною відповідно 0,35 і 0,85 м. В їх заповненні по 4 фрагмента скляних браслетів та кілька уламків горщиків. (Рис.80;27-39). Останні 4 ями (№ 72, 73,75,76) – овальні 1,4-2,75 x 0,6-2 м, глибиною 0,3-0,65 м. В їх заповненні окремі фрагменти кераміки, ніж, брусок, кам'яний розтиральник та уламок леза сокири.

Децо осторонь інших об'єктів, в кв.37 біля огорожі із садибою А, розміщена споруда № 38. Її котлован діаметром 2,5 м і глибиною 0,5 м прорізав споруду № 40, яка датована кінцем XI ст. В заповненні виявлено декілька фрагментів кераміки.

На території садиби Б, в кв.53 біля огорожі з садибою В, виявлене ще одне виносне вогнище, що мало діаметр 0,9 м і заглиблене в материк до 0,12 м. Його материкові стінки прокалені до червоного кольору. З півночі до вогнища примикала овалоподібна яма. Вогнище та яма заповнені печиною та вугликами.

Не всі об'єкти, розташовані на терені садиби, існували одночасно, про що свідчать котловани, прорізані один одним. Одна з будівель руйнувалась і поряд, або навіть на її місці, будувалась нова. На території садиби в культурному шарі поблизу об'єктів, окрім керамічного матеріалу і уламків жорен, знайдені 5 фрагментів скляних браслетів, 10 ножів (серед них один великий), 5 пряслиць, деталі від циліндричних замків та 2 ключі (тип В та тип І за Б.О.Колчиним, які датуються відповідно XII-XIV ст. та X-початком XII ст.) (Колчин,1982.-С.162). Серед інших знахідок слід відзначити наконечник стріли, віднесений до 83 типу – бронебійний з масивною бойовою ромбовидною голівкою, ромбічного перетину, з шийкою. Подібні стріли характерні для XI ст. (Медведев, 1966.-С.81). Крім того тут знайдені пробійник, різець, частина кресала, бруски.

Всі ці речі можна віднести до комплексу садиби (окрім наконечника стріли, який потрапив сюди випадково), оскільки об'єктів іншого періоду на терені садиби не було.

Садиба В. Порівняно з двома попередніми, садиба В займає невелику площу – близько 300 кв.м. Вона розміщена в південно-східній частині поселення уздовж тераси і підходить до краю балки, яка є межею поселення у східному напрямку. (Рис.66).

Центральною в цьому комплексі є житлова будівля № 54, яка розташована на краю балки. Три будівлі і три ями розміщені по колу і утворюють невелике подвір'я, площею біля 100 кв.м. Інші об'єкти розміщені уздовж огорожі з сусідньою садибою Б. До складу комплексу входять 5 будівель (№ 21,29,31,32,54) і 12 ям (№ 28,29,34,36-39, 43-47,51).

Будівля № 54 мала підпрямокутний котлован з округлими кутами (3,4 x 2,8 м), ночвоподібної форми, заглиблений в центральній частині в материк до 0,44 м. (Рис.81;I). Вхід із західного боку, де зроблений уступ на глибині 0,17 м, шириною 0,8 м. Уздовж східної стінки котлована розташовані три стовпові ями (одна посередині, дві в кутах), дві ями – в середній частині котлована і чотири уздовж західної стінки (з них дві за контуром заглибленої частини). В східній частині котлована розчищені обгорілі конструкції стін, які склалися з вертикально поставлених горбилів. В північно-східному і південно-східному кутках збереглися стовпи на висоту 0,2 м. Виявлені залишки підлоги із дошок шириною до 0,35 м і товщиною 0,08-0,12 м. Споруда була трохи заглиблена в материк, а її долівка дещо припіднята над дном котлована. Стіни ж будівлі були каркасної конструкції – із вертикально поставлених горбилів. Опалювальної споруди в ній не виявлено. Можливо, вона виконувала функції житла в теплий період року. В будівлі майже всі знахідки концентрувалися у верхній частині заповнення. Серед них уламки від 20 горщиків, один цілий кулькоподібної форми з плоским дном, висока мисочка, покритка, стінки амфор, два фрагменти кераміки з двосторонньою жовтою поливою, ошлакований тигель з діаметром вінця 3 см і висотою 5 см. (Рис.81;13-30). Речові

знахідки представлені 20 фрагментами скляних браслетів і одним бронзовим витим з петлями на кінцях. В Новгороді подібні браслети зустрінуті в шарах першої чверті XI-XIV ст. (Седова, 1981.-С.94). Серед інших знахідок слід назвати бронзовий бубонець з лінійним прорізом та потрійним рель'єфним паском (остання чверть XI ст. – друга половина XIII ст.) (Седова, 1981.-С.156), ніж, різець, пряслиця, дверний пробій, бруски, фрагмент скляного персня. (Рис.81;1-12).

Споруди № 21 і 29, які розташовані поблизу попередньої будівлі, за 1 м одна від одної схожі конструктивно, а також за функціональним призначенням обидві – льохи. Їх котловани прямокутні 2,2 x 2,8 і 2,2 x 3,2 м, глибиною, відповідно, 0,85 і 0,7 м. (Рис.82;I,II). Стінки їх прямовисні, дно рівне, в кожному кутку, а в будівлі № 29 і посередині коротких стін розташовані стовпові ями. З заповнення котлованів походять уламки амфор та горщиків, два з яких виявлено в розвалі. Три горщика великих розмірів мали діаметр вінець біля 30 см. Вони, вірогідно, використовувались для зберігання їстівних припасів. (Рис.82;5-10). В споруді № 21 виявлені фрагмент скляного браслета, пряслице, дужка відра та щиток від персня-печатки з свинцево-олов'яного сплаву, на якому зображений птах, з головою повернутою вліво. (Рис.82;1-4).

По периметру двору розташована ще одна будівля № 31 з прямокутним котлованом (3,2 x 1,8 x 0,2 м). Вона мала наземну легку дерев'яну конструкцію, залишки якої зафіксовані стратиграфічно. В котловані було дві стовпові ями та ще багато ям навколо споруди. Але пов'язати їх з нею немає аргументованих підстав. В заповненні виявлені уламки від 8 горщиків, пружина від комбінованого замка та залізна кільцева пряжка. (Рис.82;15-22).

Поряд з будівлями, по периметру двору розташовані ями № 28,29,34. Вони підпрямокутні 0,75-1,2 x 1,2-1,5 м, глибиною 0,15-0,3 м. В заповненні нечисельні фрагменти кераміки, в ямі № 28 три фрагменти скляних браслетів. На території двору зафіксовано багато стовпових ям, розташованих безсистемно. За формою вони циліндричні, діаметр 0,15-0,45 м, глибина 0,1-0,5 м, здебільшого 0,15-0,25 м.

Майже за 15 м на захід від двору виявлена ще одна будівля № 32. Котлован її овальний 2,8 x 2 м, глибина 0,3 м. В заповненні кілька фрагментів кераміки, глиняна обмазка та вуглики.

Біля огорожі садиби Б розташовано скупчення ям (№ 36-39,44-47), подібне виявленому на сусідній садибі. В ямі № 44 знайдений розвал горщика висотою понад 40 см, в інших знахідки відсутні або представлені дрібними фрагментами кераміки. (Рис.82;11).

Між вищезазначеними ямами і будівлею № 32 знаходиться прямокутна яма № 43 (1,5 x 1,0 x 0,5 м), в якій знахідок не виявлено.

В культурному шарі на території садиби речові знахідки нечисельні і представлені 9 фрагментами скляних браслетів та втульчастим наконечником стріли, що датується УШ-серединою ХІІІ ст., тип 2 за О.Ф.Медведевим (Медведев, 1966.-С.56)(Рис.84;11) та частиною хороса із багатокомпонентного сплаву.(Рис.84;9).

На поселенні Ліскове-2 виявлені ще три об'єкти з матеріалом ХІІ ст., що розміщені поза розглянутими комплексами.

Будівля № 15, кв.28 з котлованом прямокутної форми 2,6 x 2,4 м, глибиною 0,4 м. (Рис.83;I). В кожному її кутку, посередині стін і по центру розташовані стовпові ями. В заповненні будівлі виявлені вуглики, глиняна обмазка, уламки, що належать 7 горщикам з профілями, характерними для першої половини ХІІ ст. (Рис.83;1-7).

Яма № 80, шурф 1. Вона прямокутна 2,4 x 1,1 м, глибина 0,23 м. Заповнення ями у верхній частині перекривав шар глини, який по центру залягав на всю глибину. Глина на окремих ділянках обпалена до червоного кольору. В заповненні виявлені 2 ножі, невеличке втульчасте тесло (рис.83;15-22), та уламки 5-6 горщиків з профілями вінець, характерними для кінця ХІІ-початку ХІІІ ст.

В західній частині поселення Ліскове-2 (що залишається задернованою) на мису, відокремленому широкими улоговинами від основної частини поселення, виявлені три ділянки, розташовані за 10-15 м одна від одної, де спостерігалось скупчення знахідок. В дерновому шарі тут виявлені чисельні залізні

речі: 6 цілих та уламки декількох ножів, деталі двох вудил та циліндричних замків, ключ від замка-засува, невіразні речі із металу.

На місці такого скупчення знахідок, у північно-східній частині мису в розкопі площею 25 кв.м, виявлений котлован будівлі № 16 овалоподібний у верхній частині (3,4 x 3,2 м) і прямокутний в нижній (2,6 x 2,2 м), глибиною 0,6-0,7 м. Стінки будівлі похилі, дно понижується до центру. В заповненні ніж, уламки від 8 горщиків другої половини XII ст., залізоплавильні шлаки. (Рис.83;8-14).

За аналізом матеріалів досліджень східної частини поселення Ліскове-2, в XII ст. виникає тип забудови, який складається з садиб і дворово-господарських комплексів. Їх розподіляла огорожа (відстань між садибами А і Б довжиною – 30 м, між Б і В – 54 м), сліди якої зафіксовані у вигляді канавок, інколи декількох, розміщених поряд. Їх ширина у верхній частині 0,25-0,35 м, по дну до 0,15 м, глибина 0,2-0,3 м Уздовж канавок виявлено кілька стовпових ям. Садиба існувала тривалий період, оскільки огорожа між ними оновлювалася.

Наявність огорожі, розміщення об'єктів по периметру у безпосередній близькості від житлової споруди свідчать про те, що забудова у середині XII-на початку XIII ст. складалася з окремих садиб. Ці обставини дозволили простежити елементи забудови усередині комплексів і взаємне розташування цих комплексів на території поселення. Планіграфічна ситуація у середині комплексів за весь час їх існування істотно не змінювалася. На території садиб вона поновлювалася новими об'єктами, а в комплексі Б нові об'єкти виникли на місці старих, або здебільшого поруч з ними. Це, мабуть, свідчить про більш тривалий період існування садиби Б і, вірогідно, вона виникла дещо раніше інших. В окремих спорудах цієї садиби виявлена кераміка більш раннього періоду (перша половина XII ст.), ніж в інших.

Планування кожної садиби відзначається своєрідністю, але спостерігаються і деякі загальні закономірності. Житлові і більшість господарських будівель та ям розміщувалися по периметру двору. Його центральна частина залишалася не забудованою або на ній розміщувалися поодинокі об'єкти. Садиби розділяла огорожа. Відсутність забудови з інших боків садиб не вимагала суворої фіксації їх території і тому огорожа тут відсутня. Ці комплекси різні за розміром, кількістю розміщених на них об'єктів, соціальним статусом їх власників. У розмірах садиби, її спорудах, матеріальній культурі мешканців відображена їх соціальна і майнова диференціація.

Садиба А серед трьох досліджених на поселенні відрізняється найбільш зручним розташуванням на місцевості, своїми розмірами (біля 2 тис.кв.м) і розмірами житла, наявністю двох господарських комплексів, які склалися з 24 споруд та їх функціональним призначенням. На терені садиби домінуючою була трикамерна будівля на житловому підкліті. Подібні споруди досліджені тільки у великих містах. На території садиби виявлені і наземні: житлова споруда, дві господарські (площею більше 12 кв.м), з них одна – на нежитловому підкліті. Найбільш важливі об'єкти – кузня, льохи, зернова яма – розміщені у безпосередній близькості від житла, інші – більш віддалені від нього. Серед останніх – споруди для зберігання і обробки сільськогосподарської продукції. Відсутність в деяких будівлях опалювальних споруд, може свідчити про їх сезонний характер. Функціональне призначення більшості будівель через відсутність інформації не визначене.

МОГИЛЬНИК

Грунтовий могильник розміщено в західній частині поселення Ліскове-1, на схилі балки, що відділяє західну частину житлової забудови від решти. Три поховання перекрили ями X-XI ст. Одне частково впусне у заповнення будови IX-X ст. На площі близько 300 кв.м виявлено 22 поховання, ще одне – за 22 м на південний захід від могильника, в глибині поселення. (Рис.85).

Поховання розташовані трьома групами. У західній групі – 7 поховань, розміщених в один ряд. Відстань між ними від 0,5 до 3 м. У східній групі в одному ряду 5 поховань, а шосте – за 4 м від них. Між цими групами зовсім близько одна до одної знаходяться могильні ями № 22, 23, в яких слідів поховань не виявлено. Вірогідно, це - кенотафи. Південна, третя, група складається з 8 поховань,

розміщених компактно, але безсистемно. Всі поховані лежать на спині, головою на захід. Сліди домовини виявлені в одному випадку (поховання № 1). Могильні ями прямокутні й підпрямокутні (1,85-2,5 x 0,7-1,3 м), з округлими кутами. Розміри могильної ями з дитячим кістяком 0,9 x 0,45 м. Вони орієнтовані по лінії захід-схід з невеликим сезонним відхиленням на північ. Ями впущені в материк на глибину близько 0,2 м. (Таблиця № 3).

У похованні № 20 більш раннє поховання перекривається пізнішим. Біля ніг померлого залишився череп раніш похованого, а довжина могильної ями перевищувала 2,5 м. У досить непоганому стані виявлено 14 кістяків; фіксується положення рук та ніг. У всіх померлих ноги витягнуті, положення рук різноманітне: в районі таза, живота, зігнуті в ліктях, кисті біля ключиць, витягнуті уздовж тулуба. В похованні № 4 під черепом і ступнями ніг підкладені уламки шиферних жорен.

Інвентар відсутній і лише в могилах № 15, 19 знайдено біля шийних хребців відповідно один і два бронзові гудзики. З них два литі, один порожній. В похованні № 20 на дні могильної ями знайдено п'ять фрагментів кераміки з вінцями, характерними для горщиків XII ст.

Ймовірно, частина поховань, здійснених в неглибоких ямах, на схилі балки, була знищена самою балкою та оранкою; при розбиранні тут орного шару знайдено кістки людей.

Кожну групу поховань, очевидно, можна пов'язати з одним із житлових комплексів XII ст. Таких комплексів у західній частині поселення в цей період було три. Кількість поховань у групах, відповідно, 7, 6 та 8. В кожній з груп, за антропологічними даними, отриманими П.М.Покасом, є чоловічі, жіночі та дитячі поховання. Відповідно до кількості поховань в одній групі, що, можливо, пов'язано з відповідним житловим комплексом, час існування могильника можна визначити 30-40 роками. Це свідчить про приналежність груп поховань окремим сім'ям. Дане кладовище, безперечно, не було загальним для всіх жителів. Його сусідство з житловими комплексами, розміщеними за огорожею, що відділяло їх від решти поселення, виправдано лише в тому випадку, коли воно було призначене для осіб із відокремленої частини поселення.

Розділ III.

ГОСПОДАРСТВО І МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА НАСЕЛЕННЯ ЛІСКОВОГО

ЖИТЛОВІ СПОРУДИ

Однією з найважливіших сторін матеріальної культури населення є споруди, що відображують знання і уміння, традиції і навички, смаки і уподобання давньої людності, характер взаємодії населення з навколишнім середовищем. Вони слугують показником рівня розвитку своїх власників, ступеня їх цивілізованості. Отримані в результаті багаторічних досліджень дані про житлобудівництво дозволяють говорити про загальні і специфічні риси в зовнішньому вигляді масової забудови. Для того, щоб уявити, який же вигляд мало поселення Ліскове у давнину, варто зупинитися на окремих типах споруд, охарактеризувати їх конструктивні особливості та деталі, що вказують на функціональне призначення.

Розгляд окремих типів споруд пропонується розпочати з житлових. Серед виявлених на поселенні будівель упевнено до типу житлових можна віднести 13 споруд. (Таблиця № 2). Хронологічно вони розподіляються наступним чином: кінцем IX-початком X ст. датується одна будівля (№ 65); серединою X-серединою XI ст. – чотири (№ 7,8,14,5); другою половиною XI-початком XII – одна (№ 85); XII-першою половиною XIII ст. – сім (№ 1,15,26,62,63 – з Ліскового-1 та № 4,6 – з Ліскового-2). В котлованах цих будівель зафіксовані рештки печей або місця їх розташування. Глибина залягання підлоги в котлованах здебільшого фіксується на рівні тонких материкових прошарків глини або щільного супіску. Всі будівлі, окрім № 6 з Ліскового-2, орієнтовані за сторонами світу.

Окрім вищеперерахованих, привертають увагу ще декілька будівель, що, вірогідно, також були житловими. На користь цього припущення свідчать, як правило, чисельні побутові знахідки, характерні для жител, наявність в їх котлованах розвалу опалювальної споруди та площа цих об'єктів.

Так, до житлових споруд з певною долею ймовірності можна віднести споруду № 77 середини X ст. з Ліскового-1. Котлован її внаслідок руйнації зазнав значних змін. Навколо будівлі розташовувався господарський комплекс цього періоду. Житловими, вірогідно, були також будівля № 98 з Ліскового-1, № 25, 54, 55 з Ліскового-2. Можливо, що і реміснича майстерня № 22 з Ліскового-2 могла бути водночас і житлом ремісника, бо в її заповненні виявлені знахідки побутового призначення. Ці об'єкти датуються другою половиною XII-першою половиною XIII ст.

Як відомо, фахівці виділяють два періоди існування давньоруського житла – X-XI ст. та XII-XIII ст. (Раппопорт, 1975.-С.121; Новое в археологии Киева, 1981.-С.86).

Житла першого хронологічного періоду можуть бути умовно поділені на дві групи. До першої віднесені житла – напівземлянки, що існували у фазах першого та раннього етапу другого хронологічного періоду (№ 65,7,8,14). Їх котловани підквадратної форми площею 8-12 кв.м, заглиблені в материк до 0,6 м. В одному з кутів, на рівні долівки, знаходилась невеликих розмірів глинобитна піч із земляним черенем (в будівлі № 65 піч не збереглася).

У будівлі № 8 вздовж периметру стін знайдені залишки горілих жердин, обмазаних з двох боків глиною. В інших спорудах (№ 7,14,65) залишки стін не виявлені. Можливо, через незначні розміри котлована, зовнішні стіни були винесені за його межі і мали зрубну конструкцію. В жодній із споруд цієї групи місце входу не визначене.

До другої групи віднесено будову № 5, датовану серединою XI ст. Її котлован 4 x 3 м, заглиблений в материк на 0,85 м. З південного боку знаходився вхід, що йшов через вузькі і довгі сіни (3 x 1,1 x 0,8 м) з похилою долівкою. Каркасна піч стояла ліворуч від входу, щелепами повернена до північної

стілки житла. Будова мала стовпову конструкцію стін. В кутах котлована виявлені стовпові ями, а вздовж східної стінки – неглибока канавка, заповнена деревним тліном.

У другій половині XI-початку XII ст. на поселенні з'являється новий тип житлових споруд, так звані п'ятистілки – двокамерні споруди із входом через меншу холодну камеру (споруда № 85 з Ліскового-1). Котлован основної камери (4,5 x 4 м) відрізняється від жител попереднього періоду дещо більшою площею і глибиною (до 1,1 м). Піч каркасного типу знаходилась у ближньому від входу кутку. На долівці уздовж земляних стінок – канавка від нижнього вінця зрубу, що був складений “в обло”. Сліди від колод, що виступали за контур зрубу, простежені в кутах земляних стінок. Вхід в житлову камеру вів з північного боку через холодну кліть (2,4 x 4,4 м) з похилою долівкою, зведену з легких вертикальних конструкцій.

Житлові споруди XII- першої половини XIII ст., на відміну від попереднього періоду, відрізняються більшою різноманітністю (Раппопорт, 1975.-С.125). На поселенні Ліскове, як і в інших регіонах давньоруської держави, окрім відомих однокамерних напівземлянок, зводяться споруди, що складаються з декількох приміщень, з'являються наземні житлові будови, а також будівлі на жилих і нежилых підклітах.

Прикладом звичайної напівземлянки може бути житло № 4 з Ліскового-2, що існувало в четвертому хронологічному періоді.

Окрему групу споруд становлять житла на підклітах. Вони мають заглиблений в материк підкліт і наземну житлову частину із піччю. Остання звичайно знаходиться у вигляді розвалу у шарах заповнення котлована або поряд з ним. Підкреслимо, що подібні будівлі з'являються на поселенні лише у XII-першій половині XIII ст. Слідів житлових споруд на підклітах більш раннього періоду не зафіксовано. Простежуються кілька конструктивних особливостей підклітів.

Привертає увагу житло, в процесі дослідження якого зафіксовані сліди і вертикального, і горизонтального розвитку. Це будівля № 1 з Ліскового-1, що складається з підкліту (6,4 x 3,0 x 0,25-0,3 м) і сіней, що прилягали з південного боку (2,6 x 2,2 x 0,2 м). Розвал печі, виявлений за межами котлована, вказує на значно більшу площу верхньої камери. Залишки обгорілої деревини дозволяють припустити зрубну конструкцію стін. Конструктивно подібна і будівля № 26, що складалася з підпрямокутного підкліту (7 x 4,2 x 0,7 м) та сіней (4,2 x 2,7 м) з похилою долівкою з північного боку. Стінки її житлової камери, вірогідно, теж мали зрубну конструкцію. Поздовжні стіни сіней складено з горбилів, вертикально встановлених у канавки. Залишки печі виявлено в заповненні верхніх шарів основної камери, праворуч від входу. Будова згоріла. Практично весь інвентар концентрувався у верхніх шарах заповнення.

Дещо відрізняються від описаних вище два підкліти з Ліскового-1 (№ 62,63). Вони прямокутної форми, розмірами, відповідно, 3,8 x 3,6 x 0,85 м та 4,8 x 4,5 x 0,95 м. До обох споруд вхід вів з півночі через сіни з похилою долівкою, з розмірами, відповідно, 2,4 x 2 м та 2 x 1,8 м. На вірогідність зрубною конструкції стін в першій будівлі вказують канавки від нижнього вінця. А 53 ямки діаметром 10 см та глибиною 25 см по периметру котлована другої дозволяють зробити припущення про спорудження тут стін з плоту. Залишки печі та основна маса знахідок, як і в попередніх випадках, зафіксовані в заповненні заглибленої частини. Наземна частина будівель, вірогідно, мала зрубну конструкцію стін, і за розміром була більша за підкліт. Житлові будівлі подібної конструкції останнім часом виявлені на території Чернігівського передмістя.

Ще один варіант підкліту, можливо, житлової споруди, представлений будівлею № 98. Котлован був квадратний 3,5 x 3,5 x 0,65 м. В північно-західній частині його зафіксовані залишки опалювальної споруди у розвалі.

Найбільший інтерес викликає будівля № 6 з Ліскового-2, що мала тричастинну структуру (житлова кліть + холодна кліть + сіни), а також наземну частину над ними. Його поява насамперед обумовлена

не новим типом жител, а соціальним статусом його господаря. Загибель житла від пожежі дозволила простежити не лише головні елементи його планової структури, але і ряд конструктивних деталей, деякі особливості інтер'єру.

Розмір котлована становив 11,5 x 2-3,5 м, глибина досягала 1,6 м. Виявлені в житловому підкліті (4,6 x 3,5 м) понад 20 колод були основою міжповерхового перекриття і облицьовки стін котлована. Наземна частина була зрубна і винесена за межі границь котлована. Піч на високому опічку знаходилась у лівому, ближчому від входу кутку. Під дощатою підлогою розміщались ями-льохи. До підкліту примикала холодна кліть (2,4 x 3-3,4 м), до якої вів вхід через сіни (3 x 2,3 м) з похилою долівкою. Зовнішні стінки цих двох приміщень набрані з вертикально встановлених в канавки горбилів. Уздовж зовнішніх стін – 12 стовпових ям. Впущені в них масивні стовпи були конструктивною основою перекриття, а, можливо, і наземної конструкції над цими приміщеннями.

Припущення про наявність на поселенні Ліскове наземних споруд, в тому числі і житлових, висловлювалися в попередніх публікаціях. (Шекун, Веремейчик, 1997.-С.74). Зазначалося, що на поселенні зафіксовані місця скупчення побутових знахідок в культурному та орному шарі, але залишків заглибленої частини не виявлено. Можливо, що такі споруди мали зрубну конструкцію, і багаторічне розорювання та змиви знищили сліди їх існування. Але завдяки останнім дослідженням на поселенні Ліскове-2 вдалося виділити три будівлі, що інтерпретовані з певною долею ймовірності, як наземні житла. Це споруди № 25, 54, 55. На користь цього припущення свідчать їх площа, залишки опалювальних споруд, чисельний речовий та керамічний матеріал, що залягав здебільшого у верхніх шарах заповнення. Котловани будівель мали незначне заглиблення в материк і, скоріш за все, слугували для ізоляції від вологи, а не для господарського призначення. Дерев'яні долівки, мабуть, були дещо піднятими над дном котлована.

Стіни будівель № 25 та 55, вірогідно, були зрубної конструкції, оскільки навколо них не виявлено залишків стовпових ям. А в будові № 54, окрім стовпових ям, зафіксовані обгорілі конструкції стін, що склалися з вертикально поставлених горбилів. В останній споруді виявлені також залишки дещо припіднятої над дном котлована підлоги у вигляді дошок шириною 35 см. Відсутність опалювальної споруди дозволяє інтерпретувати будівлю № 54 як сезонну житлову.

В досліджених на поселенні житлових будівлях зафіксовані залишки опалювальних споруд. Вони знайдені, як правило, в одному з кутів житла. Якщо це був підкліт, то залишки печі фіксувалися у розвалі в шарах його заповнення, а іноді поблизу верхньої границі котлована, тому простежити їх конструктивні деталі неможливо. Таким чином, розглядатимуться лише опалювальні споруди у напівземлянкових житлах та жилих підклітах. Слід зауважити, що жодної цілої печі не збереглося. Як правило, більш-менш добре фіксується основа печей, іноді стіни, а залишки склепіння завжди знаходяться в розвалі.

Для будівництва печей характерне використання каркаса із лози, форма їх кругла, овальна, іноді прямокутна. Печам початку–середини Х ст. притаманні земляний черинь і невеликі розміри. У середині Х-ХІ ст. опалювальні споруди розташовуються на підлозі в кутах і повернуті вздовж однієї з стін будови. У будівлі № 5 з Ліскового-1 вдалося простежити залишки додаткових конструкцій біля печі, від яких збереглися 4 стовпові ями, – дві біля устя та дві біля задньої стінки.

Печі ХІІ-ХІІІ ст. в цілому подібні до печей попереднього періоду. Вони завжди розташовуються біля входу в будівлю і устям повернуті до нього. Всі вони будувалися за допомогою каркасної конструкції на рівні підлоги, інколи на підсипці з культурного шару. Непоганою збереженістю відрізняється піч у будові № 6 з Ліскового-2. Вона споруджена на дерев'яному опічку висотою 0,5 м, який був забутований материковою засипкою. Висота склепіння становила 0,45 м. Зверху розташовувалася овалоподібна жаровня. Горіла колода, що впала, частково пошкодила устя печі.

Лише в одному випадку, в будівлі № 55, опалювальна споруда була у вигляді вогнища. Воно являло собою овальну яму розміром 0,6-0,8 м, заглиблену в долівку на 5 см. Стінки ями були підмазані

глиною і обпалені до червоного кольору. Ще одне подібне вогнище зафіксоване поряд з будовою. На терені межиріччя нижньої течії Десни та Дніпра опалювальні споруди у вигляді відкритого вогнища зафіксовані в двох житлах на поселенні Деснянка. (Шекун, 1985.-С.375). Такі опалювальні споруди не характерні для жител слов'янського населення регіону. Вони могли бути залишені переселенцями з південних регіонів.

Виходячи з вищерозглянутого матеріалу, на прикладі одного поселення у житлобудівництві простежені всі процеси, характерні для Південної Русі. Головне, що ці процеси мали певну схожість та були практично синхронними як у містах, так і в селах.

Житла першого хронологічного періоду (друга половина IX-XI ст.) являють собою напівземлянки з стовповою чи зрубною конструкцією стін. У розташуванні печі по відношенню до входу спостерігається найбільша різноманітність. З XII ст. починаються зміни у житлових спорудах. Вони часто мають більшу площу у порівнянні з попереднім часом. Це збільшення розмірів житла відбувається за рахунок прибудови приміщень господарського призначення перед входом у житлову частину, або за рахунок спорудження житла над підклітом. Як вже зазначалося, існували, ймовірно, і зрубні будівлі, що за розміром повинні походити на стандартні зруби Давньої Русі. В цей хронологічний період пануючою стає така планова схема житла, коли піч розташовувалася праворуч чи ліворуч від входу і устям поверталася до нього. Розташування входу у житло залежить від планової структури як самого поселення, так і від структури садиби, елементи якої розповсюджуються на поселенні з XII ст.

РЕМІСНИЧІ І ПРОМИСЛОВІ, ГОСПОДАРСЬКІ І ПОБУТОВІ БУДІВЛІ

Однією з найважливіших і, в той же час найскладніших тем у вивченні матеріальної культури села є дослідження господарських, ремісничих і промислових споруд, що характеризують специфіку занять його мешканців. Спроб інтерпретування тих чи інших археологічно виявлених решток будівель накопичилось вже чимало (Веремейчик, 1986.-С.31-32; Готун, 1992.-С.10-15; Дубов, 1982.-С.188-191; Томсинский, 1982.-С.118-123). Але часто вони викликають безліч питань. Це і зрозуміло, адже котловани споруд значною мірою пошкоджені. Проте деякі деталі дають можливість здійснювати у певних випадках реконструкції як самих будівель, так і їх комплексів на окремих ділянках пам'яток.

На поселенні Ліскове загалом виявлена 171 будівля (таблиця № 2), серед яких дві датуються ранньослов'янським часом. Слід зауважити, що провести чітку границю між котлованом малої будівлі і господарською ямою інколи неможливо, тому що верхні шари пам'ятки знищені оранкою і культурний шар у непереверідкладеному стані майже не зберігся, а реальні розміри будівель здебільшого значно перевищували розміри материкових заглиблень, що фіксуються археологічно. Про це свідчать завали глиняної обмазки, виявлені за межами котлованів, наявність опалювальних споруд, що спиралась на похилу стінку котлована, або були зроблені в материковій стінці. Отже, перекриття даху спиралось на обв'язку, зведену за межами заглибленої частини. Таким чином, площа під дахом була значно більшою, ніж котлован, і використовувалася для виробничої і господарської діяльності. Вірогідно, цим можна пояснити наявність в деяких спорудах значної кількості знахідок, виявлених навколо заглиблених частин будівель. Беручи до уваги вище наведене, до будівель нами віднесені археологічні об'єкти, площа котлованів яких перевищувала 4 кв.м.

Зважаючи на стан збереженості цих об'єктів, а також аналізуючи характер їх заповнення, знахідки та форму заглибленої частини, визначити функціональне призначення можна лише небагатьох з них. Тому пропонується спочатку розглянути будівлі за морфологічними ознаками, основними з яких є форма котлована та деталі конструкції стін.

У більшості будівель, що мають котловани видовжених та неправильних обрисів, стовпові ями, як у заглибленій частині, так і поза її контурами, відсутні. В таких випадках стіни, можливо, виносились

за контури котлована; бічні довгі стіни зводились до сволока, утворюючи два схили із колод. Залишки таких обвуглених колод, розміщених вздовж довгої осі, виявлені у верхній частині заповнення котлованів споруд № 3, 20. Якщо стовпові ями були посередині або вздовж довгої осі, то впущені в них стовпи підтримували сволок двосхилого даху. При наявності ям, що утворюють прямокутник за межами котлована, на коротких балках об'язки могли ставити стовпики – “дідки”, що несли сволокову балку, а стовпи по периметру з'єднувались балками, або до них підв'язувався плот. Якщо ями розміщувались в кутах усередині прямокутного котлована, то сволокова балка ставала коротшою і з усіх боків укладались крокви, внаслідок чого дах був чотирихилим.

Іноді ями розташовувались таким чином, що важко уявити більш-менш стійку конструкцію, що спиралася б на стовпи, вкопані у ці ями.

В спорудах, що мали котловани округлої форми, в стратиграфічних розрізах їх заповнень (окрім будівлі № 38-А) залишків стін і верхнього перекриття не зафіксовано. Це були, мабуть, холодні господарські будівлі, що, вірогідно, мали двосхиле перекриття або легку конструкцію конусоподібної форми, вкриту гіллям і соломою.

Будівлі на поселенні були набагато складнішими і різноманітнішими, ніж це вимальовується за розкопаними лише заглибленими частинами. При їх будівництві використовувалась стовпова, зрубна та каркасна конструкція, різновидом останньої були стінки з плоту, що прив'язувалися до каркасу.

Критерієм для виділення наземних споруд на ділянках з неперевідкладеним культурним шаром є наявність археологічного матеріалу, в неглибоких, але значних за площею ночноподібних заглибленнях та розташованих в них льохах. Стовпові ями, розміщені за певною системою без заглибленого об'єкта усередині, можуть бути ототожені з повітками, навісами; не виключено, що вони могли використовуватися як сараї, стайні, сінники.

Як уже зазначалося раніше, наземні частини господарських споруд не збереглися і тому при їх морфологічній класифікації враховувалася лише форма заглибленої частини. Отже, за формою котлована рештки споруд поділяються на: 1)прямокутної форми; 2)видовженої форми; 3)округлої та овалоподібної форми; 4)котловани неправильних обрисів.

До першої групи входить 50 будівель із прямокутними чи квадратними котлованами, нерідко із заокругленими кутами і деякою асиметричністю стінок. Стінки котлованів дещо похилі, але трапляються і прямовисні, підлога здебільшого рівна. В цих будівлях інколи виявлений вхід. У спорудах № 6 А, 8, 57 вхід зафіксований у вигляді довгого вузького коридора з похилою долівкою, в інших спорудах (№ 76, 86, 87, 117, 126, 120, 9, 36) вхід представлений невеликим коридорчиком. Іноді місце входу позначене материковим уступом або однією чи кількома земляними сходінками (№ 43, 75).

Котловани споруд з розмірами 2,2-3,6 x 1,6-2,4 м заглиблені в материк на 0,1-1,1 м. Підлога котлованів майже завжди знаходиться на рівні суглинкового материкового прошарку.

В окрему підгрупу ввійшли 16 будівель зі стовповою конструкцією стін. Ями розташовувалися як усередині котлованів, так іноді і за їх межами. Усередині котлованів стовпові ями здебільшого розташовані в кутах та в центрі. Інколи з'являються додаткові ями посередині стін. В цю підгрупу входять будівлі № 6-А з Ліскового-1 та № 22 з Ліскового-2, що інтерпретовані як ремісничі, і № 123 з Ліскового-1 та № 9, 21, 29 з Ліскового-2, що були льохами. В останніх вздовж стінок досліджені уступи, що слугували, мабуть, полицями, а в заповненні виявлені чисельні уламки горщиків та фрагменти амфор. Найбільш складною за конструкцією була будова № 74 з Ліскового-1. Котлован глибиною 0,8 м і площею понад 10 кв.м мав прибудову (2,4 x 1,8 м) та заглиблення по центру 2,4 x 2 м. В кутах та вздовж стінок зафіксовано 12 стовпових ям.

Хронологічно будівлі з котлованами прямокутної форми розподіляються наступним чином: серединою X-серединою XI ст. датуються 16 будівель, другою половиною XI-початком XII ст. – 10, XII- першою половиною XIII ст. – 22, хронологічно не визначені – 2.

До другої групи належать 33 будівлі з котлованами видовженої форми, в яких довжина перевищує ширину у два чи більше разів. Розміри котлованів, часто з заокругленими кутами, становлять 2,1-6,1 x 1-4 м, глибина коливається в межах від 0,25 м до 1,05 м, але здебільшого становить 0,4-0,6 м. Стіни цих споруд у більшості похилі, а долівка має уклін до центру або вздовж довгої осі.

В окрему підгрупу виділено 8 споруд (№ 4, 12, 17, 37, 45, 66, 103 з Ліскового-1 та № 2 з Ліскового-2), в котлованах яких виявлені рештки горнів та виробничих печей. Вони переважно пов'язані з ремісничою діяльністю: ливарництвом, ковальською та слюсарною справою.

Серед будівель з видовженим котлованом у другій половині IX-першій половині X ст. побутувала 1 споруда, у середині X-середині XI ст. – 22, другій половині XI-на початку XII ст. – 2, у XII-першій половині XIII ст. – 7. Дата однієї споруди не визначена.

Більшість споруд першої і другої груп досить чітко орієнтовані кутами або стінками за сторонами світу. Котловани видовженої форми витягнуті довгою віссю у напрямку північ-південь чи захід-схід.

Третя група включає 75 будівель з котлованами округлої та овальної форми. Їх площа, за винятком двох випадків, невелика – 4-6 кв.м. З них в окрему підгрупу виділено 18 споруд, у середині котлованів яких зафіксовані стовпові ями. Заглиблені в материк на 0,25-0,9 м котловани мали розміри 1,8-4,8 x 1,1-4,2 м. У більшості споруд похилі стіни та рівне дно, деякі мали уступи, що слугували сходінками або полицями. Інколи в середині котлованів зафіксовані опалювальні споруди у вигляді розвала печі або вогнища (№ 2, 10, 44 з Ліскового-1 та № 33, 47 з Ліскового-2). Серед споруд з котлованами округлої та овальної форми були снопосушарки, льохи, що використовувались для зберігання їстівних припасів на нетривалий термін тощо. Це здебільшого були легкі господарські будівлі, що використовувались сезонно. Мабуть тому в їх заповненні, на відміну від інших, знайдено дуже мало речового, а в більшості і керамічного матеріалу.

Серед будівель третьої групи помітно виділяються дві - № 38-А і 64 з Ліскового-1, датовані XII-XIII ст. За площею вони значно перевищують решту овалоподібних будівель. Котлован першої овалоподібний 5,2 x 5 м, другої – круглий з діаметром 4,5 м, глибиною, відповідно, 1,5 і 1,0 м. Материкові стінки обох споруд дуже похилі. У будові № 38-А на уступі був зведений зруб, в основі багатокутний. На користь цього свідчить розміщення залишків деревного тліну та горілих колод у заповненні будови. Можливо, і будівля № 64 мала аналогічну конструкцію.

Споруда № 47 з Ліскового-2 з діаметром котлована 2,4 м та дзвоноподібної форми була заглиблена в материк до 2 м і, вірогідно, використовувалась як льох.

Будівлі третьої групи хронологічно розподіляються наступним чином: серединою X-серединою XI ст. датуються 25 споруд, другою половиною XI-початком XII ст. – 8, XII-першою половиною XIII – 38. Дата 4 будівель не з'ясована.

В окрему, четверту групу, віднесені 11 будівель, форма котлованів яких не визначена. Вірогідно, така форма не є конструктивною їх особливістю, а утворилась внаслідок руйнації материкових стін або взаємоперетину кількох об'єктів. Часто в подібних комплексах неможливо виділити археологічний матеріал, який відноситься до тієї чи іншої будови. Тому інформативність цих археологічних комплексів значно менша, ніж у попередніх.

Запропонована морфологічна класифікація котлованів споруд дещо умовна, оскільки провести чітку межу між різними типами будівель інколи практично неможливо.

Безумовно, більша частина споруд, окрім заглиблених в материк котлованів, мала і наземні конструкції, часто винесені за контури заглиблень.

Окремо слід відзначити кілька споруд, які можна віднести до категорії наземних стовпових. Вони, вірогідно, мали перекриття у вигляді намета, а можливо, і каркасно-плотову конструкцію стін. Стовпові ями, які розміщувалися у кутах та уздовж стін, утворювали замкнутий прямокутний контур. Так, смолокурний комплекс із двох споруд (№ 113, 114) і 4-х ям з Ліскового-1 оточувало 14 стовпових ям на ділянці розміром 7 x 10 м. В квадраті 41 на Лісковому-1 десять потужних стовпових ям оточували

ділянку 8 х 3 м. Ливарницька майстерня № 51 з Ліскового-1 теж була наземною, але тут виявлені тільки дві стовпові ями.

Отже, як уже підкреслювалось раніше, беручи до уваги стан збереженості господарських споруд, а також аналізуючи характер їх заповнення, знахідки та форму заглибленої частини, визначити функціональне призначення можна лише небагатьох з них.

Викликає інтерес і спостереження за хронологією окремих типів споруд. Так, у X-XI ст. переважали будови видовженої форми, поряд з ними існували також прямокутні і овальні. У XII-XIII ст. більшість – квадратні та прямокутні, а також овальні, а видовжені майже зникають. Ця форма зберігається лише для ремісничих споруд.

На поселенні виявлено 272 господарські ями, із них на Лісковому-1 – 191 та на Лісковому-2 – 81. Визначена за формою 261 яма. Переважають овальні (131) з розмірами 1,2-3,5 х 1,7-2,5 м, глибиною 0,2-0,85 м. В них, частіше ніж у інших, знаходяться стовпові ями, як усередині, так і за контуром ями. Деякі з них мають уступ у вигляді сходинки.

Круглих ям налічується 85. Їх діаметр 0,4-2,5 м, здебільшого 1,2-1,8 м, середня глибина 0,4-0,6 м. Тільки в 7 ямах вона становить 1-1,15 м, а в двох – 2,2 м.

Прямокутних ям – 38. Їх розміри 2-2,75 х 0,65-2 м, глибина 0,2-0,7 м. В кількох з них є стовпові ями.

Видовжених ям тільки 7. Їх довжина в кілька разів перевищує ширину, глибина становить до 0,4 м, форма за профілем – ночвopodobна. У перерізі ями мали циліндричну, усічено-конічну, дзвоноподібну, грушеподібну, ночвopodobну та невизначену форму. Найбільш глибокими виявилися ями циліндричної, дзвоноподібної та глекоподібної форми. Вони використовувалися як зерновики, льохи та льодовні.

Вісім круглих ям пов'язані зі смолокурним промислом. В ямах, що мали навісні перекриття, зберігалися, мабуть, їстівні припаси, фураж тощо. Більшість з них використовувалась сезонно, а частина як бурти, де зберігалися овочі, про що свідчить відсутність в їх заповненні знахідок, а також скупчення їх на окремих ділянках, де вони прорізають одна одну. Надалі ці ями використовувались як смітники.

ГОСПОДАРСТВО ТА ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ПОСЕЛЕННЯ ЛІСКОВЕ

Серед знахідок на поселення Ліскове представлені матеріали, що відбивають всі галузі сільськогосподарського виробництва та промислів, а також свідчать про певний розвиток ремесла та торгівлі. Питання про співвідношення цих галузей господарства та їх роль в економіці як поселення, так і регіону, є надзвичайно важливим. Дослідники сільських поселень Поліської зони неодноразово відзначали, що кліматичні умови регіону не гарантували прожиткового мінімуму за рахунок розвитку лише сільського господарства, і населення вимушене було розвивати різноманітні ремесла і промисли. (Готун, 1993.-С.60; Коваленко, 1992.-С.34; Моця, Томашевський, 1992.-С.27; Томашевський, 1992.-С.56).

Про розвиток відтворюючих форм господарства свідчать знахідки сільськогосподарських знарядь праці і досить велика щільність заселення території верхів'їв р. Білоус, а також довготривале існування переважної більшості населених пунктів (з X-XI ст. до першої половини XIII ст.). Незважаючи на це, знарядь обробки ґрунту й збирання врожаю на поселенні знайдено небагато і за всі роки досліджень не знайдено жодної цілої речі. Сільськогосподарський інвентар налічує 3 уламки наральників і 20 фрагментів серпів. Продукцію переробляли та частково зберігали тут же на поселенні, що засвідчують 4 снопошарки, 2 коптильні та зернові ями і уламки туфових (21 екз.) і шиферних (29 екз.) жорен, з яких 1 ціле шиферне жорно-верховід діаметром 37 см і товщиною 4 см.

Важливе місце у господарстві мешканців поселення займало скотарство. Про це свідчать чисельні знахідки кісток тварин. На жаль, остеологічному визначенню підлягали кістки тварин тільки з досліджень трьох років. На відміну від селищ лісової смуги, де дикі тварини складають до 60,9% від загальної кількості особин (Цалкин, 1956.-С.133), на поселенні Ліскове переважна більшість кісткових залишків належить домашнім тваринам (92,2%). Знайдені кістки розподіляються таким чином: перше місце за кількістю особин, як і на інших пам'ятках Південної Русі (Тимченко, 1972.-С.171-173), посідає велика рогата худоба (29%). На другому – свиня домашня (24,5%), потім – кінь (20%) і дрібна рогата худоба (15,5%).

Поряд з остеологічним матеріалом на широке розповсюдження скотарства вказують і деякі інші знахідки. Це – 3 цілих та 2 уламки пружинних ножиць, які використовувалися для стрижки овець.

Крім землеробства та скотарства, важливе місце у житті сільського населення мали промисли – мисливство, рибальство та бортництво. На Лісковому доля диких тварин від загальної кількості особин складає 7,8%. Видовий склад кісток диких тварин включав лося, оленя благородного, дикого кабана, вовка, бобра, ведмедя. На розвиток хутряного мисливства вказують знайдені на поселенні дві кістяні стріли з затупленим вістряем, яке запобігало псуванню хутра. (Мальм, 1956.-С.109).

Неабияке значення мало і рибальство. Знаряддя рибної ловлі складають різноманітні деталі від сіток та рибальські гачки. З Ліскового походять три рибальські гачки – два з них з зубцем та петелькою на протилежному кінці, третій без зубця і з розплющеним протилежним кінцем. Рибу ловили також за допомогою сіток, про що свідчать знахідки кістяних голок та кочедиків для плетіння, грузил, гачків типу “кішки” для витягування сіток. Хоча останні деякі дослідники інтерпретують як гачки для копчення риби й м'яса. (Кучінко, 1979.-С.105).

З бортництвом пов'язана знахідка медорізки. Це колінчастий ніж довжиною 16,5 см, з шириною леза 3,5 см.

Матеріали Ліскового дали можливість охарактеризувати і рівень розвитку ремісничого виробництва в Поліському регіоні. Ремісничі майстерні, різноманітні інструменти, деталі верстатів, сировина, відходи виробництва пов'язані з цією галуззю господарства. Мешканці Ліскового займались виробництвом кричного заліза, ковальською справою, ювелірним виробництвом, холодною обробкою металів, деревообробкою тощо.

Металургійне виробництво у регіоні, як і на інших територіях, у цей час базується на місцевій сировині – болотяних та лугових рудах. Б.О.Колчин, який ґрунтувався на відомостях писцових книг ХУ-ХУІ ст., дійшов висновку, що добування металу у Давній Русі було сільським промислом, який зберігав общинний характер (Колчин, 1953.-С.200).

Упродовж всіх хронологічних періодів добування заліза з болотяної руди посідало значне місце в житті мешканців поселення. Про це свідчать залишки двох горнів у спорудах № 6, 118 на Лісковому-1. Виявлений в будівлі № 118 великий камінь з пласкою поверхнею, вірогідно, використовувався для подріблення руди. В агломераційних ямах (№ 14 з Ліскового-2) подрібнену руду прожарювали на жаровні, а в печі споруди № 37 на Лісковому-1 проводилося науглецювання одержаного заліза. З металургійною діяльністю пов'язані знахідки розрубаних криць, великої кількості коржоподібних шлаків, причому деякі з слідами футуровки, уламків керамічних сопел.

Виробництво заліза тісно пов'язане з його обробкою і виготовленням чисельних виробів у кузнях. Гаряча обробка металів велась в будівлі № 3 на Лісковому-1 та № 22 на Лісковому-2. Тут зафіксовані в розвалах нижні частини горнів, крім того в заповненні будівель виявлені ковальські шлаки, заготовки та відходи виробництва. Але найвагомим аргументом розповсюдження ковальства на селі є власне ковальські вироби – чисельний сільськогосподарський і промисловий інвентар, предмети побуту (лише одних ножів на поселенні знайдено 178 цілих екземплярів та 128 уламків). Безумовно, деякі технологічно складні речі вироблялись в містах і потрапляли на селища шляхом обміну. Але переважна більшість речей, скоріш за все, вироблялася сільськими ковалями.

Про це свідчать металографічні аналізи предметів з поселення. Хоча вивченню підлягала невеличка серія речей з поселення – 18 екземплярів – ножі та знаряддя праці, але і вона показала, що в цілому їх технологічна характеристика співпадає з технологічними традиціями Південної Русі (Вознесенская, 1990.-С.93-95). (Додатки). Металографічні дослідження показали, що продукція виготовлена за шістьма технологічними схемами: цільнозалізні та цільносталеві вироби, з тришаровим чи двошаровим клинком, з наварним сталевим лезом та з цементованим клинком. (Вознесенська, Мудрицький, 1997.-С.158-159).

Але матеріали з селищ, розташованих поблизу Чернігова (Ліскове, Очеретяна Гора, Автуничі) показують, що у сільській місцевості частіше, ніж у містах Чернігово-Сіверської землі, зустрічаються вироби з непродуктивною технологією виготовлення (тришаровий пакет, цементация). На думку Б.О.Колчина, подібною технологією володіли лише міські спеціалізовані ковалі (Колчин, 1953.-С.192). Г.О.Вознесенська висловила точку зору, що багатошарові клинки ножів були продукцією вотчинних ремісників, які працювали у князівських та боярських садибах чи у великих селах. А більш масові та дешеві вироби – ножі з наварними сталевими лезами потрапляли у села з міст. (Вознесенская, 1990.-С.94).

Зі слюсарною обробкою металів пов'язані знахідки зубил, брусків з шиферу та пісковіку (понад 100 екземплярів), трьох точильних кругів діаметром від 14 до 26 см, товщиною 1,5-4 см. Слюсарні інструменти представлені також ножівкою та напилком. Останній вважається найбільш складним інструментом, що використовувався для шліфування холодного металу. (Колчин, 1953.-С.66).

Ряд даних переконливо свідчать про розвиток на поселенні в XII-першій половині XIII ст. ювелірного виробництва. В одній із майстерень у розвалі виявлений горн, в іншій – піч – в яких проводилась плавка легкоплавких металів. Крім того, на поселенні знайдено два цілих тигля та два їх уламки, ножиці по металу, 2 бородка, мідне ситечко та один цілий ювелірний пінцет і два уламки. Два пінцети довжиною 8 см на кінці мали загнуті під прямим кутом захоплюючі губи. Це так звані зажимні пінцети. У третього пінцета (довжина 5,5 см) були пласкі губи, він був оздоблений кільцем для підвішування та фіксатором.

В майстернях виявлені обрізки мідного та срібного дроту, а також олов'яного припою, виробів-напівфабрикати, краплі тигельної бронзи. Таким чином, знахідки з поселення Ліскове свідчать, що тут вироблялися технологічно нескладні прикраси і проводився ремонт речей з кольорових металів. Подібні майстри, скоріш за все, працювали на замовлення.

Важливе місце в господарській діяльності мешканців поселення посідала деревообробка та будівельна справа. Значення деревини у житті населення того часу важко переоцінити, адже з неї робили житла, господарські та ремісничі будівлі, різноманітні речі побуту, меблі, інструменти тощо. Але вироби з деревини на поселенні не збереглися, за винятком поодиноких обвуглених залишків. Тому про деревообробку можна судити тільки за знахідками деревообробних інструментів. Їх колекція зібрана досить різноманітна. Це долота, сокири, тесла, токарні різці тощо.

Найчастіше зустрічаються різноманітні токарні різці. Враховуючи стан збереження дерева, сам токарний верстат не зберігся, а різці – часті знахідки на багатьох поселеннях. На Лісковому вдалося зібрати колекцію різців, що нараховує 13 екземплярів завдовжки від 7 до 20 см з довжиною робочої поверхні від 3,5 до 8 см. Причому вони зустрічаються двох типів - для обточування зовнішньої поверхні, у вигляді стамески з прямим лезом (Колчин, 1953.-С.122) (12 екземплярів), і виточування внутрішньої поверхні (1 екземпляр), з гачкуватим лезом і прямим держакком. За допомогою токарного верстата виготовляли різноманітні види посудин, вироби з кістки тощо.

Особливої уваги заслуговує невеличкий деревообробний інструмент. На поселенні знайдено 2 таких знаряддя. Загальна довжина інструмента становить 5,5 см. З одного боку знаходилось лезо для загладжування та зняття дрібної стружки, а з іншого – загострений гачок для видовбування невеликих виїмок.

З будівельною справою пов'язані знахідки 4 долот та їх уламків, 3 цвяходерів, 3 тесел, як з горизонтальним обушком, так і з вертикальним, однієї цілої сокири та кількох уламків. Найбільш масивні з останніх використовувались лісорубами, більш легкі слугували для теслярських і бондарних робіт. З будівельною справою пов'язані чисельні знахідки цвяхів та скоб.

Близько до ремесла за своєю організацією стоять і деякі промисли, наприклад, дігтярний і смолокурний. На поселенні виявлений комплекс із двох ям, де одержували дьоготь найбільш давнім, ямним способом, а ще в двох комплексах (будови № 113, 114) велась суха перегонка деревини. В місці ведення цих робіт знайдені розвали печей, уламки горщиків, на внутрішній поверхні яких збереглися залишки смоли чи дьогтю, а також денця з просвердленими від 1 до 5 отворами. Цікавою є господарська будівля № 33, де знайдені згортки обгорілої берести, дужки відер, просмолені уламки великих горщиків. Будівля, ймовірно, була коморою, де зберігали готову продукцію.

Слідів косторізної майстерні у всіх хронологічних періодах існування поселення не виявлено, але наявність значної кількості кістяних проколов, тупиків, трубчастих кісток та рогів із слідами спилів може свідчити про домашній характер цього ремесла.

Серед занять мешканців поселення слід також відзначити і обробку шкір, про що свідчать знайдені в споруді № 4 скупчення попелу, чисельні тупики-струги, кістяні проколки, а також виявлені широколезі ножі, які застосовувались для розкрякування шкір.

Знайдені 116 шиферних і 1 керамічне пряслиця свідчать про заняття ткацтвом, а кістяні і залізні голки та шила – про пошиття одягу та взуття.

Глиняний посуд

Глиняний посуд з Ліскового представлений кухонною (пічні горщики), столовою (гличики, миски), тарною (корчаги, амфори) керамікою. Це найбільш масовий матеріал. За 16 років розкопок до польових описів включено понад 7000 фрагментів кераміки, цілих і графічно реконструйованих форм. Серед останніх - 36 горщиків, 12 мисочок та 10 сковорідок. Колекція кераміки з поселення Ліскове може бути предметом спеціального дослідження. Ми ж обмежимося лише деякими попередніми висновками та загальними зауваженнями.

Майже вся кераміка на поселенні, за винятком лише декількох фрагментів, кругова. Але слідів гончарного виробництва на поселенні не виявлено, як не виявлено і придатних глин для гончарного виробництва в його окрузі. За 20 км на північ від поселення Ліскове на поселенні XI-XIII ст. Кургання біля с.Грабів Ріпкинського району виявлені залишки гончарних горнів. Тут і зараз широко розвинуте гончарне виробництво. Відповісти, чи надходила кераміка на поселення Ліскове з цього пункту, залежить від порівняльного аналізу складу глини, із якої виготовлені горщики на обох поселеннях.

Керамічні форми, що використовувались на поселенні, за функціональним призначенням і формою досить різноманітні. Але, як і на більшості пам'яток Київської Русі, найбільш розповсюдженими були кухонні горщики (Археология УССР.-С.446-455). Кухонні горщики X-початку XII ст. в більшості мають відхилені назовні вінця, опукле тулово, що поступово звужується донизу. Висота горщиків дещо перевищує їх ширину. Кругові горщики різняться і технологічно. Є уламки посудин, сформованих на ручному і ножному гончарному крузі, з триколірним зламом стінок і добрим випалом, орнаментованих по всій зовнішній поверхні і без орнаменту.

Як відзначають дослідники, кераміка, з одного боку, є однією з основних хронологічних ознак культурного шару, а з іншого – сама датована не дуже добре (Толочко, 1981.-С.298). Слід ще раз підкреслити, що детальна розробка типології та хронології кераміки з поселення не входить до завдань пропонованого дослідження. Але вона виступає основним датуючим матеріалом для більшості археологічних об'єктів, тому вважаємо необхідним зупинитися на описі її основних хронологічних груп. Однак необхідно зауважити, що майже в кожному хронологічному комплексі зустрічаються горщики, характерні для суміжних часових відрізків.

Найбільш рання кераміка (середина IX-початок X ст.) тільки у верхній частині підправлена на гончарному крузі. Цілком ліпного посуду цього періоду на поселенні не зафіксовано. Ця кераміка, як правило, червоно-коричневого кольору, її поверхня нерідко вкрита блискітками слюди. Посудини невеликі, з округлим вінцем та різко окресленим переходом шийки в плече, які за формою наслідують горщики волинцевського типу, інколи орнаментовані хвилею (тип 2 за В.О.Петрашенко) (Петрашенко, 1992.-С.63-64), датовані приблизно початком-серединою IX ст. (Петрашенко, 1992.-С.91). Тільки в 4 археологічних об'єктах виявлена подібна кераміка. Вона малочисельна, всього вдалося графічно реконструювати верхні частини 11 горщиків. Поряд з вищезгаданою керамікою в найбільш ранніх об'єктах виявлена примітивно-кружальна кераміка. Більшість горщиків товстостінні, часто виготовлені з червоної глини з домішками слюди, крупнозернистого піску та дрібної жорстви. Товщина стінок великих посудин 0,9-1,5 см, малих 0,6-0,8 см. Випал нерівний, внаслідок чого на зламі темна середина і більш світлі краї. Вінця в подібних посудинах плавно відігнуті назовні, а їх край прямо чи косо зрізаний або роздвоєний, шийка слабо виражена, плічка покати (типи УІІІ-ХІ за В.О.Петрашенко, які датуються IX-серединою X ст.) (Петрашенко, 1992.-С.66-70,91). У подібних горщиків орнамент інколи вкриває більшу частину зовнішньої поверхні. Орнаментальні мотиви представлені глибокими часто прокресленими лініями, іноді в поєднанні з хвилею та вдавленням. На поселенні подібна кераміка зустрічається в комплексах з початку до середини X ст.

До наступної хронологічної групи входить кераміка так званого “курбанного типу”. Домінуючими стають вінця, в яких з'являються характерні потовщення – “манжети”, що утворилися приліпленням відігнутої верхньої частини до нижньої. Вигин стає більш різким, випал, як і раніш, - нерівномірний, в тісті є значні домішки жорстви. Подібні горщики орнаментовані горизонтальними або хвилястими розчосами, які вкривають значну частину горщика. Інколи орнамент зовсім відсутній. На зовнішній поверхні донець, як і на більш ранній кераміці, зафіксовані сліди пісчаної підсіпки, але інколи денця мають і клейма. Кераміка “курбанного типу” в деяких комплексах співіснує з керамікою попереднього періоду.

Характерною ознакою кераміки X-середини XI ст. для середньодніпровського регіону, як вважає Ю.Ю.Моргунов, є те, що продовжує залишатися манжет по верхньому краю вінця. Але від посуду курбанного типу нові посудини відрізняються більш високою якістю, черепок тонший і дзвінкий, формовочна маса добре відмулена, випал якісніший (Моргунов, 1996.-С.13-14). В горщиках круто виділені плічка та різкий вигин вінця назовні, на внутрішній поверхні вінець намічається стійка і характерна увігнутість. Манжет є більш широким і моделюється горизонтальним паском, а іноді і двома – по верху і в нижній частині манжета. Серед цих посудин переважає неорнаментована кераміка.

В кінці X ст. з'являється стійкий тип горщиків з вертикальним горлом і орнаментом у верхній частині у вигляді лінійно-хвилястих ліній. Для XI ст. характерне появлення горщиків з високо піднесеними плічками та дуже відігнутими вінцями, що мають особливо вигадливі варіанти в їх оформленні. Серед них і складнопрофільовані з тригранним потовщенням і карнизоподібнопрофільованими вінцями. В деяких горщиках добре виражене пряме циліндричне горло. На більшості посудин орнамент відсутній, а незначна частина виробів прикрашена ангобом, що надає їм яскраво-жовтого або майже білого кольору.

Кераміці рубежа XI-XII ст., а також першої чверті XII ст. властиве зменшення ширини манжета. Він перетворюється в округле потовщення у вигляді валика, без горизонтальної борозенки і нижньої підрізки, часом набуває підпрямокутної форми. Такий деградований манжет знаходиться на плавно відігнутій шийці, яка здебільшого сильно профільована.

В кінці XI ст. з'являються так звані “дзьобоподібні” форми вінців. В тісті кераміки цього періоду зустрінуті домішки дрібнозернистого піску, випал її добрий, колір світло-сірий або жовто-рожевий. Орнамент в районі плічки: лінійний, однорядова хвиля, заціпи або їх поєднання, інколи штамп.

В середині XII ст. в моделюванні верхньої частини горщиків з'являються нові тенденції. Вінце на

круто відігнутій шийці стає високим. Воно відхиляється назовні з повторним згином його краю усередину. Контур на рівні шийки відхиляється усередину посудини, утворюючи на кінці невеликий валик, пристосований до прилягання кришки. Продовжують існувати горщики з циліндричною горловиною, які в цей час мають дещо нахилену до середини шийку та горизонтально зрізане вінце. В кінці XII-на початку XIII ст., порівняно з попереднім періодом, шийка змінює свій вигляд – стає коротшою, вінце відгинається більш круто, край його загнутий більш різко. Він стає приплюсканим, широким і більш товстим. Орнамент знаходиться, здебільшого, по плічкам і представлений переважно різними лініями.

Частина знайдених денечь мала клейма, відтиснуті під час формування горщика. На поселенні Ліскове виявлено понад 120 подібних денечь. За малюнком вони можуть бути поділені на кілька груп. Найбільшу з них становлять клейма у вигляді кола або 2-4 концентричних кіл. Іноді в них вписані радіальні лінії або рисочки. Є клейма, радіальні промені в яких замкнені між собою концентричними колами. Клейма, які не входять до цієї групи, представлені поодинокими екземплярами. На них зображені геометричні фігури – хрест, квадрат, зигзагоподібні лінії, складної композиції малюнки, літера М. На 18 денцях після виготовлення просвердлені від одного до п'яти отворів діаметром 0,6-1 см.

На поселенні виявлені поодинокі знахідки полив'яного посуду (10 фрагментів, що належать до формам, серед яких 2 мисочки). На них одностороння та двостороння полива жовтого та брудно-зеленого кольору. На кількох фрагментах неполив'яного посуду є плями поливи, що свідчить про виготовлення їх разом з полив'яним посудом.

Цікавою знахідкою є стінки горщика з рельєфним малюнком складної композиції, зробленим по сирій глині.

Миски. Фрагменти мисок, з яких 12 графічно реконструйовані, знайдені переважно в комплексах кінця XI-XIII ст. Їх діаметр в середньому становить 7-15 см, і лише в одному випадку 22 см, висота коливається від 4 до 10 см. Миски представлені кількома типами. Серед них є ребристі і з згладженим ребром. Переважають неглибокі, край яких косо зрізаний або заокруглений. Більшість їх неорнаментована.

У високих мисок верхня частина вертикальна, а нижня звужується до денця. Зовнішня поверхня більшості мисок цього типу багато орнаментована. За формою деякі високі миски наближуються до низьких горщиків з широкими плічками і ще більш широким верхнім краєм, що закінчується відігнутим назовні вінцем. У деяких подібних мисок у верхній частині знаходилось вушко.

Глеки. Їх верхні частини представлені кількома екземплярами. Глеки мали циліндричну горловину висотою до 10 см і діаметром 9-14 см. Деякі на зовнішньому боці мають гофровані концентричні потовщення і, іноді, вушка. Окремо відзначимо виявлену в будові № 6-А (Ліскове-1) верхню частину кримського коричневоглиняного глека XIII ст., що є дуже рідкісною знахідкою в домонгольських об'єктах на цих територіях. (Рис. 52;24).

Кришки. Вони представлені 3 цілими екземплярами і 4 фрагментами з орнаментом на зовнішній поверхні. У двох кришок в нижній частині є уступ, що при закриванні посудини прилягає до її стінок, інші охоплюють вінце ззовні.

Сковороди. На поселенні знайдені уламки, з яких графічно реконструйовано 10 форм. Сковороди, що знайдені в комплексах X-XI ст., мали форму товстого кола діаметром 18-28 см із загнутими догори бортиками висотою 2-3 см. Їх край заокруглений, іноді прямозрізаний, орнамент відсутній.

Декілька сковорідок походять з комплексів XII-XIII ст. Форма їх істотно не змінилася, але денце стає більш тонким, а бортики вищими. Вони мали порожнисту ручку, в яку вставлялася дерев'яна рукоятка.

Корчаги. В об'єктах X-XI ст. в невеликій кількості виявлені стінки до 2 см товщиною округлобоких корчаг великої місткості, а також масивні дугоподібні ручки до них. На зовнішній поверхні стінок –

зонний орнамент, в якому використані хвиля, вертикальні і горизонтальні лінії, наколи, концентричні кола.

В комплексах XII-XIII ст. виявлені окремі фрагменти корчаг. Їх горловини з масивними вінцями посаджені на коротке горло. Частково реконструйована форма з циліндричним горлом діаметром 24 см, максимальною шириною 55 см і висотою, що збереглася, біля 60 см. Корчаги більш пізнього періоду мають значно тонші стінки (0,6-0,8 см), високу якість випалу і старанно оброблену поверхню, іноді вкриті світло-рожевим ангобом. Стінки посудин орнаментовані переважно у верхній частині прямими і косими лініями та наколами.

До керамічного комплексу відносяться також деякі глиняні вироби спеціального призначення: тиглі, сопла, пряслиця і іграшки. Тиглі пов'язані з ювелірною справою. Їх знайдено 2 цілих і 2 фрагментованих. В залізоробному виробництві використовувалися глиняні сопла, яких на поселенні знайдено кілька уламків. Керамічні прясла представлені одним цілим і одним уламком. Іграшка виготовлена у вигляді осідланого коника з вершником і вкрита поливою.

Амфори. Цікаву колекцію керамічних посудин, зібрану на поселенні Ліскове, складають амфори. За роки досліджень в культурному шарі та заповненні споруд і ям зібрано 295 фрагментів амфор, що належать понад 100 екземплярам. Амфори привозилися з півдня з вином та оливковою олією, а згодом використовувалися як тара для сипучих і рідких речовин.

Основна маса амфорного матеріалу відноситься до амфор типу "Трапезунд" (Волков, 1989.-С.87-96; Волков, 1992.-С.144-147).⁷ Різновидом цього типу за І.В. Волковим є 18 уламків від 3 амфор XI ст., що походять з культурного шару та споруд 39 і 71 Ліскового-1. Інші 102 уламки від приблизно 60 амфор належать до різновиду типу "Трапезунд" XII-XIII ст. Фрагменти цих амфор знайдені в спорудах 63, 64, 95, 100 та ямі 88 на Лісковому-1. За херсонеською класифікацією подібні амфори віднесені до класу 45 – круглодонні желобчасті амфори з піднятими над горлом ручками (Романчук, Сазанов, Седикова, 1995.-С.73-74). Вони мають широкий ареал розповсюдження і датуються у межах XII-XIV ст. (Якобсон, 1979.-С.111-112). Як вважає І.В.Волков, амфори цього типу надходили з Трапезунду (Волков, 1989.-С.90-91). Інші дослідники вважають, що подібні амфори, ймовірно, походять з Газика на узбережжі Мраморного моря (Романчук, Сазанов, Седикова, 1995.-С.74).

Другими за чисельністю йдуть амфори з веретеноподібним туловом та високо піднятими ручками (Волков, 1989.-С.96-97; Волков, 1992.-С.149-153). За херсонеською класифікацією вони віднесені до класу 48 – амфори з видовженим бороздчастим корпусом та високо піднятими над горлом ручками (Романчук, Сазанов, Седикова, 1995.-С.78). В глиняне тісто подібних амфор добавлялася рублена солома, і на поверхні помітні чисельні лакуни, утворені внаслідок вигорання органічних добавок. Вони датуються XII ст. На поселенні Ліскове знайдені 45 уламків від приблизно 30 амфор (споруди 53, 63, 64 з Ліскового-1 та яма 80 з Ліскового-2). Слід відзначити, що в спорудах 63, 64 амфори цього типу були разом з попереднім.

Третій тип амфор складають маленькі світлоглиняні амфори з ручками-скобками, які, можливо, потрапили з Егейського регіону. Знайдено 7 уламків від 4-5 амфор (споруди 33, 39, 20-А та яма 136 з Ліскового-1).

Два уламки з культурного шару Ліскового-1 та один фрагмент амфори з будівлі 43 на Лісковому-2 складають наступну групу посудин, виготовлених із тіста, яке містить грубі острокутні домішки (кварцити, метаморфозовані сланці та інші). Це найбільш рідкісний тип амфор XII ст.

До особливого типу амфор віднесений розвал великої амфори з пласким денцем і пласкою ручкою. Уламки її знадені в спорудах 26, 23, 24, 29 на Лісковому-1. В тісті домішки карбонатів. Подібні амфори, вірогідно, виготовляли в Херсоні в XIII-XIV ст. За херсонеською класифікацією вони належать до

⁷ Визначення амфорного матеріалу проводив провідний спеціаліст Центру археологічних досліджень м.Москви В.Ю.Коваль. Оброблялися колекції 1978, 1980-1988, 1991, 1992 років.

52 класу – плоскодонні амфори з ангобірованою зовнішньою поверхнею (Романчук, Сазанов. Седикова, 1995.-С.83-84).

Вироби із скла

Скляні вироби на Лісковому представлені прикрасами (браслети, персні, намистини), уламками скляного і фаянсового посуду, смальтою.

Скляні браслети. На поселенні Ліскове виявлено 373 фрагменти скляних браслетів, в окремих житлах їх до 30. В переважній більшості знахідки браслетів пов'язані з житлово-господарськими комплексами XII-першої половини XIII ст. Кілька фрагментів візантійського виробництва знайдені в об'єктах другої половини XI-початку XII ст.

Предметом розгляду є 356 фрагментів браслетів, інші – 17 – внаслідок “розстеклування” втратили свій колір або зовсім розсипались. Знайдено два майже цілих браслети, понад 30 збереглися наполовину, інші – фрагментарно. Деякі з них – масивні і мають в перетині понад 10 мм, більшість тонкі – 4-7 мм. Браслети Ліскового за загальним набором форм однакові з усіма давньоруськими пам'ятками. На переважній більшості пам'яток гладеньких і кручених браслетів майже порівну. На Лісковому кручених браслетів 241 (68%), гладеньких круглих 77 (21%), з поздовжніми борозенками 6 (2%), рубчастих 3 (1%), витих 3 (1%). Подібне співвідношення гладеньких і кручених браслетів відоме лише в Старій Рязані (Щапова, 1974.-С.78) та Серенську (Никольская, 1981.-С.237). Браслетів складних форм 26 (7%), із них 7 – трикутних, 19 – півкруглих. 50 круглих браслетів мають обвивку від 1 до 3 ниток, зроблених жовтою, червоною та чорною фарбами. На одному широка жовта смуга, а два півкруглі оздоблені листочками, виповненими жовтою фарбою. Необхідно відзначити, що кілька браслетів жовтого кольору мають згладжені лінії кручення, а крок спіралі майже в два рази менший, ніж звичайний. Один із витих браслетів жовтого кольору має усередині спіраль із тонкого дроту.

Понад 6% браслетів потрапили з Візантії, деякі з Причорномор'я. Це переважно темно-сині браслети, а також чорного і оливкового кольорів. Частина їх має трикутну, півкруглу форми, деякі розписані жовтою фарбою. Вони, здебільшого, масивні, доброї збереженості, скло чисте, блискуче.

Кольорова гама браслетів, як відзначає Ю.Л.Щапова, мінлива між пам'ятками і в часі. (Щапова,1974.-С.77). Але, як засвідчили спостереження, іноді в одночасових об'єктах їх кольори істотно відрізняються. Так, на Лісковому-2, в житлі 25 трапилось 18 фрагментів фіолетових браслетів, що більше половини від усіх виявлених в ньому, в той же час в інших спорудах їх кількість не перевищує 10%.

Предметом розгляду за кольоровою гамою стали 176 фрагментів браслетів Ліскового-1 і 180 – Ліскового-2. Їх підсумки наведені в таблиці (таблиця 4). В кольоровій гамі переважають темні браслети, які від усіх складають майже половину. Серед них вдалося виділити 103 (29%), що мають в зрізі оливковий колір, вони увійшли в окрему групу. Інші 60(17%) віднесені до чорних, серед них є два темно-коричневих. Сині браслети теж розбиті на дві групи. Перша – темно-сині браслети, забарвлені оксидом кобальта, їх 22 (6%), друга - світло-сині, іноді майже блакитні, забарвлені оксидами міді і марганця, їх 20 (6%). Разом вони складають 12%. Фіолетових браслетів 59(16%), зелених 43(12%), бірюзові і жовті складають, відповідно, 9% і 5%.

Якщо розглядати окремо кольорову гаму Ліскового-1 і 2, то вона дещо різниться. На Лісковому-2 темних браслетів майже на 12%, а синіх майже в 6 разів менше, ніж на Лісковому-1. Це в першу чергу пов'язано з незначною кількістю на Лісковому-2 браслетів, що поступали з Візантії і Причорномор'я, яких в комплексах першої половини XIII ст. майже немає. Натомість, майже вдвічі збільшується кількість фіолетових і зелених браслетів: бірюзові і жовті залишаються в “доверительных пределах”. Вірогідно, ці розбіжності пов'язані з тим, що переважна більшість об'єктів Ліскового-1, в яких знайдені браслети, існувала в другій половині XII ст., а на Лісковому-2 такі об'єкти існували в кінці XII-першій половині XIII ст.

Кольорова гама браслетів Ліскового близька Любецькій колекції, якщо допустити, що в ній всі темні браслети віднесені до чорних, а оливкові, як відомо, не виділені.

Хімічний склад 24 браслетів Ліскового спеціально вивчався в спектральній лабораторії інституту Укр ДГРІ.⁸ Цих аналізів, очевидно, недостатньо для оцінки всієї колекції, але вони достатні для виявлення основних рецептурних варіантів скла.

Проби були взяті із браслетів, виявлених в 4 комплексах середини XII-першої половини XIII ст. Переважно, це браслети чорного, оливкового і зеленого кольорів. Вони мали доброї збереженості скло, здебільшого з блискучою поверхнею. Тут також було два синіх браслети, умовно віднесені до візантійських. Два браслети фіолетового і два бірюзового кольорів. Треба відзначити, що їх поверхня була вкрита товстим шаром матової патини, а скло крихке і зберігало колір тільки в середині.

Як засвідчили результати спектрального аналізу, більшість браслетів 16 (66%) виготовлено на основі свинцево-кременеземного скла. Відзначимо, що у них вміст свинцю різний: в 6 пробах понад 20%, в 10 – від 5 до 15%.

Спектральний аналіз підтвердив, що два браслети віднесені за морфологічними ознаками до імпортованих, мають хімічний склад скла, характерний для браслетів Візантії і Причорномор'я. Ще 4 браслети фіолетового і блакитного кольорів були виготовлені з калієво-свинцево-кременеземного скла в майстернях Києва або Чернігова.

Найбільш цікавими для нас є браслети, виготовлені на основі безлугового скла. Це скло найбільш просте, для його варки достатня температура до 1000⁰, що дозволяє робити це в звичайних печах. Свинцево-кременеземне скло внаслідок своєї рецептури може мати забарвлення вузької кольорової гами (чорне, коричневе, оливкове, зелене). Саме таких браслетів на Лісковому найбільше – біля 60%. Браслети з безлугового скла майже відсутні в містах Київської землі, їх мало і в Чернігові. На думку О.П.Калюка, виготовлення браслетів з свинцево-кременеземного скла започаткували майстри, знайомі з виготовленням поливи і обробкою нею посудин, підлогових плиток. (Калюк, 1988.-С.90). Ю.Л.Щапова також вважає можливим застосування давньоруськими майстрами свинцево-кременеземної суміші, характерної для поливи, для виготовлення браслетів. Вивчення глазурованого покриття плиток із храму на Соборній Горі в Смоленську засвідчило, що воно відповідає всім ознакам скла смоленського виробництва. (Щапова, 1966.-С.304; Щапова, 1972.-С.147).

Майстер, який умів приготувати скляну складову поливи, міг і виготовляти з неї за простою технологічною схемою і прості вироби. Тому у віддалених від основних міських центрів пунктах, могли виникнути місцеві браслетні майстерні на основі виробництва глазурованих плиток. Від Ліскового найближчими центрами, де виготовлялась така плитка, є Любеч і поселення XI-XIII ст. Курганя біля села Грабів. В склоробній майстерні Любеча частина браслетів виготовлялася із полив'яної суміші. Вони могли потрапити і на Ліскове. Але, за визначенням Ю.Л.Щапової (Щапова, 1972.-С.146), майстерня існувала в другій половині XII ст. протягом 5-10 років.

На Лісковому в різних комплексах, що існували протягом 50-70 років, виявлені браслети, виготовлені на основі свинцево-кременеземного скла. Другим пунктом, де поблизу Ліскового виробляли поливу, є поселення XI-XIII ст. Курганя. Тут виготовляли поливний посуд та плитки. Результат аналізу склоподібної маси, виявленої на цьому поселенні, схожий за вмістом мікро і малих добавок з луговими браслетами Ліскового. Це, насамперед, високий вміст окислів заліза, алюмінія і титана, які потрапили в склад скляної маси внаслідок добавок глини, яка забезпечувала підвищену в'язкість поливи.

Відзначимо, що в розвалі високотемпературної печі, що знаходилась в наземній майстерні № 51 на Лісковому-1, знайдений тигель. Він за формою схожий з вогнетривом, знайденим в майстерні Київсько-Печерської Лаври, але дещо менший за внутрішнім об'ємом (100 мм). В його заповненні, під

⁸ Методика аналізу дозволяє встановити процентний склад в склі всіх мікродобавок в межах від 0,0001%, малих добавок, а головних в межах до 5%, а також провести наближену оцінку кількісного вмісту елементів в пробі в межах від 5 до 20%.

осклянілим шаром виявлена хрупка маса. Як показали дослідження, оскляніла поверхня тигля утворилася внаслідок розігріву до температури біля 1000. Головними компонентами шихти були кремнезем і свинець, вміст останнього становив понад 20%; від 0,5 до 1% складали окисли Fe, Al, Ca, Mg, Na, Sn, Ti.

В районі майстерні № 51, яка знаходилась на значній відстані від житлової забудови, знайдено понад 50 фрагментів браслетів. З них у 8 взятий аналіз, який визначав, що сім із них виготовлені на основі свинцево-кремнеземного скла.

За морфологічними ознаками і хімічним складом скла колекція браслетів Ліскового не схожа на жодну з відомих. Ми не ставили собі завдання відповісти на питання, де виготовлялись всі скляні браслети Ліскового. Колекція потребує подальшого вивчення, проведення спектральних аналізів бодай половини браслетів, подальших розкопок в районі виявленої майстерні.

Скляні браслети стали до вподоби не тільки міським господарям. В кінці XII-на початку XIII ст. вони користуються широкою популярністю, що визначило збільшення кількості майстерень. Тільки великі міські центри не могли задовольнити в них потребу, тому, вірогідно, частина їх могла вироблятися поблизу центрів, де виготовлялася полива.

Намиста. Скляних намистин знайдено 19, серед них одна золотостінна. Інші виготовлені із синього, зеленого, фіолетового скла і непрозорої пасти. Їх знахідки пов'язані переважно з комплексами X-XI ст.

На Лісковому знайдено всього 7 уламків скляних перстнів з “площадкою”. Вони жовтого, зеленого, фіолетового та чорного кольорів.

Скляний посуд. На сільських поселеннях Чернігівщини, що досліджувалися протягом останніх десятиріч (Ліскове, Клонів, Автунічі), виявлені уламки скляного посуду. Колекція із Ліскового хоча і невелика (уламки від 10 посудин), але помітна і є найбільшою із зібраних на сільських поселеннях.

Уламки тонкостінного посуду належать 6 келихам. Серед них фрагменти 4 кільцевих піддонів, вінець, стінок. Майже всі уламки мають гладку поверхню і прозоре скло з жовтуватим відтінком різної інтенсивності. Верхній край і стінка одного із келихів оздоблена смугами світло-зеленого кольору. Один із келихів реконструйований. Це широковідкрита конусоподібна посудина, яка завершується вінцем зі складкою, діаметром 8 см, має висоту 9 см і вузьке денце на кільцевому піддоні діаметром 4 см. (Рис.70; I). В нижній частині кільцевого піддону збереглися сліди декора у вигляді плями фіолетового кольору.

Відзначимо також уламок часторельєфної стінки із світло-жовтого прозорого скла та фрагмент верхнього краю посудини із зеленуватого прозорого скла. Останній належить посудині, що мала рівний і прямий вінець діаметром біля 10 см, коротку циліндричну горловину, яка переходила в тулуб, що розширювався.

Виявлений на Лісковому скляний посуд подібний досить широко представленому в багатих житлах міських центрів Давньої Русі. На думку Ю.Л.Щапової він виготовлявся в майстернях Києва (Щапова, 1972.-С.30-33).

Імпортного походження є знайдений в культурному шарі Ліскового-1 уламок, що за формою нагадує верхній край сучасної тарілки, діаметром понад 20 см. Він виготовлений із напівпрозорого темно-зеленого скла, на внутрішньому краї якого декор у вигляді смуги шириною 3 мм, нанесений коричневою фарбою.

Результати напівкількісного спектрального аналізу встановили хімічний склад скла Na-Pb-Si, в якому значна кількість окислів міді і заліза.

Відзначимо знахідку в житлі № 25 на Лісковому-2 іризованого тонкого скла (3 x 3 см), з двома зрізаними кутами. Рецепт скла візантійського виробництва Na-Ka-Ca-Si. Знахідки плаского квадратного скла розмірами від 2,5 до 3,5 см, що вставлялись в обойми, відомі з шарів XII ст. Новгород і Гродно (Щапова, 1972.-С.71).

Поблизу майстерні № 51 на Лісковому-1 знайдена смальта темно-вишневого та темно-зеленого кольорів. Вона виготовлена на основі свинцево-кремнеземного скла з великим вмістом олова.

ТОРГІВЛЯ

Питання про участь давньоруського сільського населення у торговельному обміні є одним з дискусійних у сучасній історичній науці. В цілому, у більшості дослідників переважає думка про замкнуте натуральне господарство і, як наслідок цього, майже виключається можливість участі жителів сільських поселень у торговельних відносинах.

Але в той же час при більш уважному вивченні матеріалів з сільських пам'яток напрошуються протилежні висновки. Так, М.В.Фехнер відмітила, що для успішного вирішення питання про економічний зв'язок давньоруського села необхідно провести аналіз усього речового матеріалу, виявленого на селищах та курганних могильниках (Фехнер, 1959.-С.149).

Значні можливості для вивчення торговельних зв'язків південноруського села відкриваються при вивченні матеріалів, отриманих на поселенні Ліскове. Воно розташоване біля волока в ключовому пункті водного торговельного шляху, що з'єднував міста Любеч і Чернігів. Жителі цього селища певною мірою були пов'язані з його обслуговуванням і брали участь у торговельному обміні. Як засвідчують матеріали досліджень, функціонування цього шляху відбилося в матеріальній культурі жителів Ліскового. Частина речей, які потрапляли внаслідок торгових операцій, осідали саме на поселенні. У той же час, на синхронних поселеннях, розташованих в найближчій окрузі, подібні речі не виявлені або представлені поодинокими екземплярами.

На більш ранній період (X-XI ст.) припадає більшість речей, що надходили із Скандинавії, Близького Сходу, Візантії і Причорномор'я. Ці знахідки поодинокі, але те, що вони потрапили на поселення, випадковістю пояснити не можна. У другій половині XII ст. на поселенні Ліскове спостерігається помітне соціально-економічне піднесення, і в цей час з'являється значна кількість імпортованих речей і чисельні предмети, виготовлені в міських центрах різних регіонів Давньої Русі. З цим періодом пов'язана поява на поселенні торговців, про що свідчать знахідки залізної сферичної гирі (вага 14,5 г), обтягнутої бронзовою платівкою, і частини коромисла терез. Це доволі масивний, круглий в перетині стрижень, з отвором для підвішування чашечки на кінці. Його кінцева частина оздоблена трьома круговими виступами і збереглася на довжину 14,5 см.

Серед речей, датованих X-XI ст., що надійшли з території Скандинавії, Прибалтики, є, зокрема, з багатокомпонентного сплаву підвіска, що імітує наконечник канчука або посоха, у вигляді голови птаха. Того ж походження і білонова позолочена накладка з кінського оголів'я, прикрашена карбуванням. Знайдені 4 бронзові підковоподібні фібули із загнутими у трубочку спіралеподібними кінцями, чотирикутні в перетині. Подібні речі широко відомі на території Швеції. Аналогічного походження, мабуть, і ажурна кільцева фібула, відлита з багатокомпонентного сплаву.

Серед речей, які потрапили із Волзької Булгарії, є знахідки деталей похідних мідних казанів, залізного навісного одноциліндрового замка "булгарського типу" з витим стрижнем без запорної пластини. Знайдений гудзик типу "гомбіка". Зовні він відтворює форму глечика східної традиції, оздобленого медальйонами із "перлин".

З Візантії та Північного Причорномор'я походять знайдені в закритих комплексах XI ст. 22 фрагменти скляних браслетів темно-синього кольору, які в хімічному складі мають добавки кобальту та півкруглі браслети, оздоблені листочками з жовтої емалі.

З 280 уламків амфор, знайдених на поселенні, більшість датується XII ст. Вони надходили з Егейського регіону, Херсонеса, Північного Причорномор'я. Заслужують на увагу два фаянсові піддони. Один з них вкритий прозорою блакитною поливою. Подібний посуд виготовлявся в Ірані і датується XIII ст. Також відзначимо знахідку уламка тарілки з прозорого темно-зеленого скла, прикрашеної по внутрішньому краю вінчика коричневою смугою. Подібний посуд здебільшого надходив із Західної Європи.

Істотне значення в торгівлі відіграло намисто, особливо датоване X-XI ст. На поселенні знайдена

одна намистина з опалу, дві так звані глазчаті, що надходили з Середньої Азії. В ювелірній майстерні та в культурному шарі поряд з нею виявлені уламок гірського кришталю та вставки персня – кришталевого та з обсидіану, як сировина, так і власне виріб могли потрапити сюди із Середньої Азії або Кавказу лише завдяки торгівлі.

З різних пунктів Давньої Русі завозились речі, що датуються X-XI ст. Це бронзові пряжки з прямокутним приймачем для ремня і прямокутною рамкою, з орнаментом у вигляді завитків, поясні накладки, нашивні бляшки, бубонці, стрижневий псалій з інкрустацією.

Незаперечно, частина замків, особливо кубічних, теж надійшла з міських центрів.

Речей більш пізнього періоду (середина XII-початок XIII ст.), отриманих внаслідок внутрішньої торгівлі, знайдено значно більше, ніж попереднього.

Найбільш масовими є фрагменти скляних браслетів (понад 350 екземплярів), речі з овруцького шиферу: уламки жорен (29), пряслиця (125), бруски, грузила. Відзначимо знахідки точильних кругів, брусків, уламків жорен з пісковика і побузького туфу, черепашника, що потрапили з різних регіонів.

Останнім часом з'явилася стаття (Готун, Петраускас, Черниш, 1996.-С.84-91), в якій на основі геолого-мінералогічного вивчення уламків туфоподібних жорен з давньоруського поселення Автуничі аргументовано доведено, що вони виготовлені з осадових аргілітових порід. На основі цих висновків автори висувають припущення, що туфоподібні жорна з інших пам'яток Середнього Подніпров'я не привозні, а виготовлені з місцевої сировини. Далі розвиваючи цю тезу вони стверджують, що недоцільно було транспортувати на територію межиріччя Десни і Дніпра туфові жорна. Однак незаперечним є факт транспортування шиферу з району Овруча. Відзначимо, що уламків шиферних жорен значно більше, ніж туфових. Виготовлені з цих порід жорна значною мірою відповідали вимогам, що до них ставились. Саме через це жорна з туфу везли не тільки в Чернігів і його округу, а і майже за 500 км на Донецьке городище (Хавлюк, 1973.-С.34-40). Уламки жорен із шифера і туфоподібних порід зустрічаються в межиріччі нижньої течії Десни і Дніпра, в той час як з граніту, пісковика, черепашника практично відсутні.

Слід відзначити, що жорна із шиферу та туфоподібних порід зустрічаються часто в одній споруді. За свідченнями етнографічних матеріалів, наявність в одній споруді жорен із різних порід каменю викликана необхідністю помелу різних злакових. Так, для помелу пшениці краще жорна із ніздрюватих порід (туфоподібні), жита - з шиферу. (Левашова, 1956.-С.94).

Для з'ясування питання, з яких порід виготовлялись туфоподібні жорна, виявлені на поселенні Ліскове і передмісті Чернігова, їх вивчення проведено Укр ДГРІ, кандидатом мінералогічних наук М.Г.Гавриловою. Встановлено, що вони виготовлені з пузирчастої ортофірової лави. Зроблені з них шліфи складаються із необкатаних гострокутних уламків липаритів, дацитів, кварца, невеликої кількості польового шпату. Вся порода дуже видозмінена, піддана дії гідроокислів. Цемент туфа - глиниста маса, яка містить піропластичні елементи (вулканічне скло). Розміри окремих уламків до 1,5-2 м. Результати аналізів туфових жорен як з району Побужжя, так і з поселення Ліскове вказують на їх вулканічне походження. На давньоруські пам'ятки, розташовані в окрузі Чернігова, як овруцький шифер, так і побузький туф потрапляли водним шляхом. Не виключено, що деякі жорна, як на поселенні Автуничі, виготовлялись з подібних вулканічному туфу аргілітових порід, виходи яких на поверхню на терені Чернігівщини не зафіксовані, тому їх все одно потрібно було привозити.

З міських центрів надходила зброя і кінське спорядження – бойова сокира, кистінь, уламок шаблі, панцирі “ремінного скріплення” вудила, шпори. Значне місце посідають речі з кольорових металів, їх понад 90. Серед них: браслети виті і пластинчасті, різноманітні персні. Тут також знайдені уламки 6 келихів на кільцевому піддоні з прозорого та світло-жовтого скла, що виготовлялись здебільшого в майстернях Києва.

Культові речі, що потрапили на поселення, представлені хрестом-енколпіоном, натільними хрестиками із шиферу та мармуру.

На поселення надходили зняття праці, що потребували високої кваліфікації при їх виготовленні: напилки, пила-ножівка, масивні шарнірні ножиці, мідне ситечко, а також хірургічний ніж, двостороння бритва, писала. Відзначимо знахідку білонової односторонньої підвіски зі стилізованим зображенням оленя.

Виявлені предмети імпорту і ті, що ввозилися з міських ремісничих центрів, можна було отримати лише в обмін на продукцію сільського господарства, промислів та оплати послуг за обслуговування водного шляху.

Висновки

Значення вивчення давньоруського села для реконструкції історії феодального суспільства важко переоцінити (Толочко, 1980.-С:163). Не менш важливим уявляється і вивчення окремих мікрорегіонів Давньоруської держави. Але, як неодноразово зазначали фахівці, письмові джерела не дають вичерпних відповідей на багаточисельні запитання щодо давньоруського села. Додатковий, а часто і основний матеріал з цього приводу надають археологічні джерела.

Розглянутий нами регіон верхів'їв р. Білоус, площею біля 80 кв.км, розміщений в межиріччі нижньої течії Десни та Дніпра. Він, у свою чергу, займає важливе місце в структурі історичного ядра Чернігово-Сіверської землі.

В давньоруський період заселення регіону починається з другої половини IX ст. і триває до першої половини XIII ст. Для цього часу зроблений аналіз системи заселення і формування селищної структури, розглянуті гнізда пам'яток, що виникли в мікрорегіонах, визначена їх структура на різних етапах розвитку. Після подій середини XIII ст. характер розміщення поселень у регіоні докорінним чином змінюється. Переважна більшість селищ припиняє своє існування, а пам'ятки другої половини XIII-XIV ст. виникають у менш сприятливих для життя умовах. Відсутність на розкопаних пам'ятках кістяків загиблих під час монголо-татарської навали може свідчити про масове переселення напередодні жителів у більш лісисті північні райони.

Питання навіть про приблизну демографічну ситуацію в мікрорегіоні, що розглядається, дуже складне, оскільки методика використання археологічних даних для розрахунків чисельності населення залишається нерозробленою. Однак, уже на даному етапі досліджень його правомірно поставити завдяки вихідним даним, одержаним внаслідок проведених в цьому регіоні широкомасштабних археологічних досліджень. Це - загальна площа укріплених і неукріплених поселень у мікрорегіоні, розмір однієї селянської садиби, щільність забудови. З найбільшою долею вірогідності розрахунки кількості жителів мікрорегіону можливі для вузької хронологічної фази (другої половини XII-першої половини XIII ст.), оскільки ці шари майже на всіх пам'ятках не перекриті пізнішими відкладеннями, що дозволяє більш чітко визначити їх площу.

Проте, неправомірно вести розрахунки, беручи відношення всієї площі поселення до площі одного житлового комплексу. Як засвідчують розкопки, значна частина площі поселень не тільки у вузькій хронологічній фазі, але і упродовж всього періоду існування не була під житловою забудовою. Це, в основному, периферійні ділянки. Так, на поселенні Козарки X-XIII ст. на досліджених 750 кв.м не виявлено жодного житла. (Веремейчик, 1990.-С.76-83).

Саме через вищенаведені аргументи, при підрахунку кількості жителів, що мешкали на поселенні в другій половині XII-першій половині XIII ст. (враховуючи щільність заселення), не слід вводити в систему підрахунків до половини загальної площі пам'ятки. Тоді, для підрахунків кількості жителів, що мешкали на території гнізда пам'яток у другій половині XII-першій половині XIII ст., потрібно брати не фактичну площу всіх поселень регіону (біля 60 га), а тільки її половину - 30 га.

Площа одного житлово-господарського комплексу для XII-першої половини XIII ст. (за матеріалами Ліскового) коливається в межах 300-1000 кв.м, що в середньому становить біля 600 кв.м

При загальній площі Ліскового 5 га, для підрахунків ми повинні взяти її половину і, розділивши на середній розмір одного комплексу, одержуємо їх загальну кількість - 40. Звичайно, не всі вони існували водночас протягом майже 100 років, але не менше як 15 в одній хронологічній фазі. Якщо одержане число помножити на кількість членів середньовічної сім'ї - 6, то побачимо, що в четвертому хронологічному періоді на поселенні Ліскове одночасно мешкало до 90 чоловік. А на території, що розглядається - біля 1200. Тоді при площі регіону, що розглядається, біля 80 кв.км, щільність населення на один квадратний кілометр буде складати біля 15 чоловік. В дійсності ця цифра повинна бути дещо меншою, бо вона взята для ідеальних умов. Насправді був постійний відток населення в міста, епідемії, голодомори, війни, через що, звичайно, чисельність населення зменшувалась.

В давньоруський час в регіоні існували поселення, що виконували різні соціально-економічні функції. Їх матеріальна культура у IX-XI ст., судячи з матеріалів, одержаних в результаті багаторічних розкопок і розвідок, не відрізнялось. Об'єкт багаторічних досліджень поселення Ліскове знаходилось у вузловому пункті біля волока на шляху між Любечем і Черніговом. Воно було центром територіальної общини, і, можливо, опорним пунктом для внутрішньої колонізації регіону. З XII ст. це поселення, вірогідно, стає місцем збирання князівської данини.

Забудова на поселенні започаткована на ділянках, не пов'язаних між собою якоюсь системою. Житла розміщувались, переважно, вздовж краю тераси. Біля них розташовувались виробничі і господарські споруди і ями. Хоча в більшості споруди і ями раннього періоду концентрувалися на окремих ділянках, на відстані від жител в глибині тераси. Це, мабуть, було пов'язано зі спільним веденням господарства.

В XII-першій половині XIII ст. на поселенні відбувається досить різкий соціально-економічний підйом, кількість виявлених споруд зроста порівняно з попереднім періодом майже вдвічі. На Лісковому-1 забудова ущільнилася за рахунок нового планування. Тут споруди одного періоду стали концентруватися на невеликій території або поблизу житла, утворюючи з ними єдиний комплекс. На Лісковому-2 виникає новий тип забудови, який складається з дворів-садиб. На поселенні зникає характерний для попереднього періоду єдиний тип напівземлянкового житла. Окрім напівземлянок зрубної і стовпової конструкції, будуються житла на жилих і нежилых підклітах, серед яких досліджені складної конструкції (сіни+холодна кліть+основна камера), а також наземні. Таким чином, за свідченнями матеріалів розкопок, не існує відмінності між сільськими і міськими житлами, є тільки різниця статусу їх господарів.

З відповідними змінами в структурі феодального суспільства і зі змінами рівня продуктивних сил з середини XII ст. поглиблюється майнова і соціальна диференціація жителів селища. Крім того, на окремих поселеннях розташовуються феодальні подвір'я, які були місцями зосередження адміністративного апарату округи. (Толочко, 1987.-С.10). В цей період (з XII ст.) західна частина Ліскового-1 відокремлюється від решти поселення частоколом, що проходив по балці. Розміщений впритул до огорожі ґрунтовий могильник не був спільним для всіх жителів селища, а призначався для осіб з відокремленої його частини. А розташування поховань немов би по колу дозволяє припустити, що в центральній частині могильника, можливо, стояла невеличка дерев'яна церква або капличка, від якої в результаті руйнації культурного шару слідів не залишилося.

Для мешканців цієї частини поселення сільськогосподарська праця не була основним заняттям, про що свідчить майже повна відсутність сільськогосподарського реманенту. Натомість в заповненні жител на підклітах і наземних, а також поблизу них знайдений чисельний матеріал, що дає уявлення стосовно життя і діяльності їх жителів. Вони представлені багатьма жіночими прикрасами зі скла і кольорових металів, зброєю, чисельними деталями спорядження воїна та верхового коня, частиною коромисла терез і гиркою до них, речами, що потрапили в результаті торгівлі і обміну. Господарі цих жител уміли читати та писати, що засвідчують знахідки писал та написи на пряслицях і амфорах.

Не менш показові дослідження і на терені Ліскового-2, де виявлені три садибні комплекси кінця XII-початку XIII ст. Найбільша за площею садиба А (понад 1000 кв.м). Вона мала трикамерне житло на підкліті. Знахідки на території садиби (скляні келихи, енколпійон, предмети спорядження вершника

і коня) свідчать про особливий статус володаря цієї садиби. Можливо, тут проживав представник феодального апарату, який забезпечував нормальне функціонування феодальних господарств.

Інші мешканці садиб Ліскового-2 були пов'язані з сільським господарством. На їх територіях розташовувались зернові ями, снопосушарки, бурти для зберігання городини, знайдений сільськогосподарський реманент, чисельні уламки жорен із туфу та шиферу.

Матеріали розкопок свідчать про досить складне багатогалузеве господарство і дають можливість простежити види господарської діяльності населення Ліскового. Середньовічне село Поліського регіону могло вижити лише за умов ведення комплексного господарства.

Про розвиток землеробства свідчать сільськогосподарські знаряддя праці і споруди, пов'язані з різними етапами сільськогосподарського циклу. Виходячи з аналізу природного середовища, а також враховуючи щільність заселення, довготривале існування поселень, можна говорити, що вже у XII ст. в регіоні склалася трипільна система сівозміни. Значну роль у господарстві відігравало скотарство та промисли - мисливство, рибальство та бортництво. Рівень розвитку сільського господарства певною мірою залежав від рівня розвитку ремесла, і в першу чергу - від чорної металургії та металообробки. Вироби із заліза, що виготовлялися міськими і сільськими ковалями, повністю забезпечували потреби населення. Причому з поселень походить значно більше виробів зі складною та непродуктивною технологією, ніж з міст. Ковалі та ювелірні майстри, що працювали на поселенні Ліскове протягом різних періодів, задовольняли потреби місцевих жителів і найближчу округу у виробках спеціалізованих ремісників.

Вивчення матеріальної культури дає змогу торкнутися ще однієї важливої проблеми - питання про соціальний склад давньоруського населення. Традиційно вважається, що на відкритих сільських поселеннях мешкало лише селянство, яке розподілялося на категорії відповідно до форм феодальної залежності. Проте, розвиток князівського господарства, формування боярського та церковного землеволодіння неодмінно повинні були привести до змін у складі сільського населення. Раніше вже зверталася увага на появу серед жителів поселення представників феодального прошарку, які будували для себе житла, подібні до багатих міських, користувалися скляним посудом та коштовними прикрасами. За знахідками зброї також розпізнаються різні шари феодального суспільства, які володіли тим чи іншим видом зброї. Так, коштовне та захисне озброєння значною мірою було привілеєм пануючого класу, а сільські ополченці задовольнялися мінімумом наступальної зброї. До першого відносяться кистінь, фрагмент шаблі, панцирні пластини тощо. Варті уваги і знахідки шпор на Лісковому. Адже шпори - це "атрибут феодально організованих кінних воїнів, знак рицарського рангу та достоїнства" (Кирпичников, 1973.-С.57). Таким чином, коштовні зброя і спорядження коня, безперечно, належали князівським дружинникам. Окремої уваги заслуговують знахідки речей, пов'язаних з християнським культом (деталі хоросів, хрест-енколпійон тощо). Розповсюдження подібних предметів, а також досліджений на поселенні ґрунтовий могильник, біля якого, можливо була невеличка дерев'яна церква або капличка, дозволяють припустити проживання на Лісковому представників духівництва.

Поширення знахідок, пов'язаних з різноманітними ремеслами (знаряддя праці, напівфабрикати, брак, сировина), підтверджує проживання на поселенні ремісників. Безумовно, деякі ремесла знаходились на стадії домашньої промисловості, деякі були сезонними. Але окремі види ремесла (ювелірне, ковальське) могли виконуватися лише майстрами-професіоналами. Значна кількість привозних речей, а також, в окремих випадках знахідки важків та фрагментів терез, дозволяє припустити наявність і певних категорій населення, пов'язаних з торгівлею і обслуговуванням водного шляху. Значна ж частина жителів Ліскового, незаперечно, жила переважно за рахунок сільськогосподарського виробництва.

На підставі отриманого внаслідок досліджень на поселенні Ліскове численного матеріалу, ми можемо судити не тільки про рівень розвитку матеріальної культури, але і про деякі елементи духовної культури. Це стосується знахідок так званих культових речей. Їх не так багато, як інших категорій знахідок, але привертає увагу їх різноманітність і кількісне співвідношення предметів язичницького

та християнського культів. До кола речей, які традиційно пов'язують з пережитками язичницьких культів, відносяться знахідки кам'яних сокир та тесел, а також стріл з кременю, які називають "Перуновими". З Ліскового походять уламок кам'яної сокири (будова 88) та тесло з культурного шару Ліскового-І. Речі християнського культу представлені у дещо більшій кількості. Це хрестенколпін і фрагмент хоросу з Ліскового-2 та чотири хрести-тільники, виготовлені з мармуру, шиферу, кераміки з поливою та бронзовий, прикрашений виїмчастою емаллю з Ліскового-1. Таким чином, на дослідженому поселенні кількісно переважають речі християнського культу. Слід врахувати значну коштовність згаданих предметів християнського культу, а також той факт, що більша частина хрестиків виготовлялась з недовговічних матеріалів (дерево, шкіра). Таким чином, уявлення, що склалося в науковій літературі про досить уповільнені темпи християнізації сільського населення в порівнянні з міським у Давній Русі значно перебільшене.

Наведені вище матеріали значною мірою спростовують спрощене уявлення про давньоруське село. Отримані в результаті досліджень на поселенні Ліскове дані ще раз демонструють практично невичерпні можливості археологічних джерел при вивченні південноруського села доби середньовіччя.

ЛІТЕРАТУРА

Археология Украинской ССР. -К.: Наукова думка, 1986. -Т.3. -576 с.

Асташова Н.И. Ювелирное ремесло и изделия из цветных металлов средневекового Смоленска // Труды ГИМ. -Вып.74. -М., 1990. -С.93-102.

Асташова Н.И. Костяные изделия средневекового Смоленска //Средневековые древности Восточной Европы. -Труды ГИМ. -Вып.82. -М., 1993. -С.69-78.

Атлас Черниговской области. -М.,1991.- 48 с.

Баран Я.В. Поселення Рашків-1 на Дністрі //Південноруське село IX-XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури). -Київ, 1997. -С.19-33.

Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. -К.: Наукова думка, 1977. - 235 с.

Веремейчик Е.М. Древнерусские хозяйственные постройки для просушки зерна //Черниговская областная научно-методическая конференция, посвященная 800-летию "Слова о полку Игореве". Тезисы докладов. -Чернигов, 1986. -С.30-32.

Веремейчик Е.М. Охранные исследования поселения X-XIII вв. у с.Петруши //Проблемы археологии Южной Руси. -К., 1990. -С.76-83.

Веремейчик О.М. Житлові будови X-XIII ст. у межиріччі пониззя Десни та Дніпра //Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. -Чернігів, 1992. -С.55-57.

Веремейчик О.М. Топографія і площа селищ IX-першої половини XIII ст. межиріччя нижньої течії Десни і Дніпра //Археологічні старожитності Подесення. -Чернігів, 1995. - С.25-30.

Веремейчик О.М., Коваленко В.П. Грунтовий могильник XII ст. поблизу Чернігова //Чернігівська старовина. -Чернігів, 1992. -С.66-72.

Вознесенская Г.А. Технология кузнечного производства на древнерусских поселениях Черниговщины //Тезисы историко-археологического семинара "Чернигов и его округа в IX-XIII вв." -Чернигов, 1990. - С.93-95.

Вознесенская Г.А., Коваленко В.П. О технике кузнечного производства в городах Чернигово-Северской земли //Земли Южной Руси в IX-XVI вв. -К., 1985. -С.95-109.

Вознесенська Г.О., Мудрицький Г.А. Результати аналізу залізних виробів сільських поселень // Південноруське село IX-XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури).-Київ, 1997. -С.153-160.

Волков И.В. Импортная амфорная тара золотоордынского города Азака //Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII-XVI веках. - Ростов на Дону, 1989. -С.85-100.

Волков И.В. О происхождении и эволюции некоторых типов средневековых амфор //Донские древности. - Вып.1. -Азов, 1992.

- Готун І.А. Деякі підсумки вивчення споруд поселення Автуничі //Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. -Чернігів, 1992. -С.10-15.
- Готун І.А. Реконструкція ремісничих та господарських будівель давньоруського поселення Автуничі //Археологія. - 1993. - № 4. -С.59-71.
- Готун І.А., Петраускас А.В., Черниш Г.Ш. Жорна на території Подніпров'я //Археологія. - 1996. -№ 2. - С.84-91.
- Гуревич Ф.Д. Древний Новогрудок. -Л.: Наука, 1981. - 159 с.
- Даркевич В.П., Борисевич Г.В. Древняя столица Рязанской земли. -М.: Кругъ, 1995. - 448 с.
- Древняя Русь. Город, замок, село //Археология СССР.- М.: Наука, 1985. - 431 с.
- Дубов И.В. Северо-восточная Русь в эпоху раннего средневековья. -Л.: из-во ЛГУ, 1982. - 248 с.
- Жаров Г.В. Отчет об археологических исследованиях на территории Черниговской области в 1991 году //НА ИА НАН Украины. - 1991/б/н. - 148 с.
- Зайцев А.К. Черниговское княжество //Древнерусские княжества X-XIII вв. -М.: Наука, 1975. - С.57-117.
- Зверуго Я.Г. Древний Волковыск. -Минск: Наука и техника, 1975. - 143 с.
- Ипатьевская летопись //ПСРЛ. -М., 1962. - Т.2
- Казаков Е.П. Булгарское село X-XIII веков низовий Камы. -Казань: Татарское книжное издательство, 1991. - 176 с.
- Калюк А.П. Об экспорте стеклоделательного ремесла из киевской земли во второй половине XII в. //Чернигов и его округа в IX-XIII вв. -Киев, 1988. -С.86-92.
- Канівець В.І. Роль природних умов у формуванні території Чернігово-Сіверської землі (до постановки питання) //Тези доповідей першої обласної наукової конференції з історичного краєзнавства. -Чернігів, 1985. -С.92-94.
- Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып.2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX-XIII вв. //САИ. - 1966. -Вып.Е1-36. - 146 с.
- Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси. IX-XIII вв. //САИ. -1973. - Вып.Е1-36. -140 с.
- Коваленко В.П., Шекун А.В. Летописный Листвен (к вопросу о локализации) //СА. - 1984. -№ 4. -С.62-71.
- Колчин Б.А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси //МИА. - 1953. - № 32. - 260 с.
- Колчин Б.А. Хронология новгородских древностей //Новгородский сборник. -М.: Наука, 1982. - С.156-177.

- Кондаков Н.П. Таблицы для т. II “Русских кладов” //Рукописный архив Санкт-Петербургского ИИМК РАН. -Р. УП. - № 34.
- Корзухина Г.Ф. О памятниках “корсунского дела” на Руси //ВВ. - 1958. -Т.14. -С.129-137.
- Кулаков В.И. Древности пруссов. УІ-ХІІІ вв. //САИ. - 1990. -Вып. Г1-9. -167 с.
- Кучера М.П. Про деякі маловідомі типи кераміки на давньоруських пам’ятках //Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). -К., 1998. -С.160-165.
- Кучінко М.М. Рецензія на книгу Я.Г.Зверуго “Древний Волковыск X-XIY вв.” //Археологія. - 1979. -Вып.31. -С.104-106.
- Ландшафты и физико-географическое районирование //Природа Украинской ССР. -К.: Наукова думка, 1985. -222 с.
- Левашова В.П. Сельское хозяйство //Очерки по истории русской деревни X-XIII вв. - Труды ГИМ. -Вып.32. -М., 1956. -С.19-105.
- Лесман Ю.М. Хронология ювелирных изделий Новгорода (X-XV вв.) //Материалы по археологии Новгорода 1988. -М., 1990. -С.29-99.
- Мальм В.А. Промыслы древнерусской деревни //Очерки по истории русской деревни X-XIII вв. - Труды ГИМ. -Вып.32. -М., 1956. -С.106-138.
- Мальм В.А. Подковообразные и кольцевидные застёжки - фибулы //Очерки по истории русской деревни X-XIII вв. -Труды ГИМ. -Вып.43. -М., 1967. -С.149-160.
- Мальм В.А. Крестики с эмалью //Славяне и Русь. -М.: Наука, 1968. -С.113-117.
- Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) УІІІ-ХІУ вв. //САИ. -1966. -Вып. Е 1 -36. -117 с.
- Медынцева А.А. О датировке некоторых типов энколпионов //Археологический сборник МГУ. -М.: Из-во МГУ, 1961. -С.41-44.
- Минкевич-Мустафаева Н.В. Раскопки ремесленного квартала на юго-западной окраине Байлакана в 1956-1958 гг. //Средневековые памятники Азербайджана. -МИА. - № 133. - 1965. - С.26-46.
- Моргунов Ю.Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы. -Курск, 1966. -159 с.
- Моця О.П., Томашевский А.П. Розвиток традицій господарського природокористування на Поліссі в середньовічні часи //Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. -Чернігів, 1992. -С.25-27.
- Никольская Т.Н. Земля вятичей. -М.: Наука, 1981. -296 с.
- Новое в археологии Киева. -К.: Наукова думка, 1981. - 453 с.

Овсянников О.В. О замках “Болгарского типа” //СА. - 1971. - № 1. -С.258-260.

Петрашенко В.О. Слов’янська кераміка VIII-IX ст. правобережжя Середнього Подніпров’я. -К.: Наукова думка, 1992. - 139 с.

Почвы //Природа Украинской ССР. -К.: Наукова думка, 1986. - 214 с.

Раппопорт П.А. Древнерусское жилище // САИ. -1975. -Вып.Е1-32. - 180 с.

Риер Я.Г. Характер размещения сельского населения в Могилевском Поднепровье в X-XIII вв. //СА. -1982.-№ 4. -С.107-118.

Рыбаков Б.А. Отчет о южно-русской экспедиции за 1958 г. //НА ИА НАН Украины - 1958/25. - № 3169. - 108 с.

Романчук А.И., Сазанов А.В., Седикова Л.В. Амфоры из комплексов Византийского Херсона. - Екатеринбург, 1995. - 169 с.

Седов В.В. Сельские поселения центральных районов Смоленской земли (VIII-XV вв.) //МИА. - 1960. -Вып.92. - 156 с.

Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X-XV вв.) -М.:Наука, 1981. - 196 с.

Соловьева Г.Ф. Славянские курганы у с.Ботвиновка Гомельской области //КСИА АН СССР. - 1982. - № 171. -С.75-80.

Степи Евразии в эпоху средневековья //Археология СССР. -М.: Наука, 1981. - 303 с.

Терпиловский Р.В., Абашина Н.С. Памятники киевской культуры (свод археологических источников). -Киев: Наукова думка, 1992. - 223 с.

Тимченко Н.Г. К истории охоты и животноводства в Киевской Руси (Среднее Поднепровье). -К.: Наукова думка. - 204 с.

Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII-XIII вв. -К.: Наукова думка, 1980. - 221 с.

Толочко П.П. Ремесленное производство //Новое в археологии Киева. -К.: Наукова думка, 1981. -С.265-354.

Толочко П.П. Древняя Русь. -К.: Наукова думка, 1987. - 245 с.

Толочко П.П., Килиевич С.Р., Дяденко В.Д. Из работ Киевской археологической экспедиции // Археологические исследования на Украине в 1967 г. -Вып.2. -К., 1968. -С.186-193.

Томашевський А.П. Природно-господарський аспект заселення басейну р.Тетерів у середньовічні часи //Археологія. -1992. - № 3. -С.46-59.

- Томсинский С.В. О двух типах построек Тимиревского селища //Северная Русь и ее соседи в эпоху раннего средневековья. -Л., 1982. -С.118-123.
- Фехнер М.В. К вопросу об экономических связях древнерусской деревни X-XIII вв. //Очерки по истории русской деревни X-XIII вв. -Труды ГИМ. -Вып.33. -М., 1959. -С.149-224.
- Хавлюк П.І. До питання про виготовлення жорен у давній Русі //Археологія. -1973. -Вип.9.-С.34-40.
- Цалкин В.И. Материалы для истории скотоводства и охоты в Древней Руси //МИА. -1956. -Вып.51. - 183 с.
- Шекун А.В. Отчет Черниговской археологической разведывательной экспедиции 1976 года // НА ИА НАН Украины. -1976/53. - № 8061. - 30 с.
- Шекун А.В. Отчет Черниговской археологической экспедиции 1979 года //НА ИА НАН Украины. - 1979/67. - № 9314. - 33 с.
- Шекун А.В. Исследования на Черниговщине //АО 1983 г. -М., 1985. -С.374-375.
- Шекун А.В. Поселение Лесковое: некоторые итоги 10 лет исследования //Тезисы Черниговской областной научно-методической конференции, посвященной 90-летию Черниговского исторического музея. -Чернигов, 1986. -С.60-62.
- Шекун А.В. К вопросу территориального развития древнерусской селищной структуры (по материалам Черниговщины) //Проблемы археологии Южной Руси. -Киев, 1988. -С.73-76.
- Шекун А.В. Отчет об охранных археологических исследованиях на поселении XI-XIII вв. "Лесковое-2" у с.М.Листвен Репкинского района и археологические разведки в Черниговском и Репкинском районах Черниговской области //НА ИА НАН Украины. -1989/200. -92 с.
- Шекун А.В. Отчет об археологических исследованиях на территории Черниговщины в 1991 г. // НА ИА НАН Украины. -1991/128. -188 с.
- Шекун О.В. До вивчення стародавніх шляхів Чернігівської землі //Чернігівська земля у давнину і середньовіччя /Тези доповідей міжнародної наукової конференції у м.Славутичі. -1994. -С.39-40.
- Шекун А.В. Поселения второй половины XIII-XV вв. в междуречье Десны и Днепра //Деснинские древности. -Брянск, 1995. -С.113-115.
- Шекун О.В. Поселенська структура пониззя межи річчя Десни і Дніпра 12-17 ст. //Святий князь Михайло Чернігівський і його доба. -Чернігів, 1996. -С.114-115.
- Шекун А.В., Веремейчик Е.М. Исследования на Черниговщине //АО 1984 г. -М., 1986. -С.327-329.
- Шекун А.В., Веремейчик Е.М. Селища IX-XIV вв. в междуречье низовой Десны и Днепра // Чернигов и его округа в IX-XIII вв. -К., 1988. -С.93-110.

Шекун А.В., Веремейчик Е.М. Древнерусские сельские поселения в верховьях р.Белоус // Славянская археология 1990 /Раннесредневековый город и его округа. -М., 1995. -С.151-156.

Шекун О.В., Веремійчик О.М. Поселення Ліскове у верхів'ях р.Білоус //Південноруське село ІХ-ХІІІ ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури). -Київ, 1997. -С.69-98.

Шекун А.В., Косолапов А.Ф., Кривицкая И.В., Кузнецов Г.А. Исследования на Черниговщине //АО 1978 г. -М., 1979. -С.423-424.

Щапова Ю.Л. Плитчатый пол вновь открытой церкви на Соборной горе Смоленска //Культура Древней Руси. -М., 1966.

Щапова Ю.Л. Стекло Киевской Руси. -М.:Из-во МГУ, 1972. - 215 с.

Щапова Ю.Л. Стекланные изделия из Старой Рязани //Археология Рязанской земли. -М., 1974. - С.76-92.

Якобсон А.Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. -Л.: Наука, 1979. -163 с.

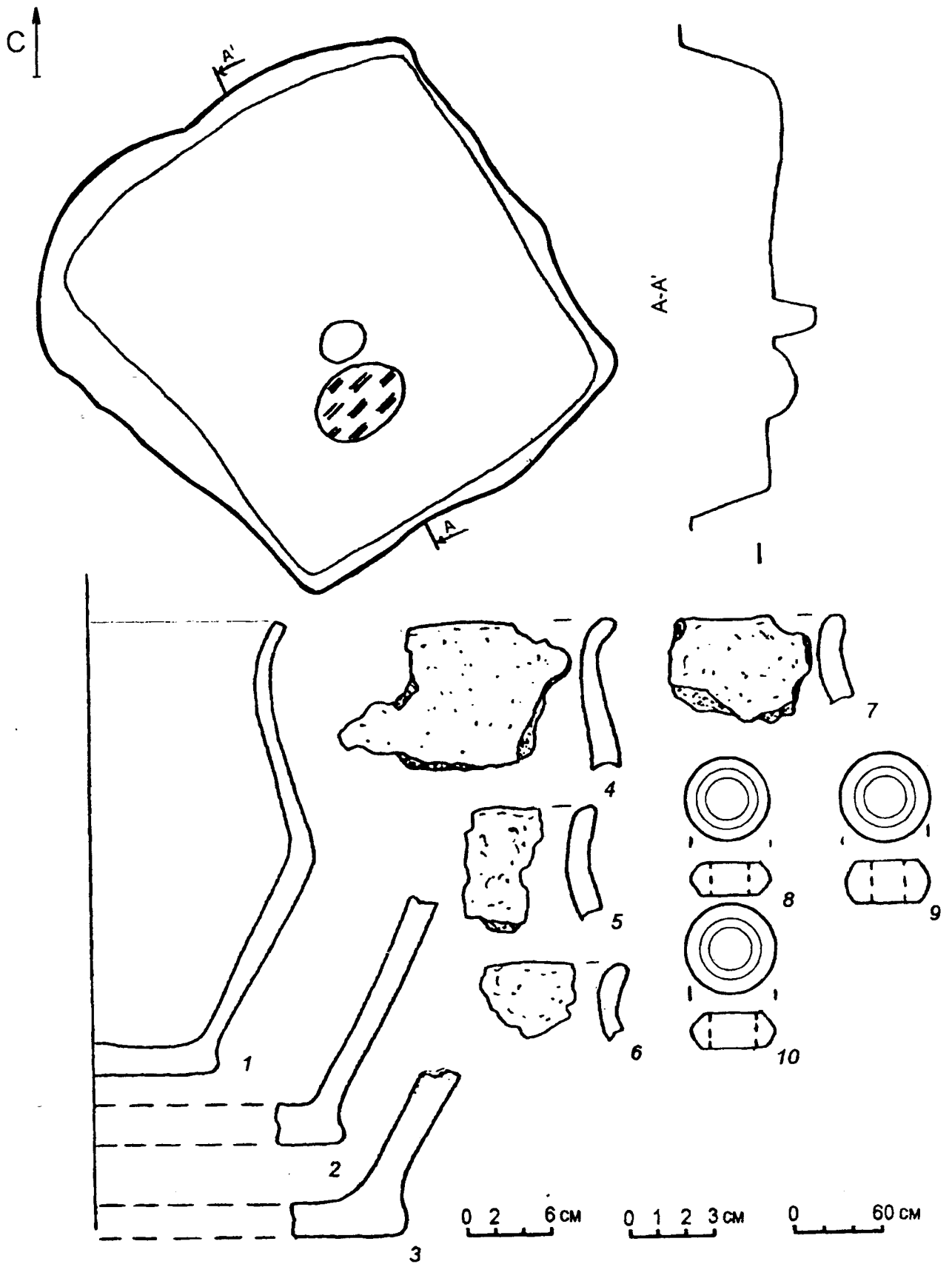

Рис. 3. Лісове-І. Ранньослов'янське житло 57, план, знахідки.

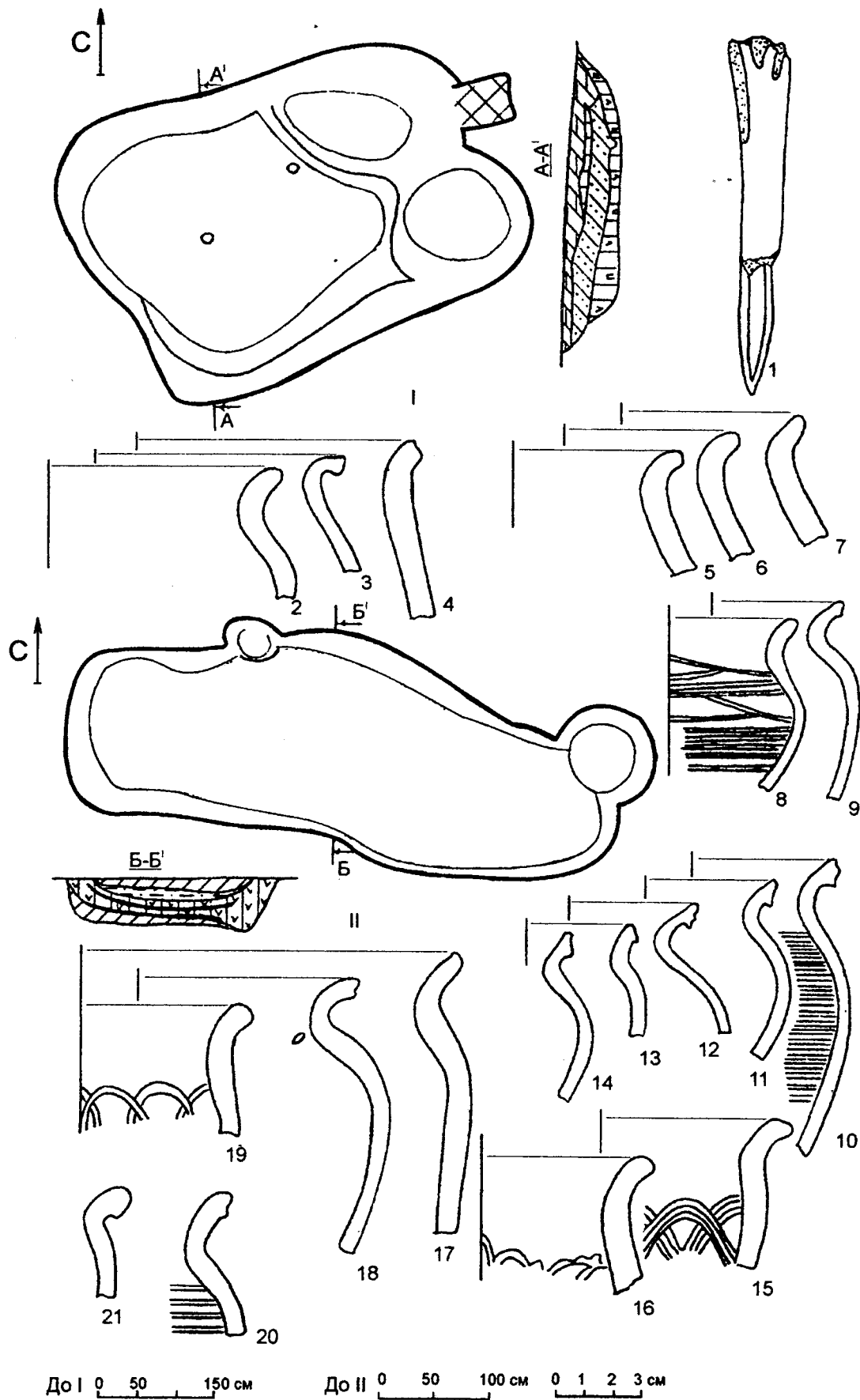
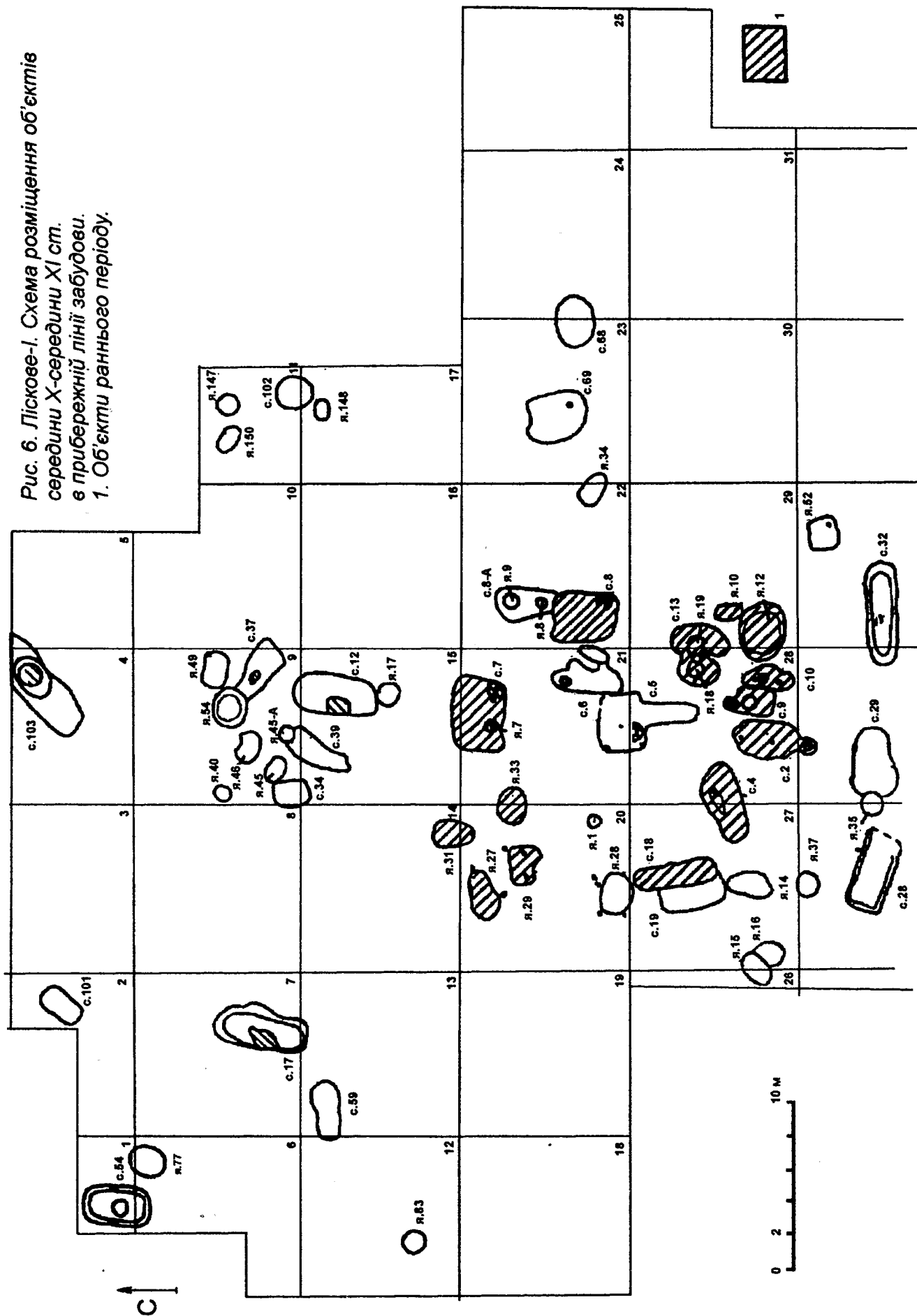

Рис. 5. Ліскове-1. Перший період. Споруди 36, 65, ями 61-63, 82, плани, знахідки.

Рис. 6. Лісове-І. Схема розміщення об'єктів середини X-середины XI ст. в прибережній лінії забудови. 1. Об'єкти раннього періоду.

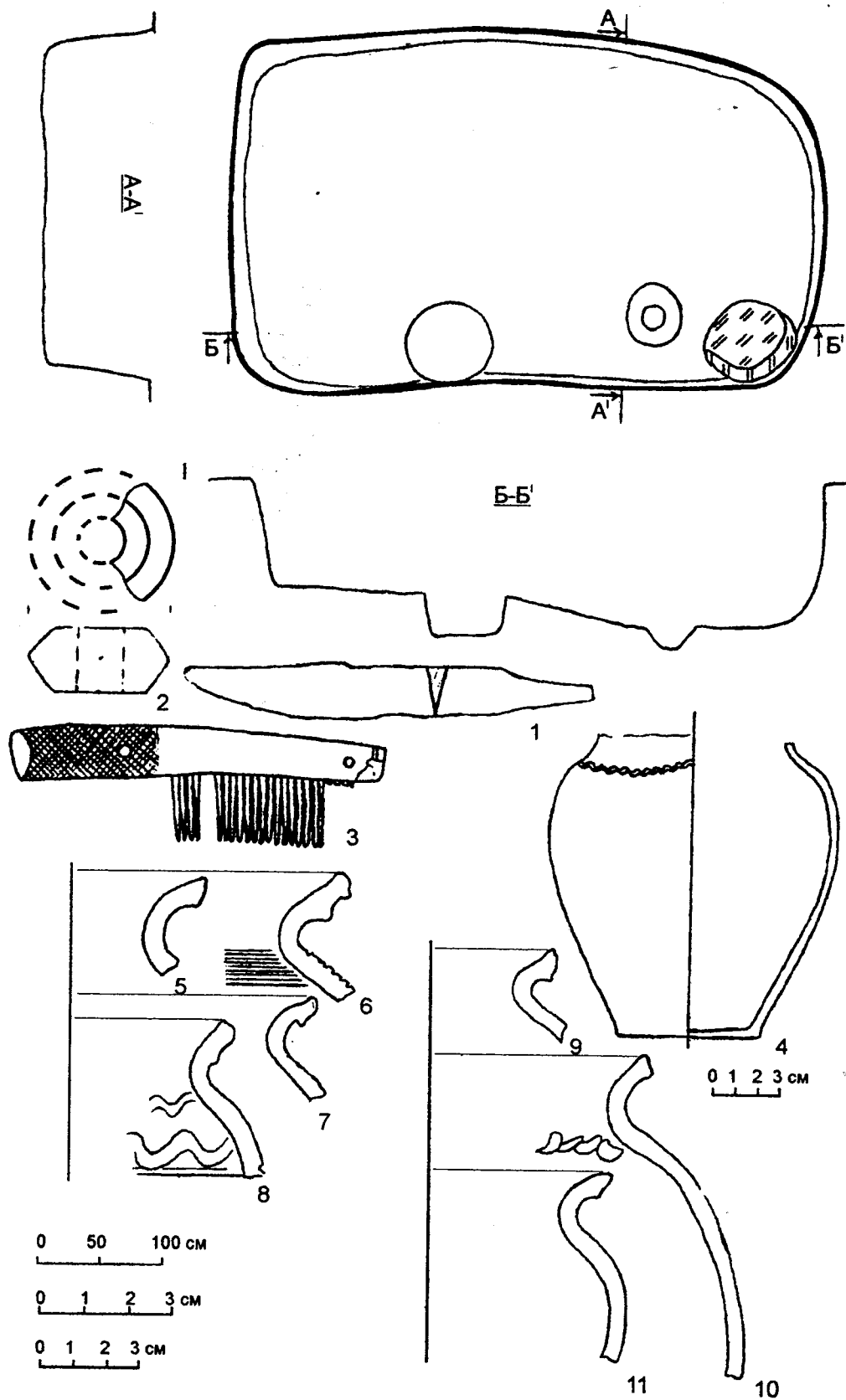

Рис. 7. Лісове-1. Другий період. Житло 7, план, знахідки.

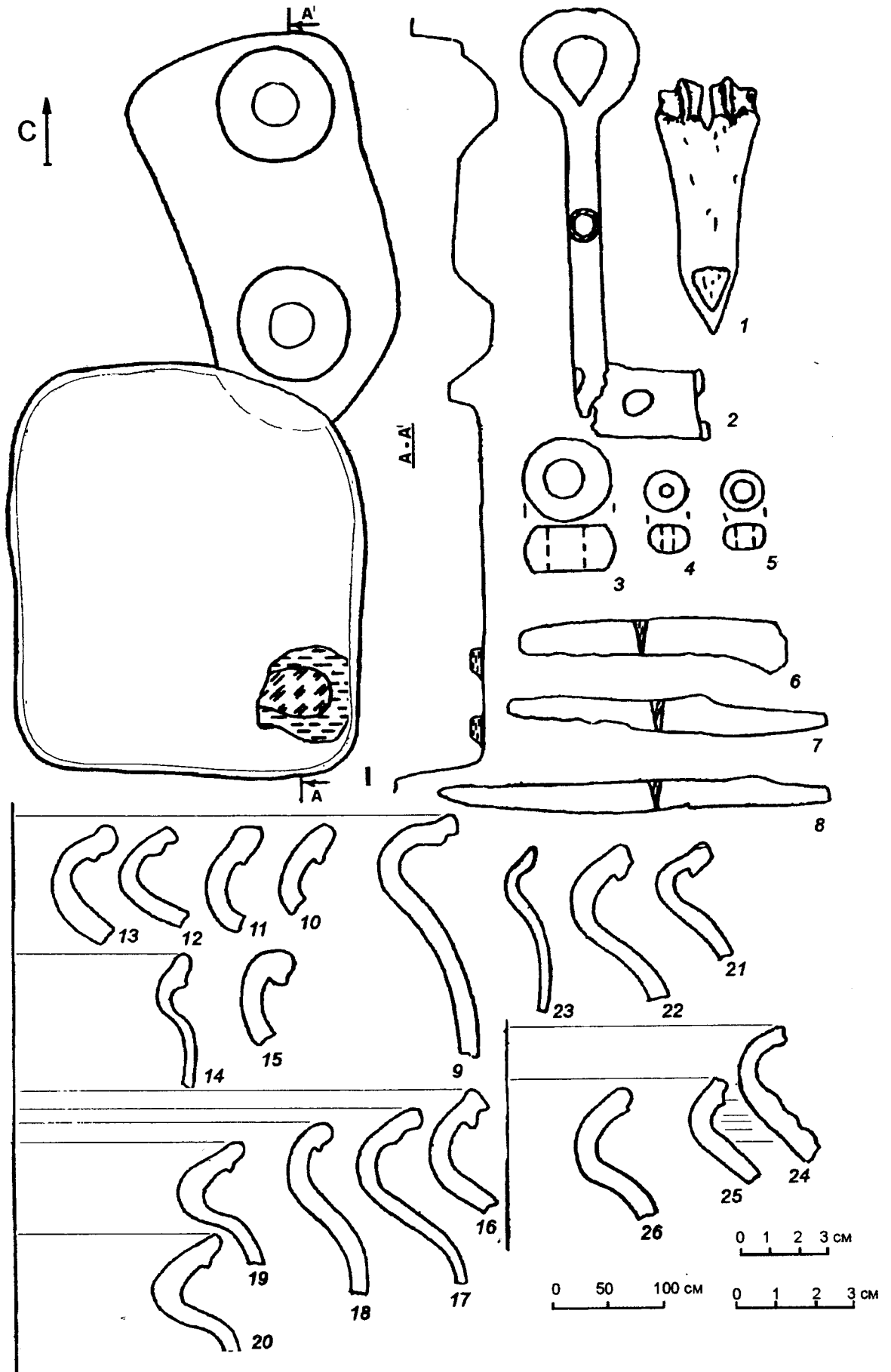

Рис. 8. Лісове-І. Другий період. Житло 8, споруда 8-А, план, знахідки.

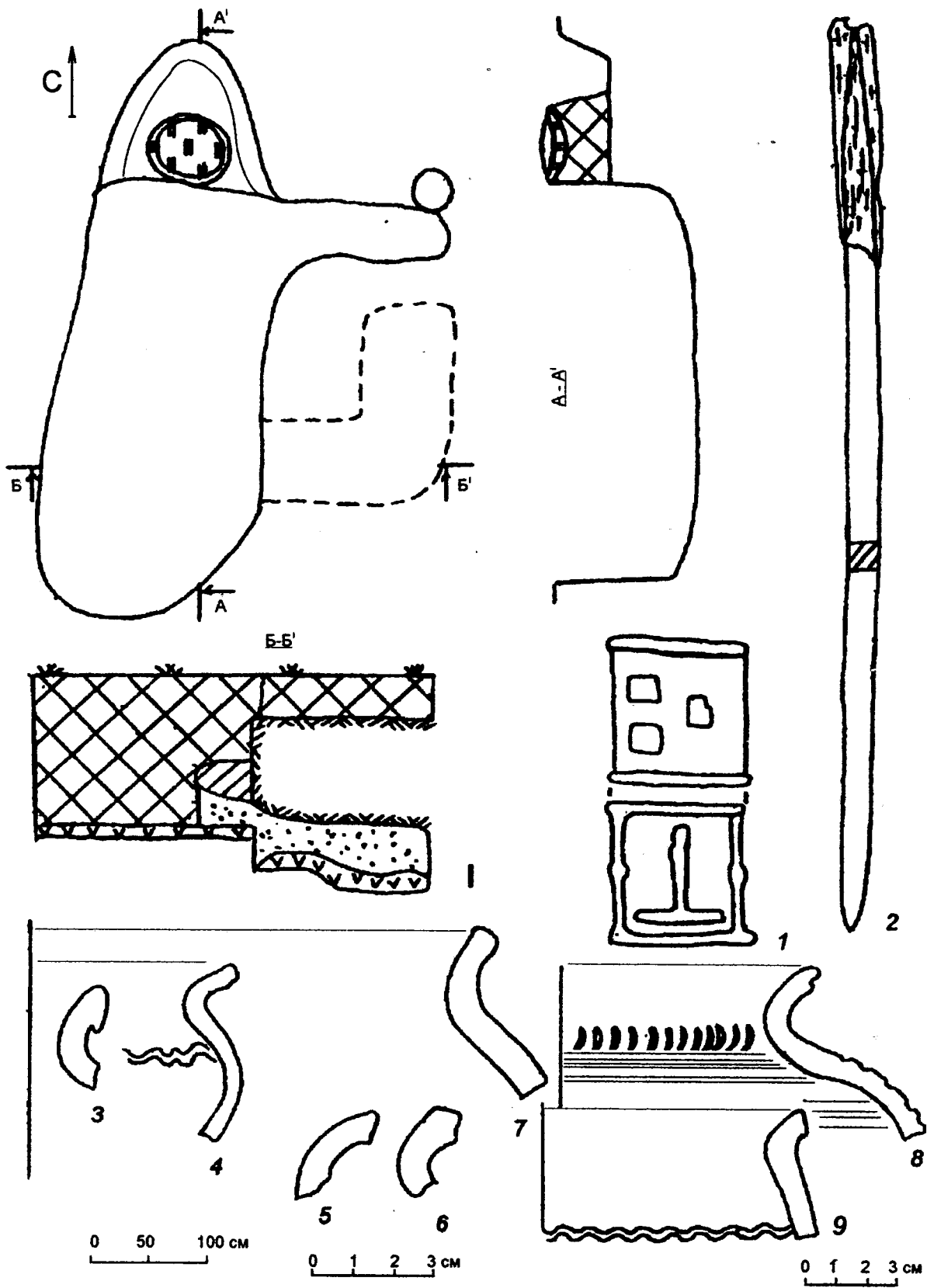

Рис. 9. Ліскове-І. Другий період. Ремісничя майстерня 6, план, знахідки.

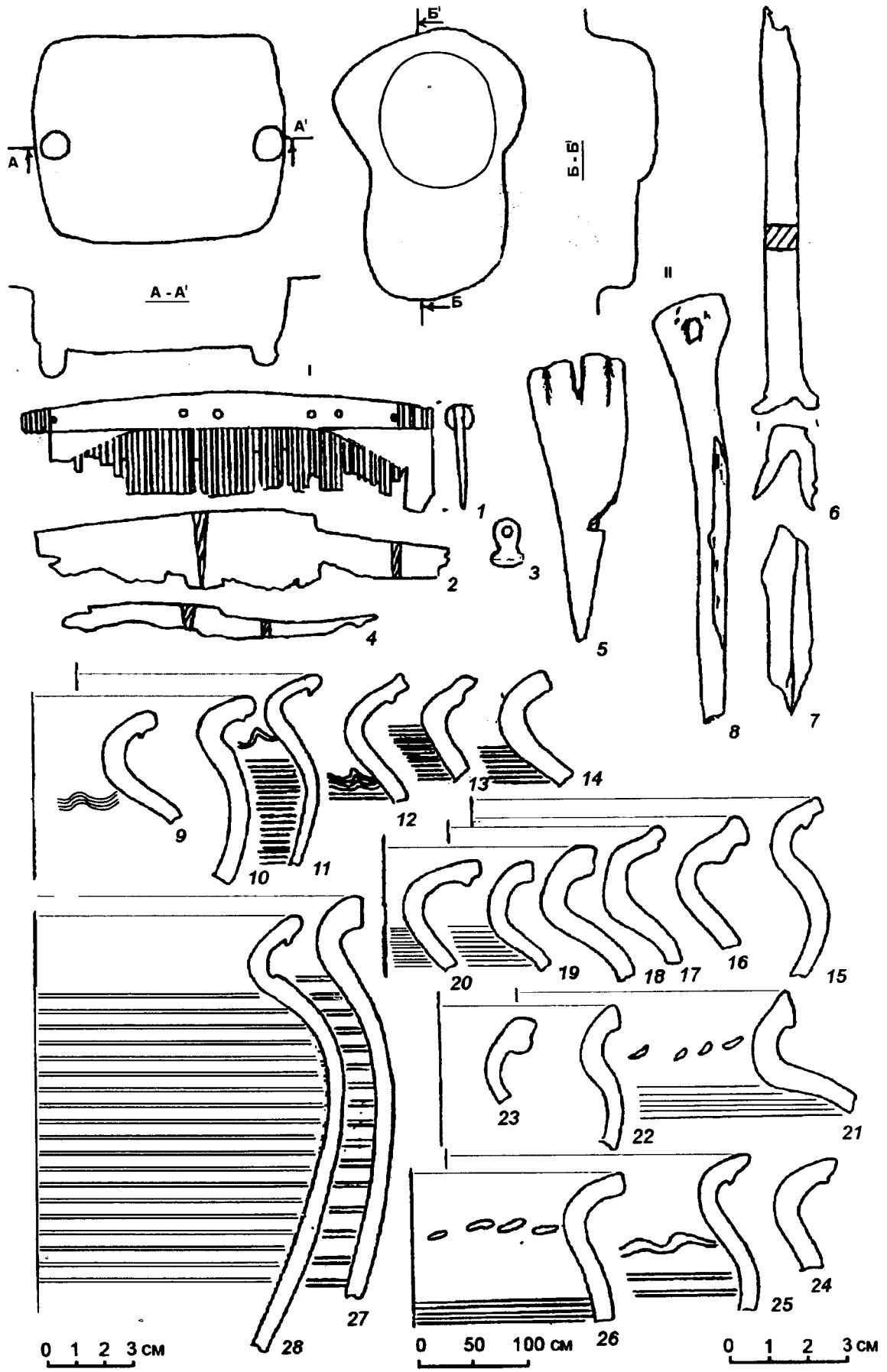

Рис. 10. Ліскове-І. Другий період. Ями 27, 29, 31, 33, плани, знахідки.

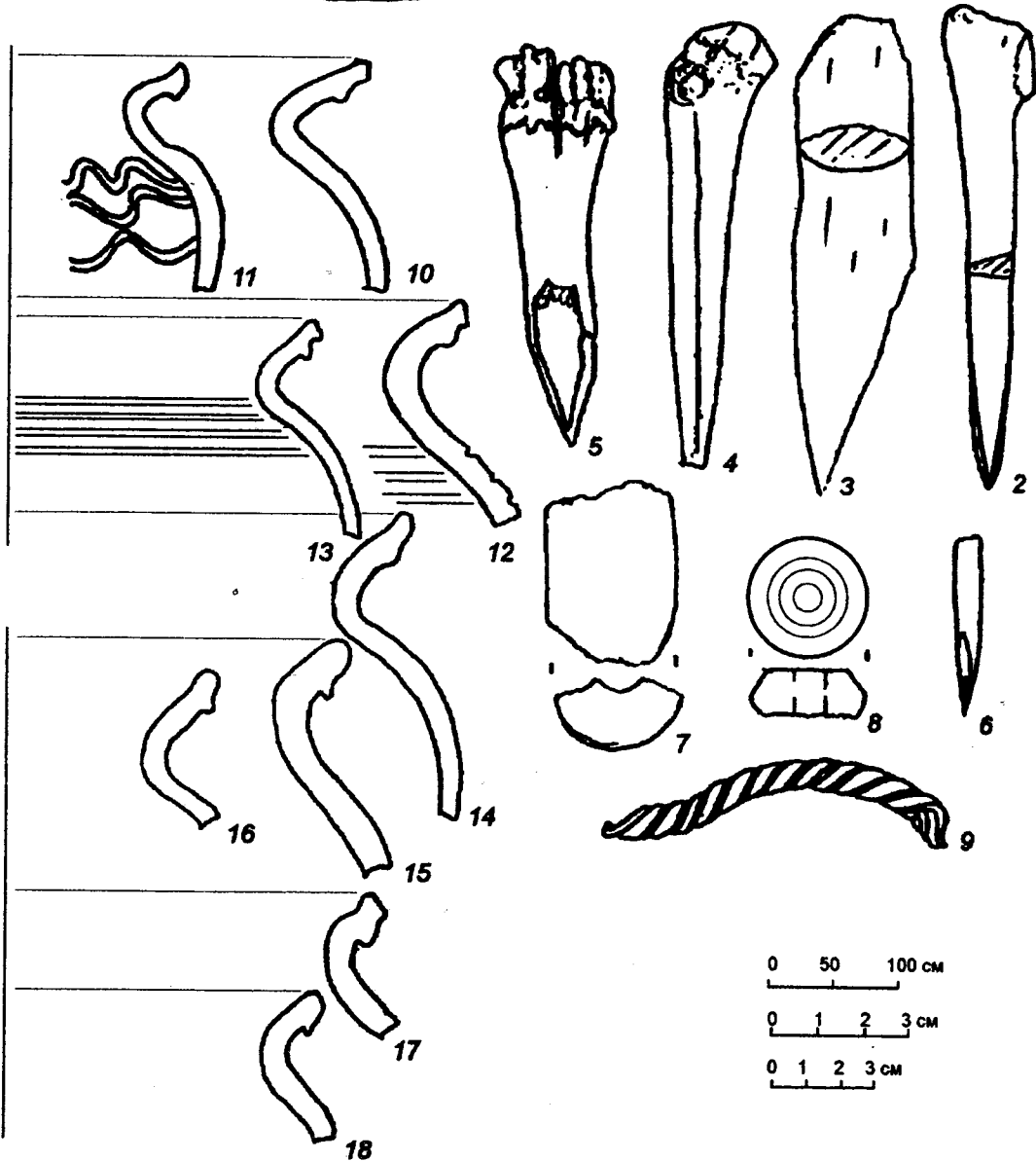
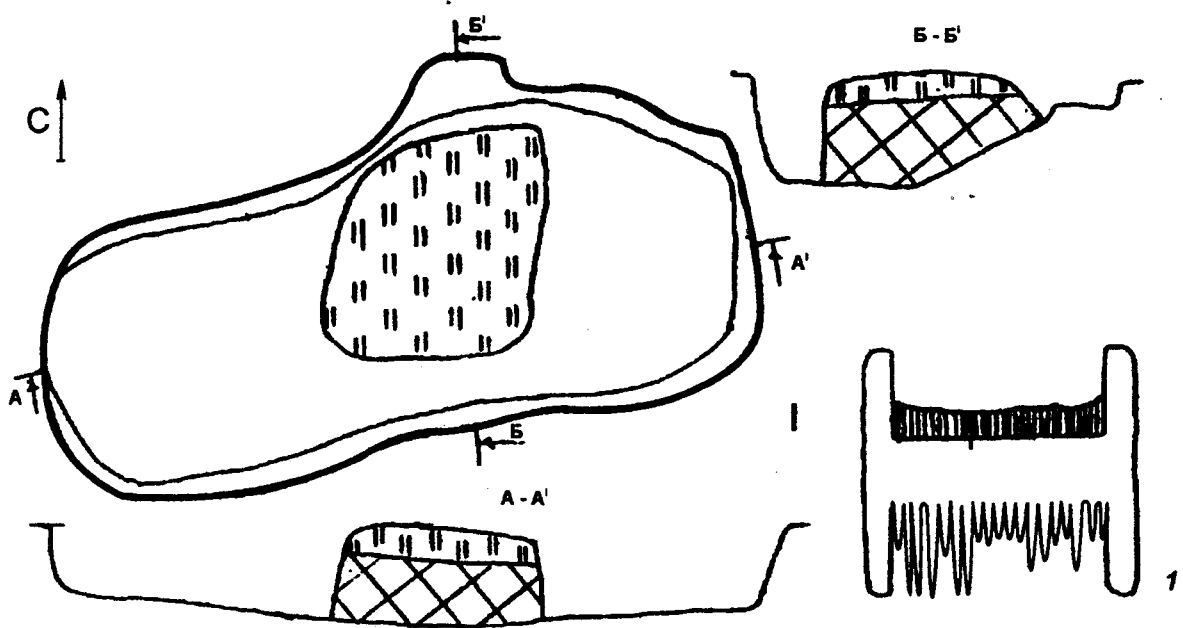

Рис. 11. Ліскове-І. Другий період. Споруда 4, плани, знахідки.

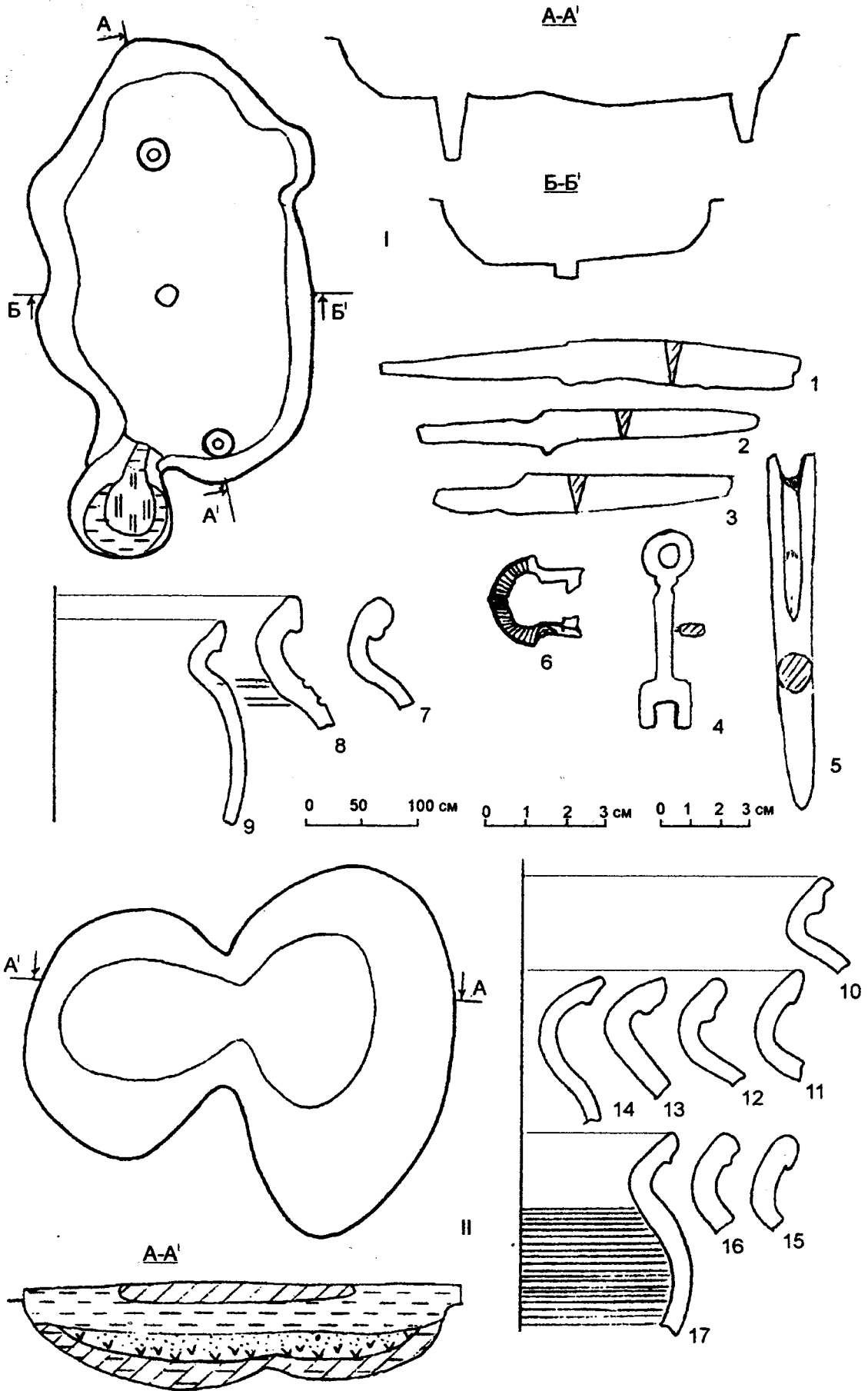

Рис. 12. Ліскове-1. Другий період. Споруди 2, 13, плани, знахідки.

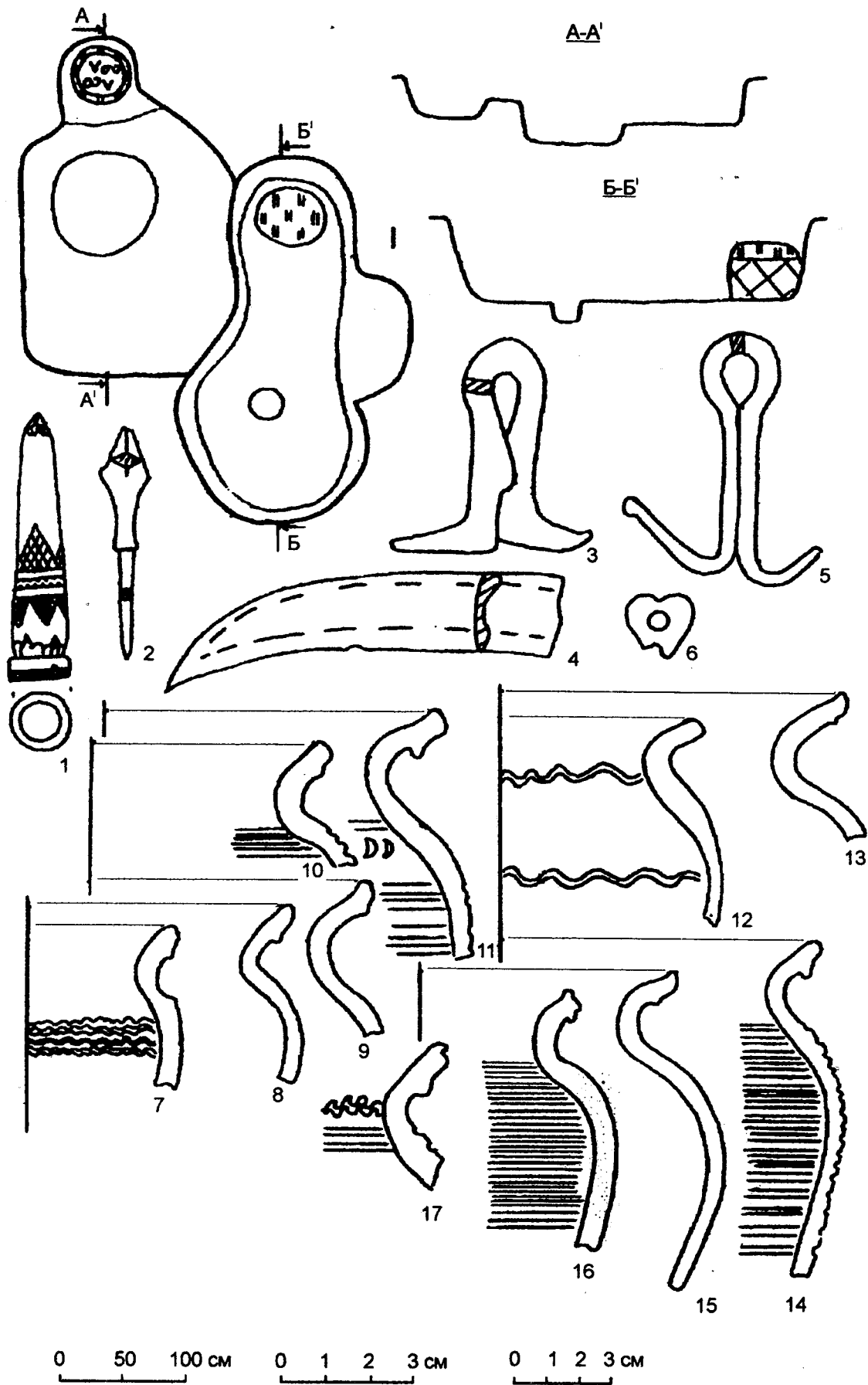

Рис. 13. Ліскове-І. Другий період. Споруди 9, 10 плани, знахідки.

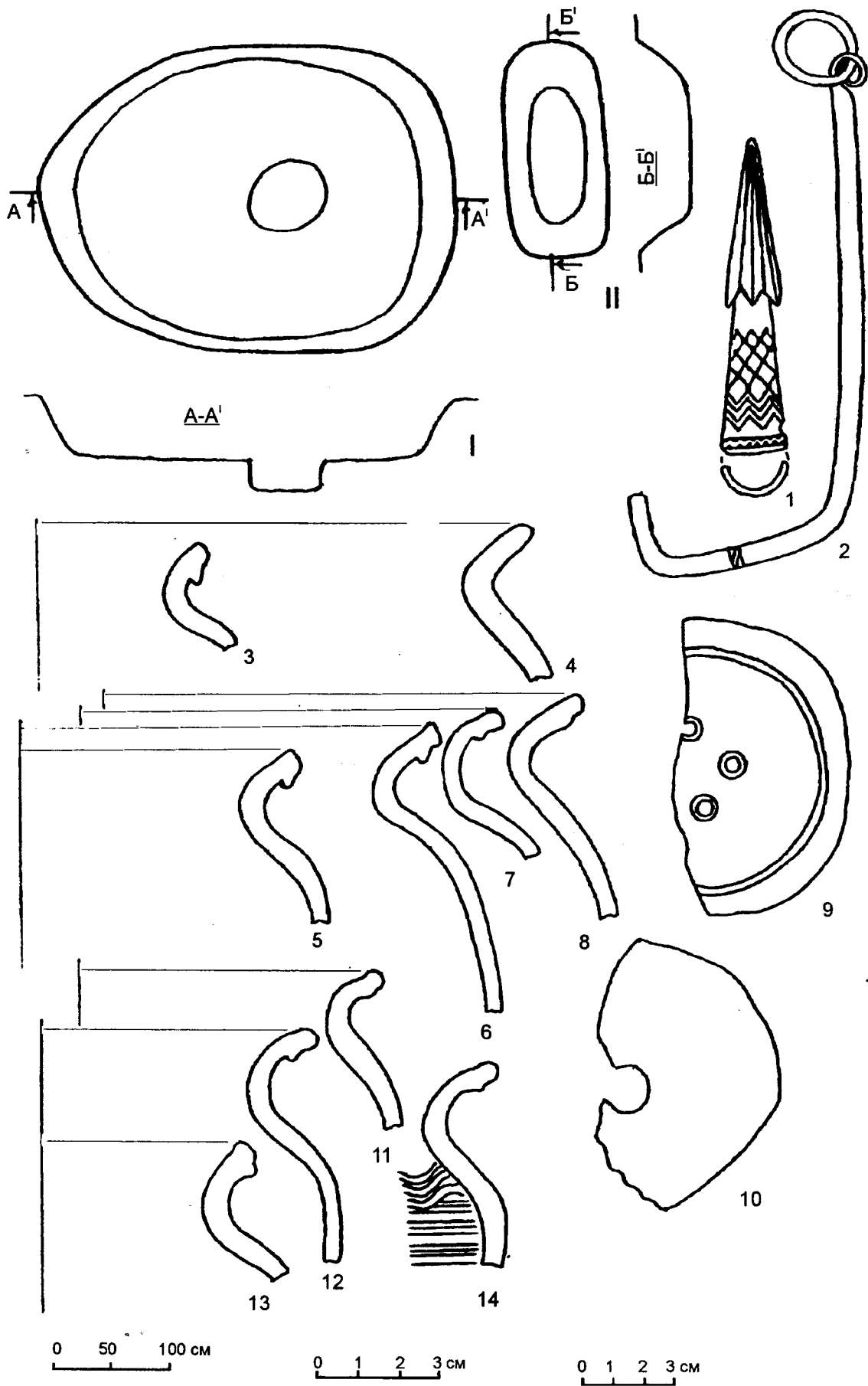

Рис. 14. Ліськове-І. Другий період. Ями 10, 12, плани, знахідки.

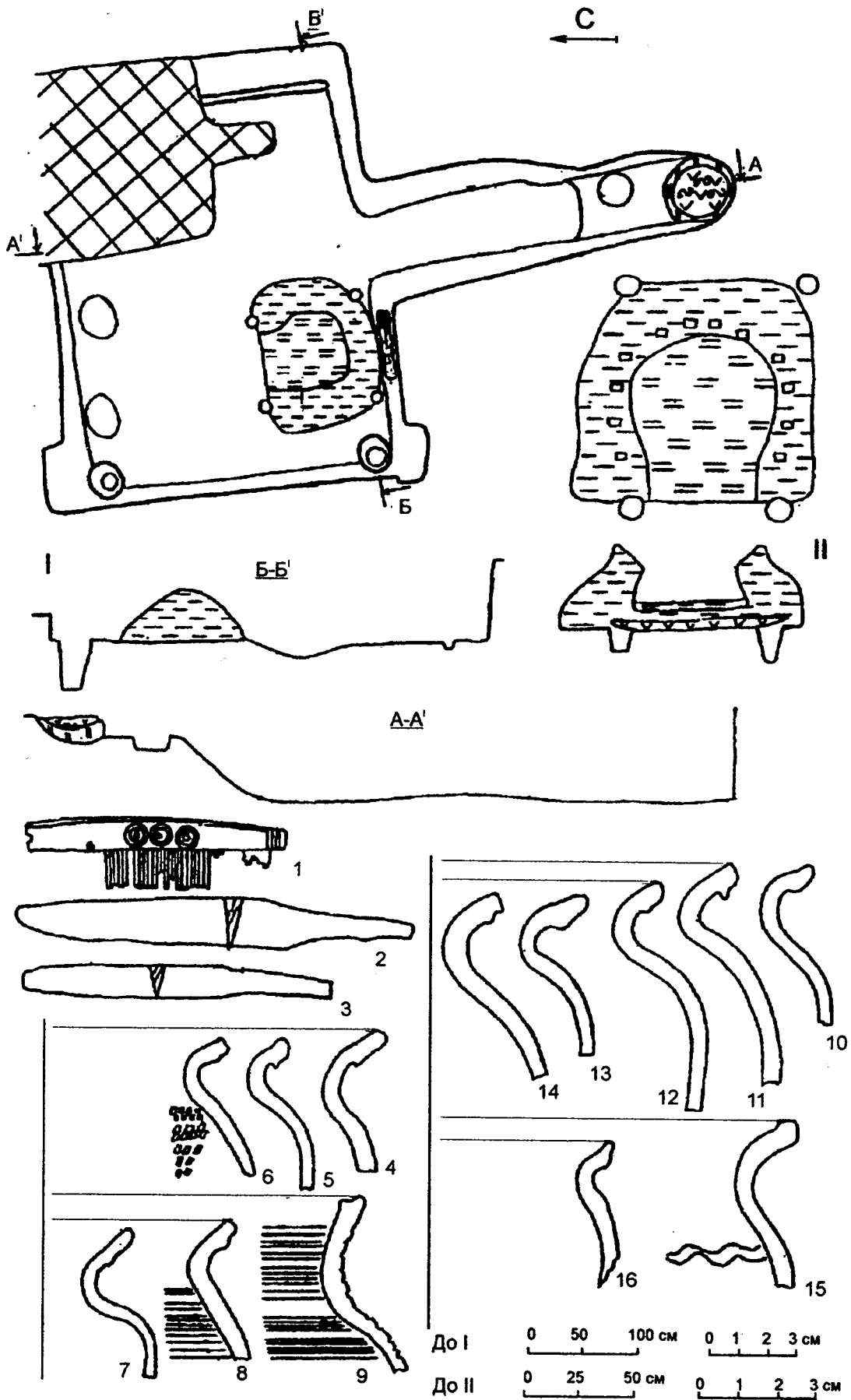

Рис. 15. Ліскове-I. Другий період. Житло 5, план, знахідки.

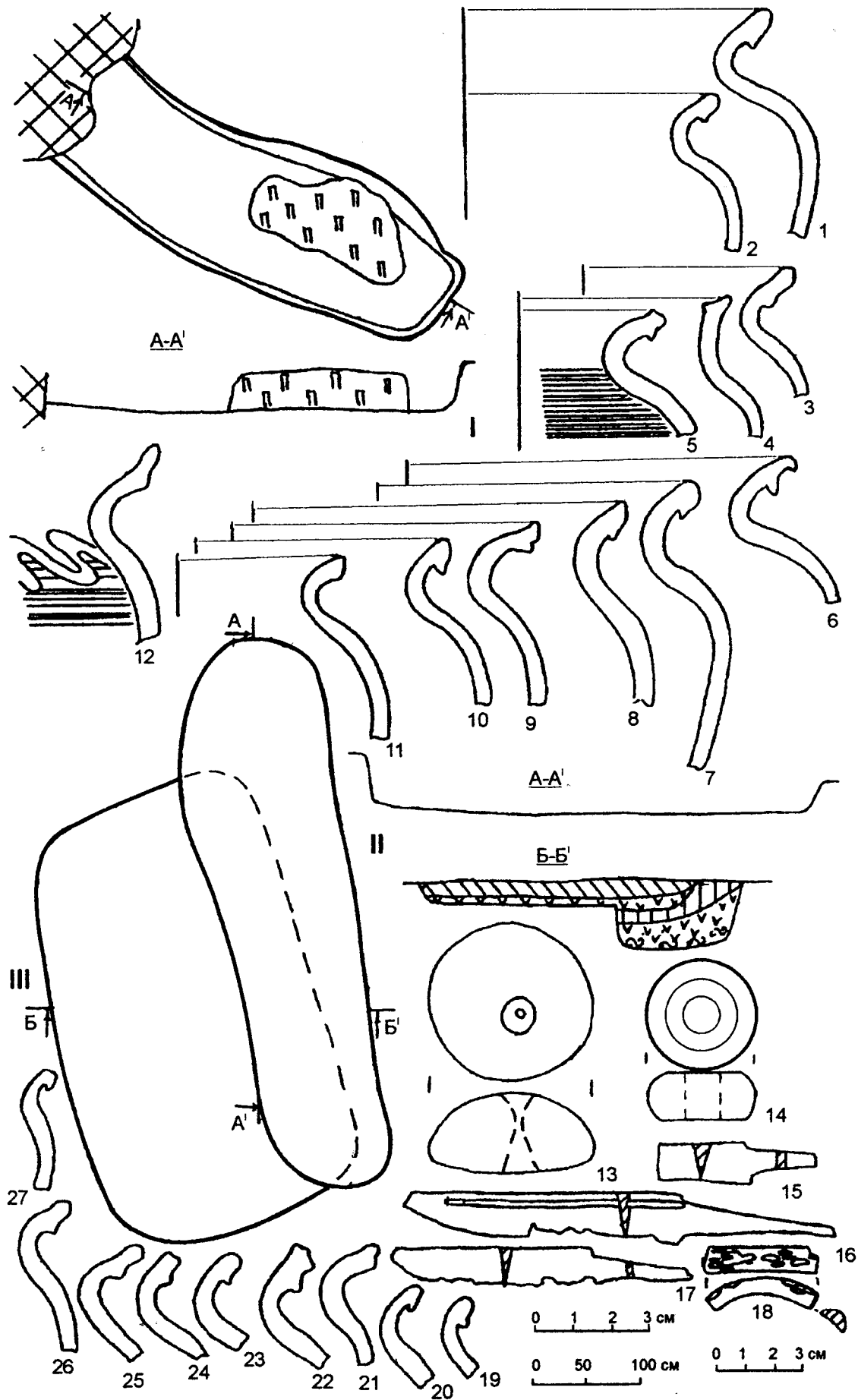

Рис. 16. Ліскове-І. Другий період. Споруди 18, 19, 37, яма 49, плани, знахідки.

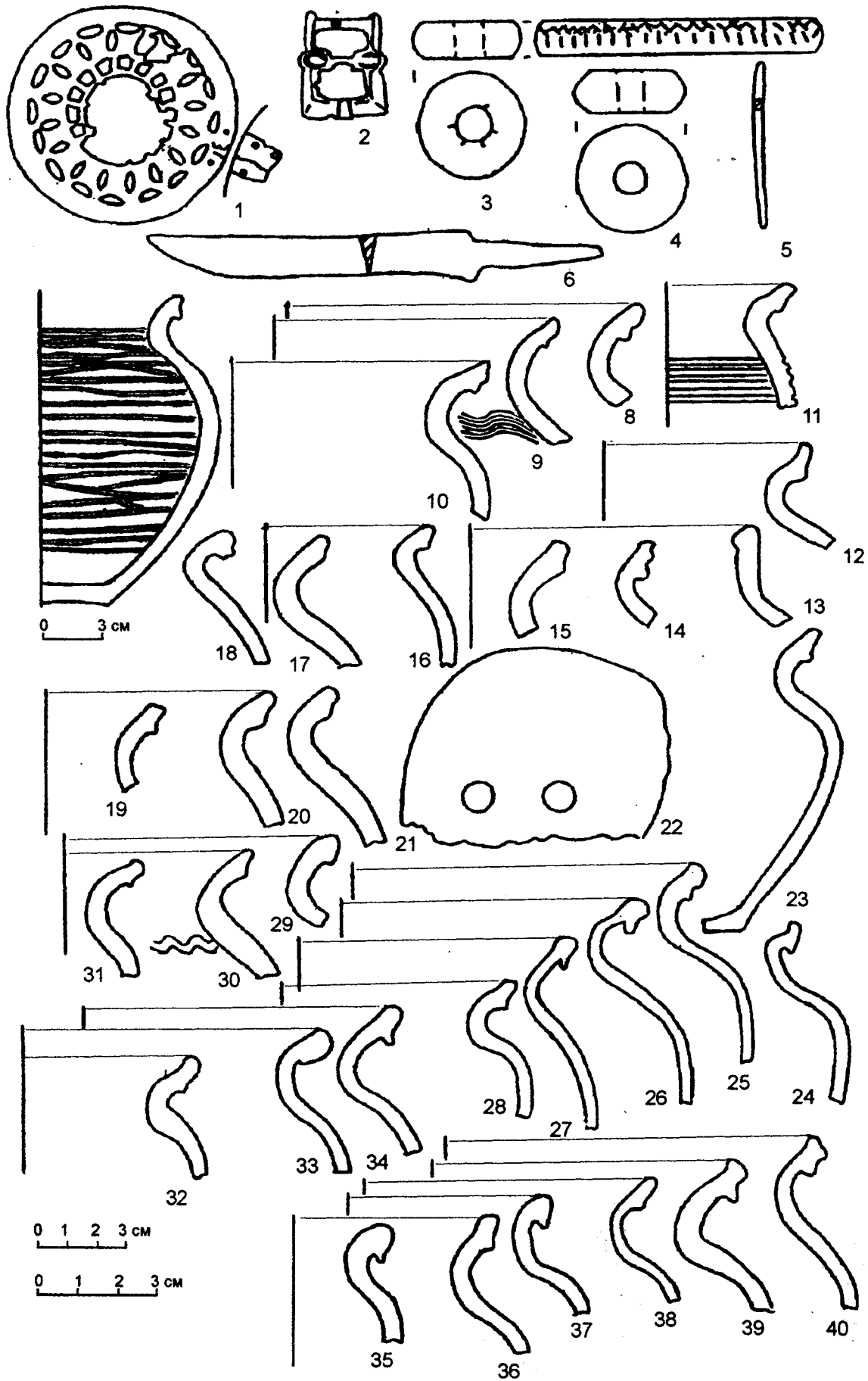

Рис. 17. Ліскове-І. Другий період. Ями 14, 15, 16, 17, 37, 40, 45, 46, 54, знахідки.

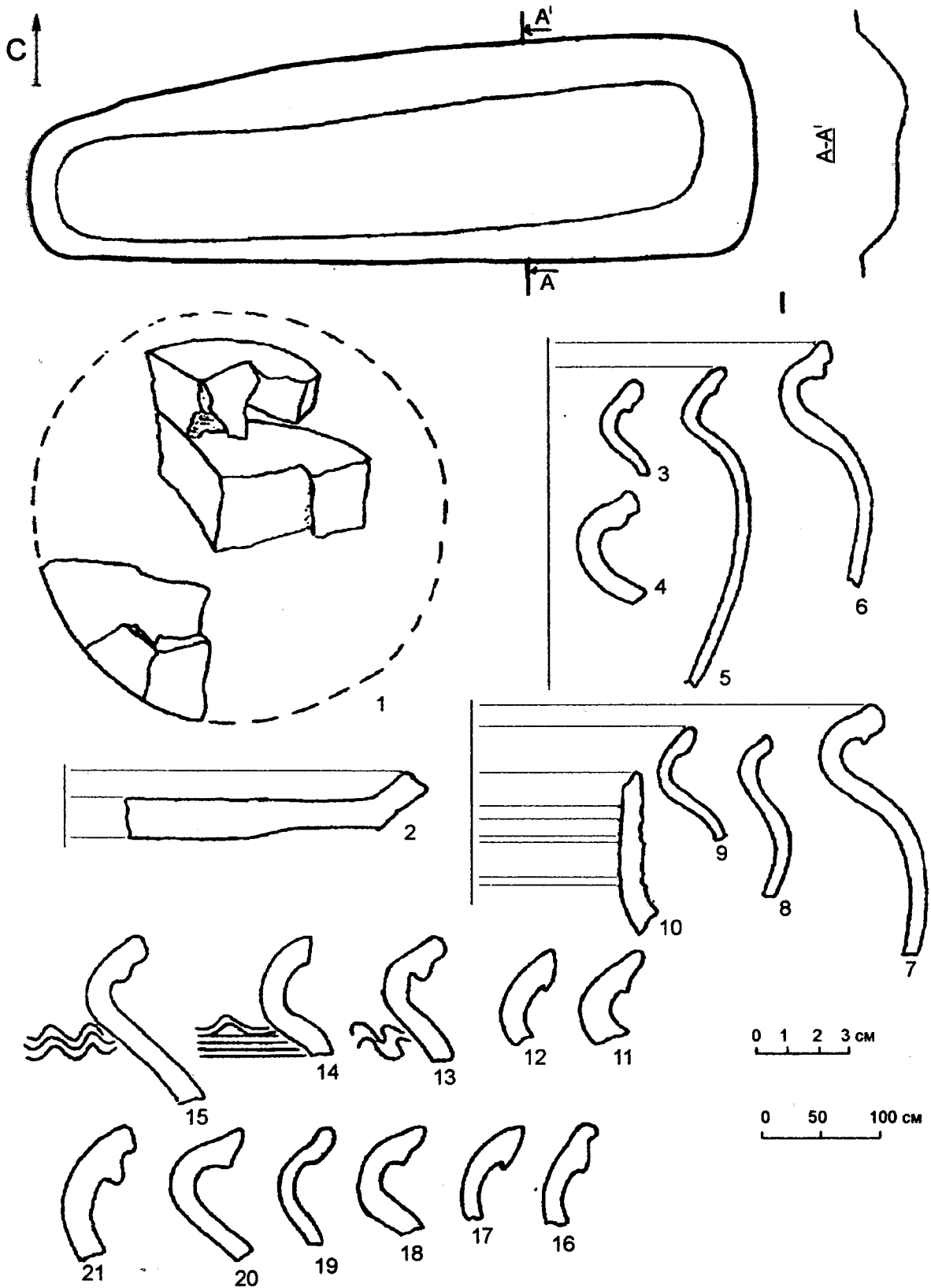

Рис. 18. Ліскове-І. Другий період. Споруди 27, 28, 32, план, знахідки.

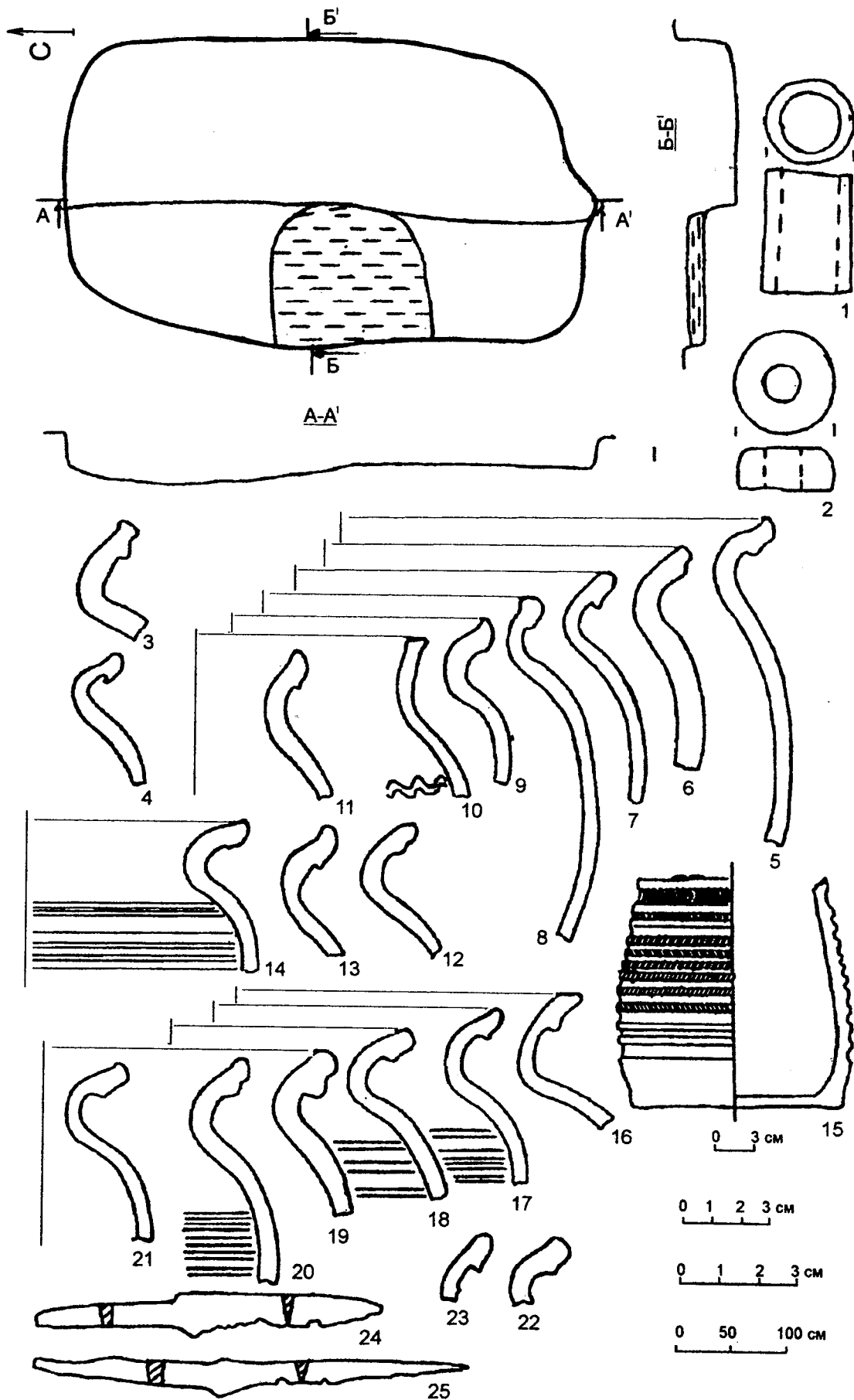

Рис. 19. Ліскове-І. Другий період. Споруди 12, 34, 39, плани, знахідки.

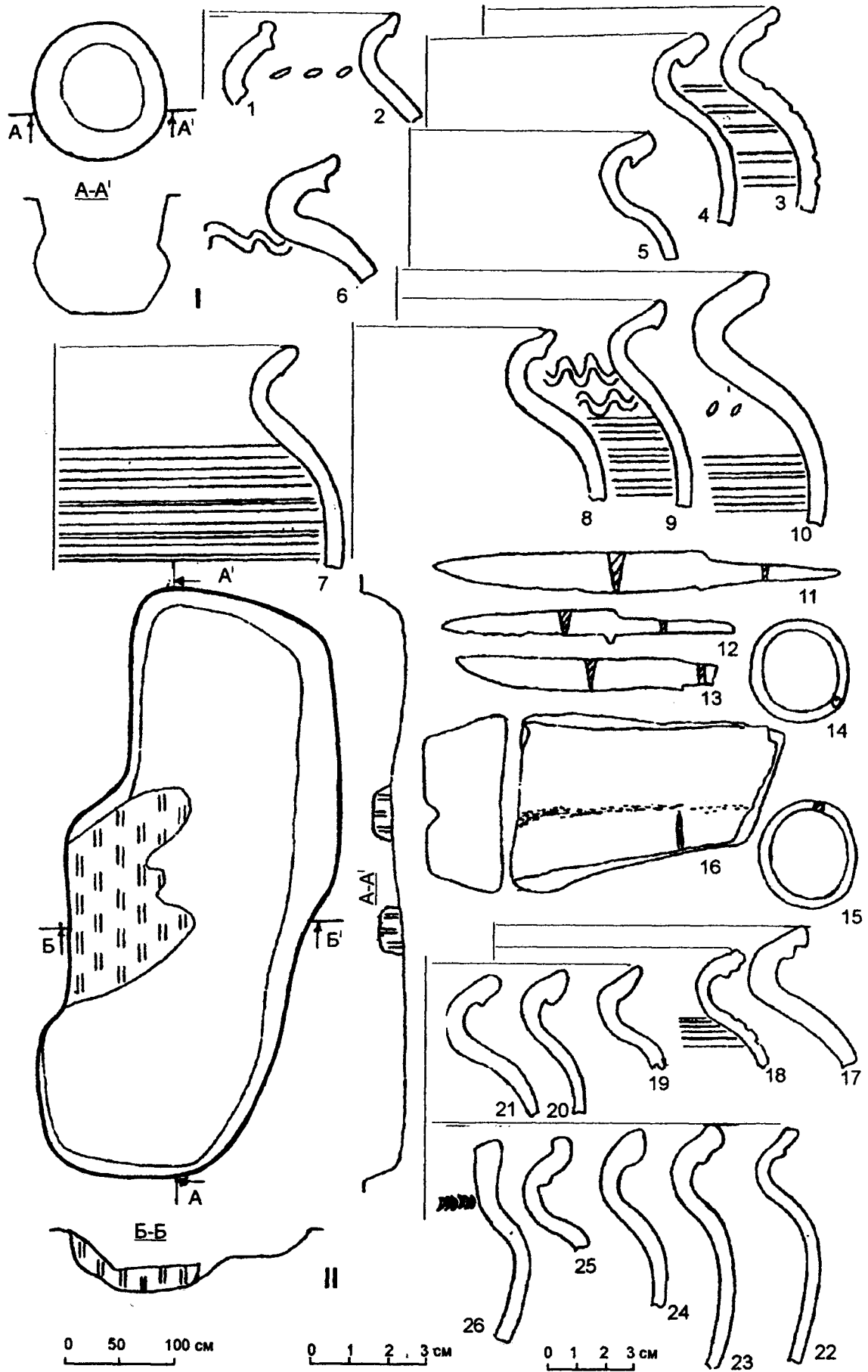

Рис. 20. Ліскове-І. Другий період. Споруда 17, ями 77, 83, плани, знахідки.

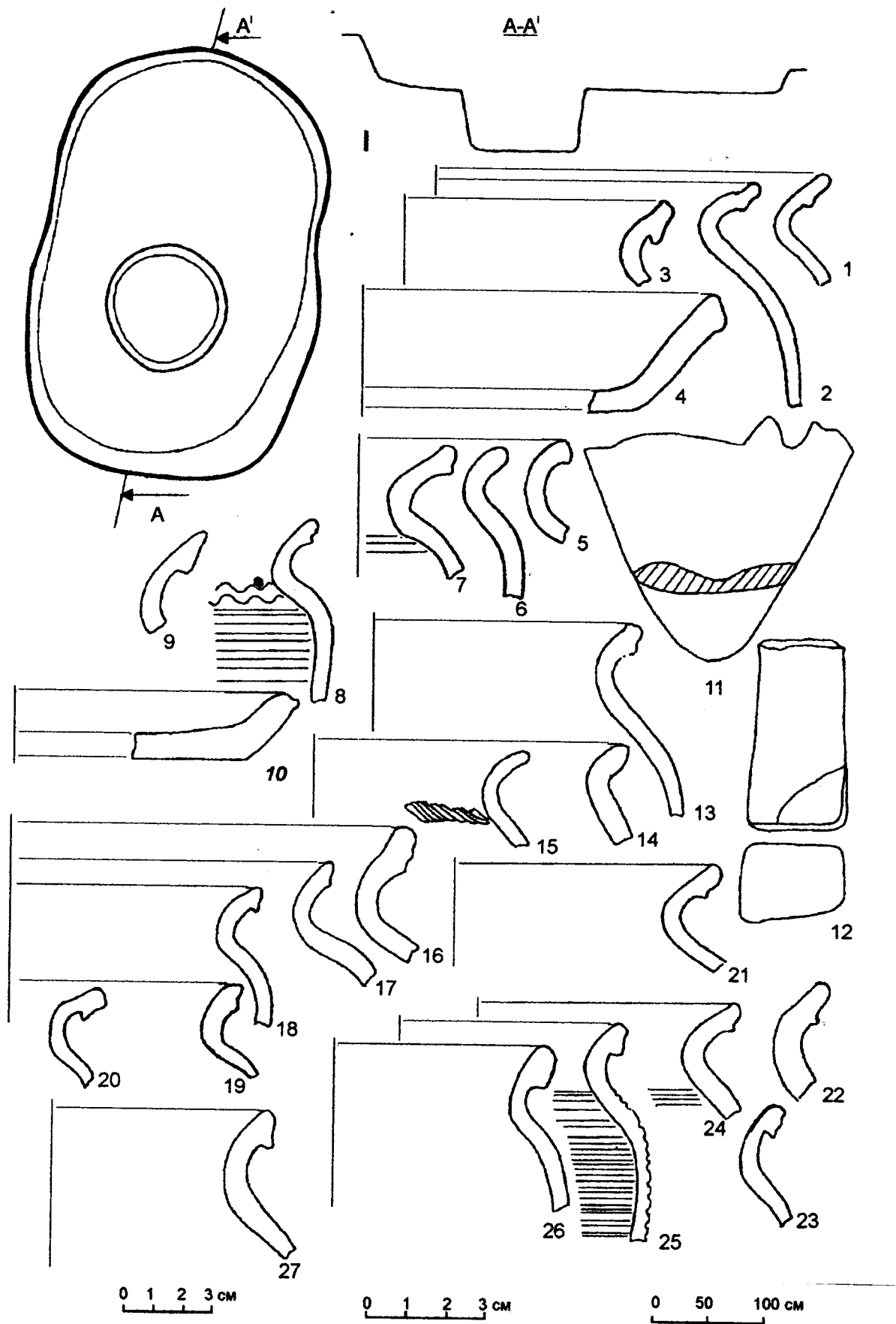

Рис. 21. Ліскове-І. Другий період. Споруди 54, 58, 59, 101, 102, ями 147, 150, план, знахідки

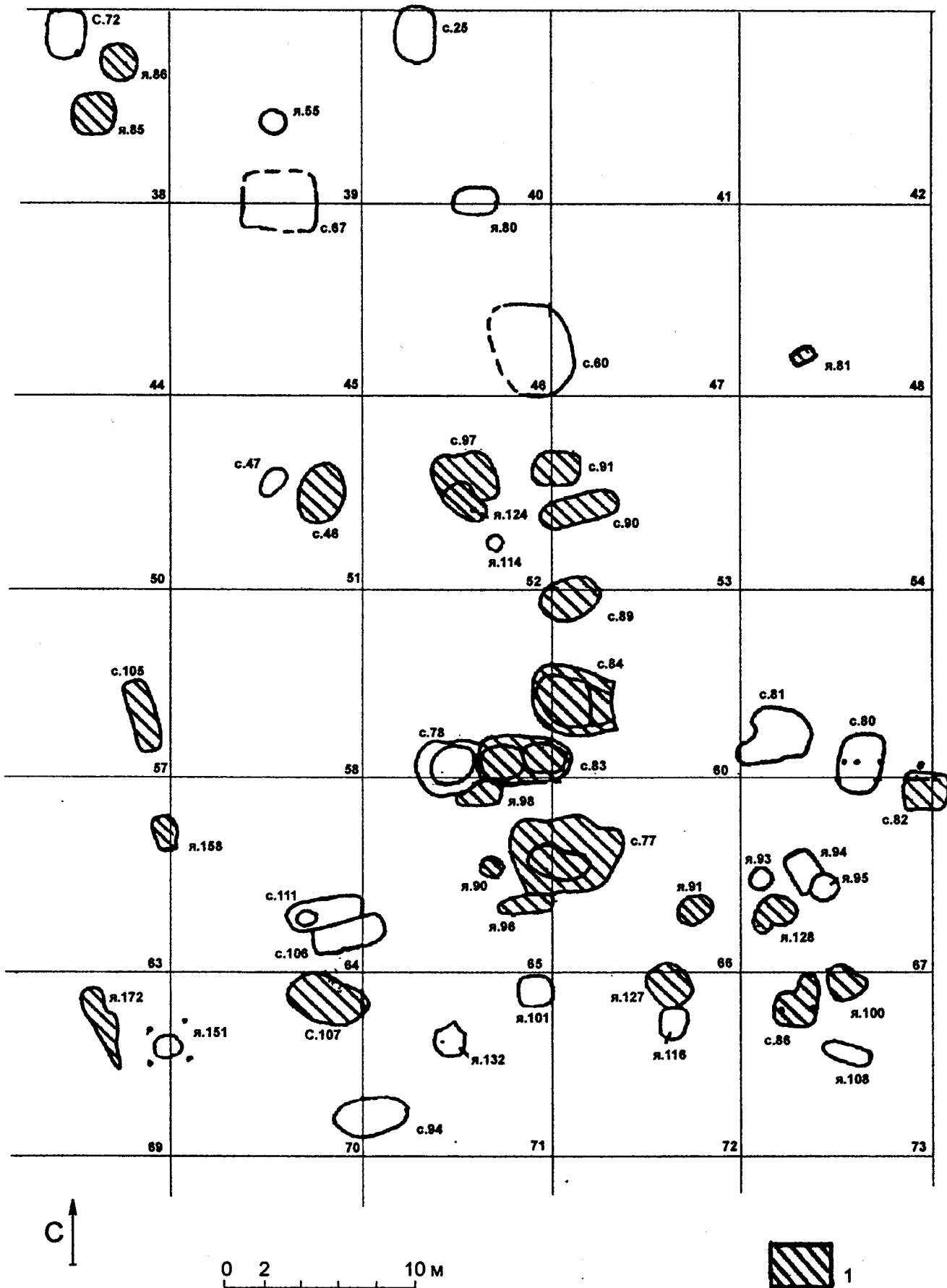

Рис. 22. Ліскове-І. Схема розміщення об'єктів середини X - середини XI ст. в центральній лінії забудови. 1. Об'єкти раннього періоду

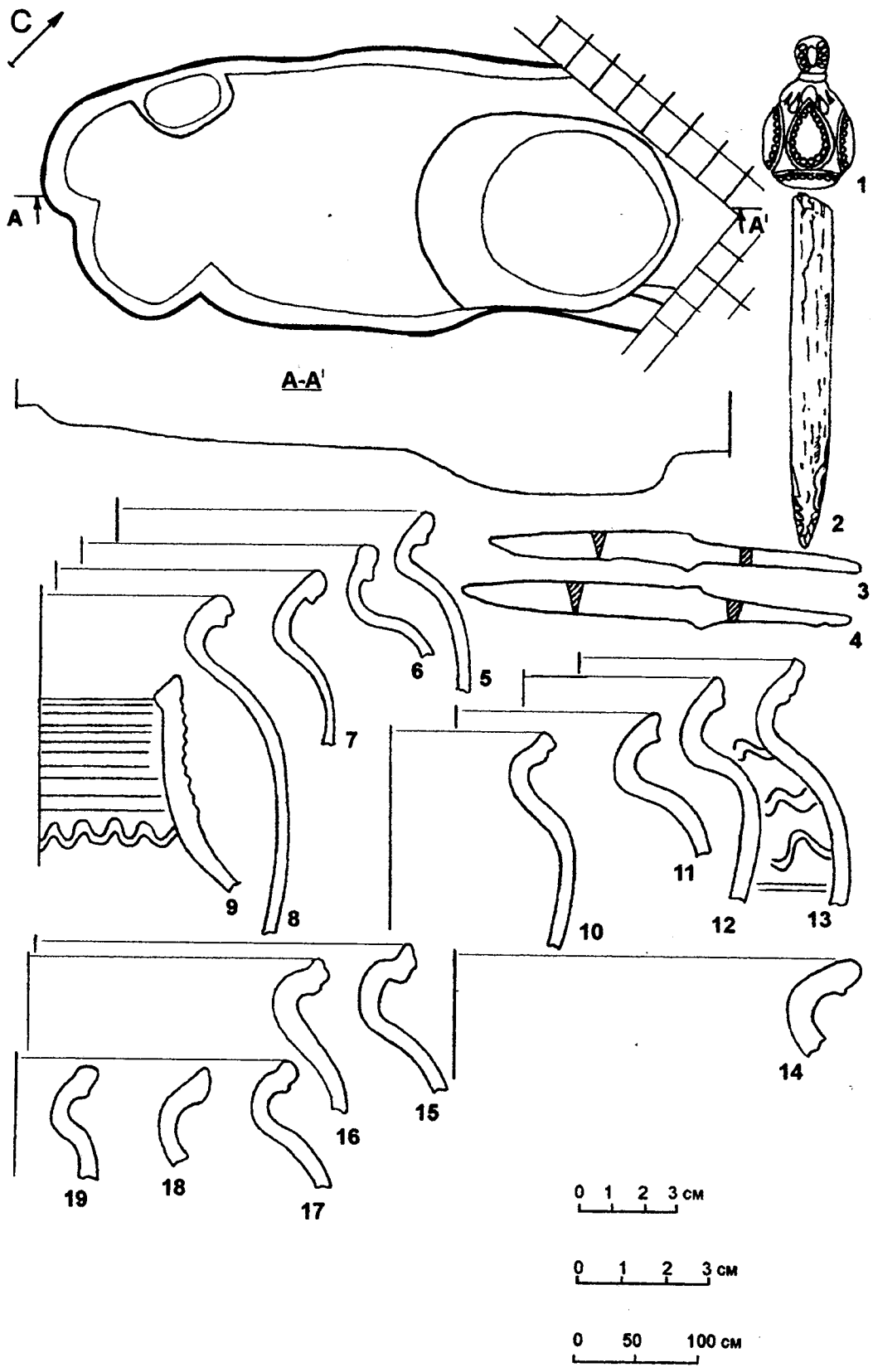

Рис. 23. Ліскове-І. Другий період. Споруди 68, 69, 103, план, знахідки

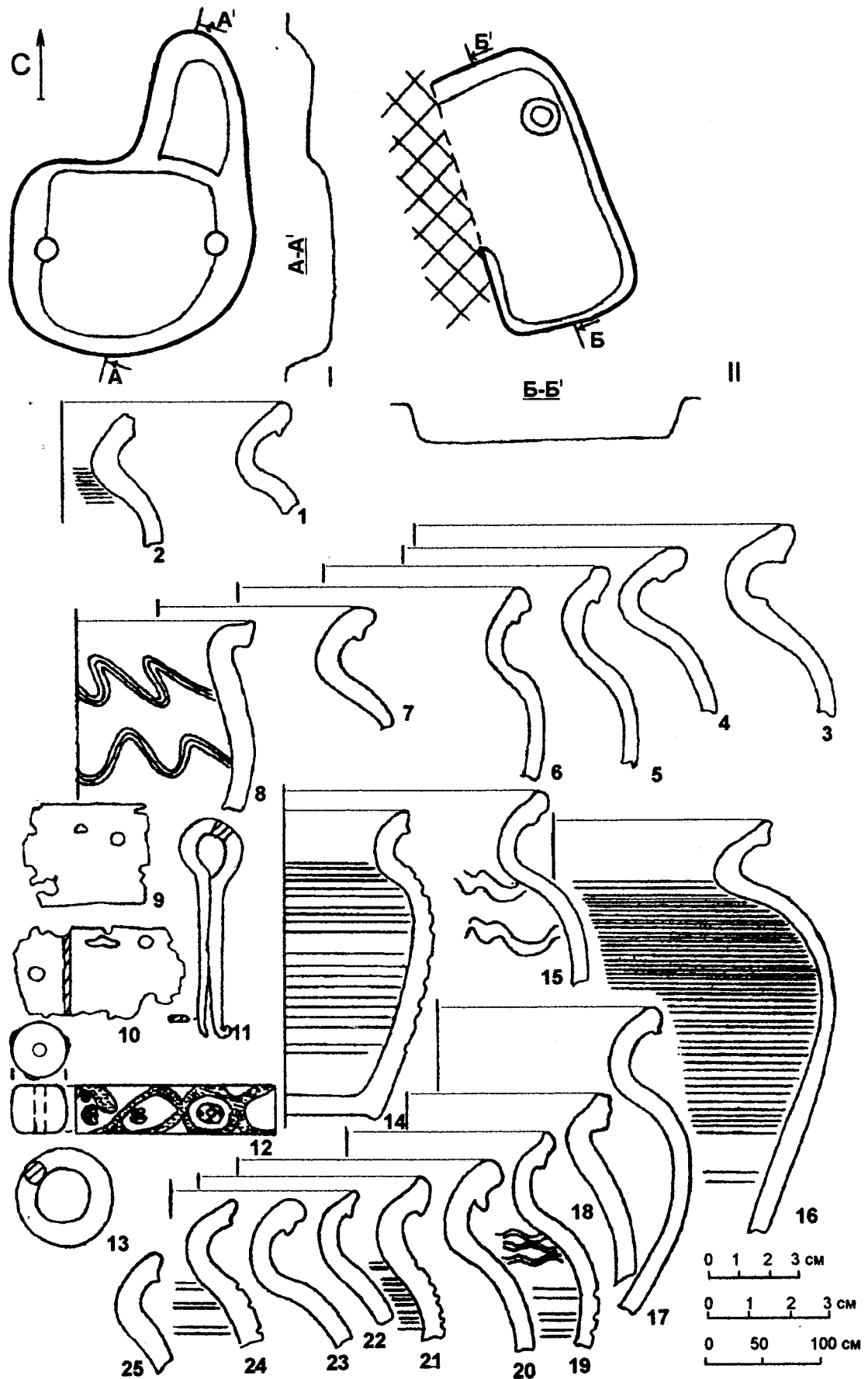

Рис. 24. Ліскове-І. Другий період. Споруди 77, 82, 86, 97, 105, плани, знахідки.

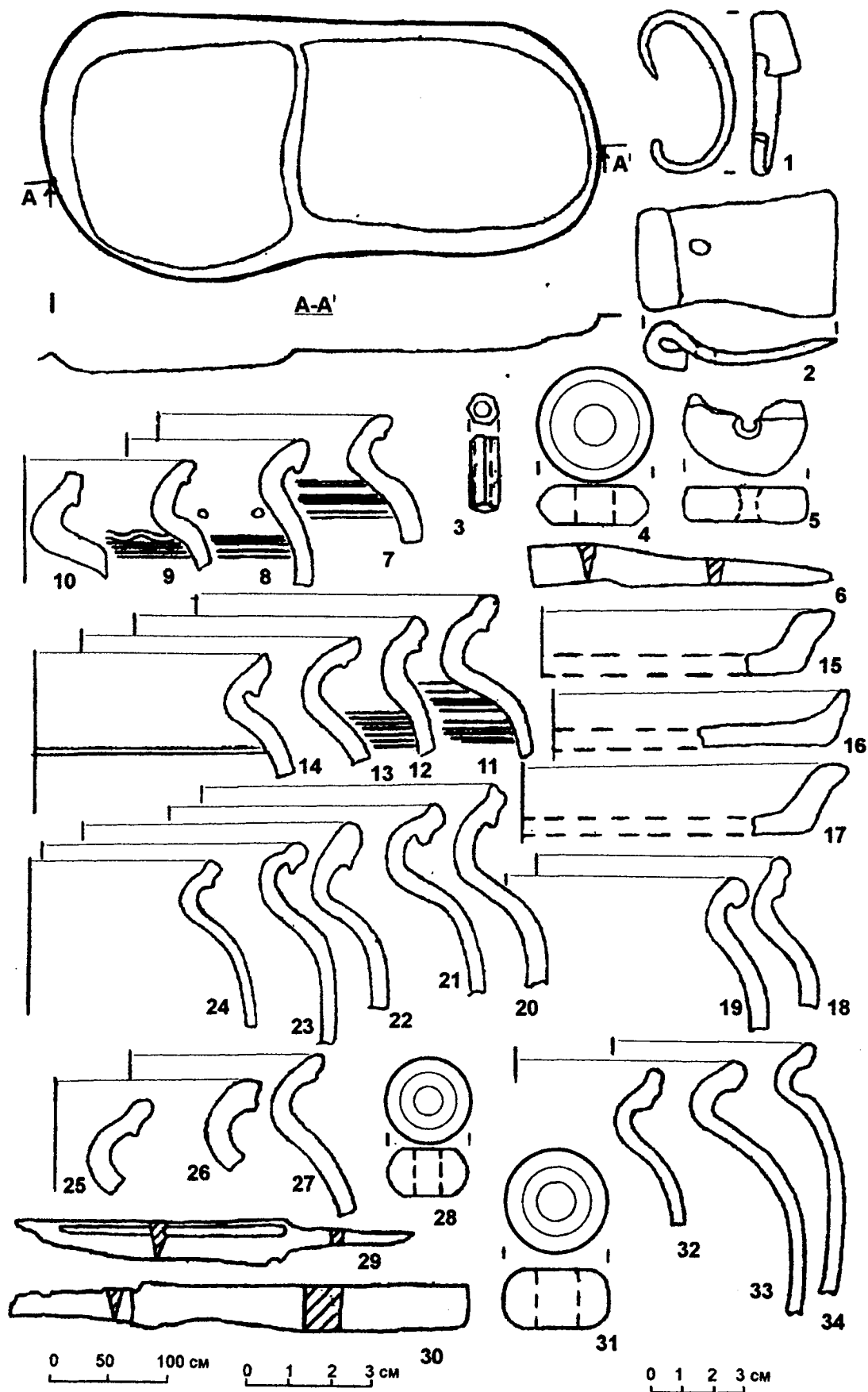

Рис. 25. Ліскове-І. Другий період. Споруди 83, 90, 94, яма 55, план, знахідки.

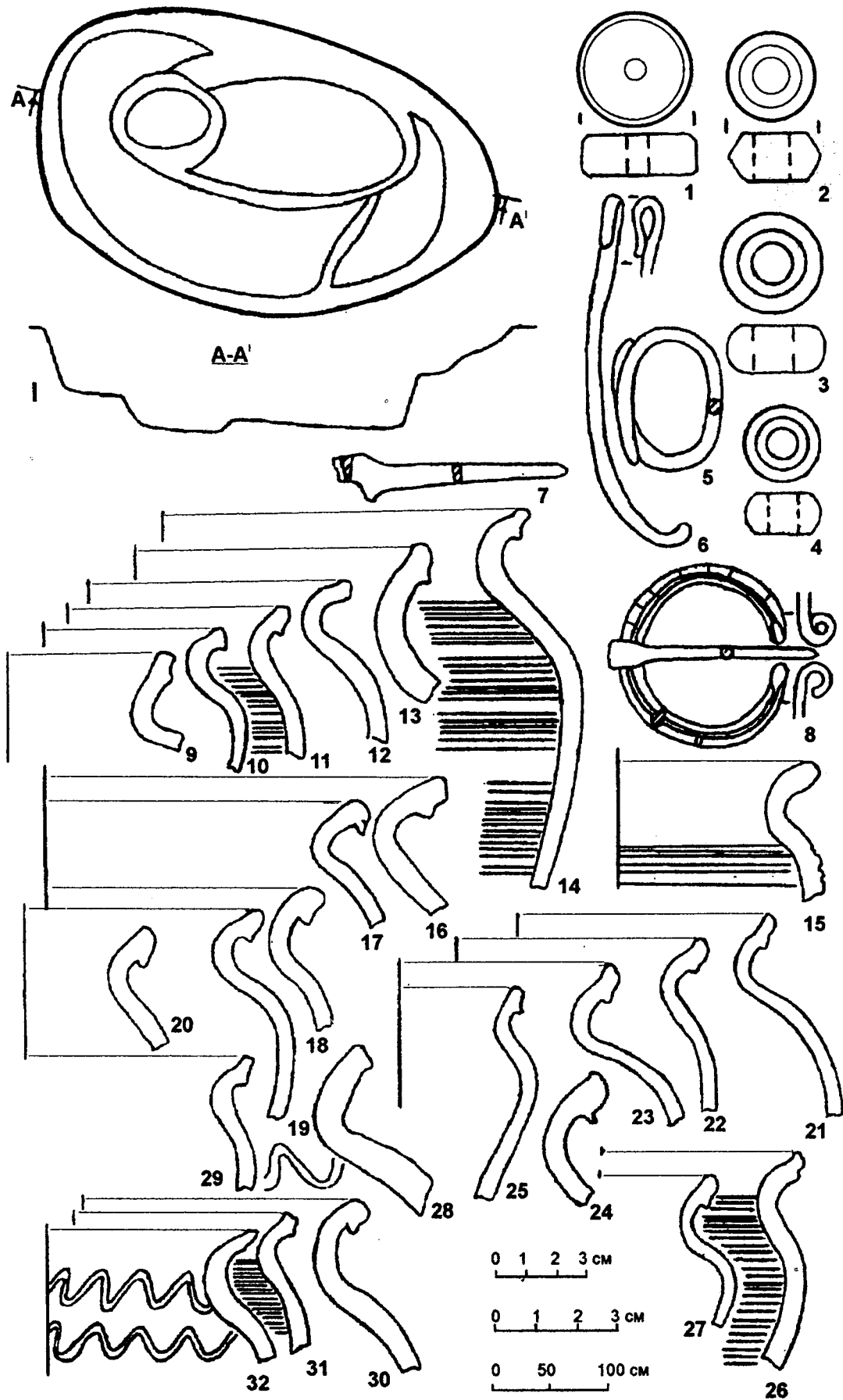

Рис. 26. Ліскове-І. Другий період. Споруди 46, 84, 89, 107, план, знахідки.

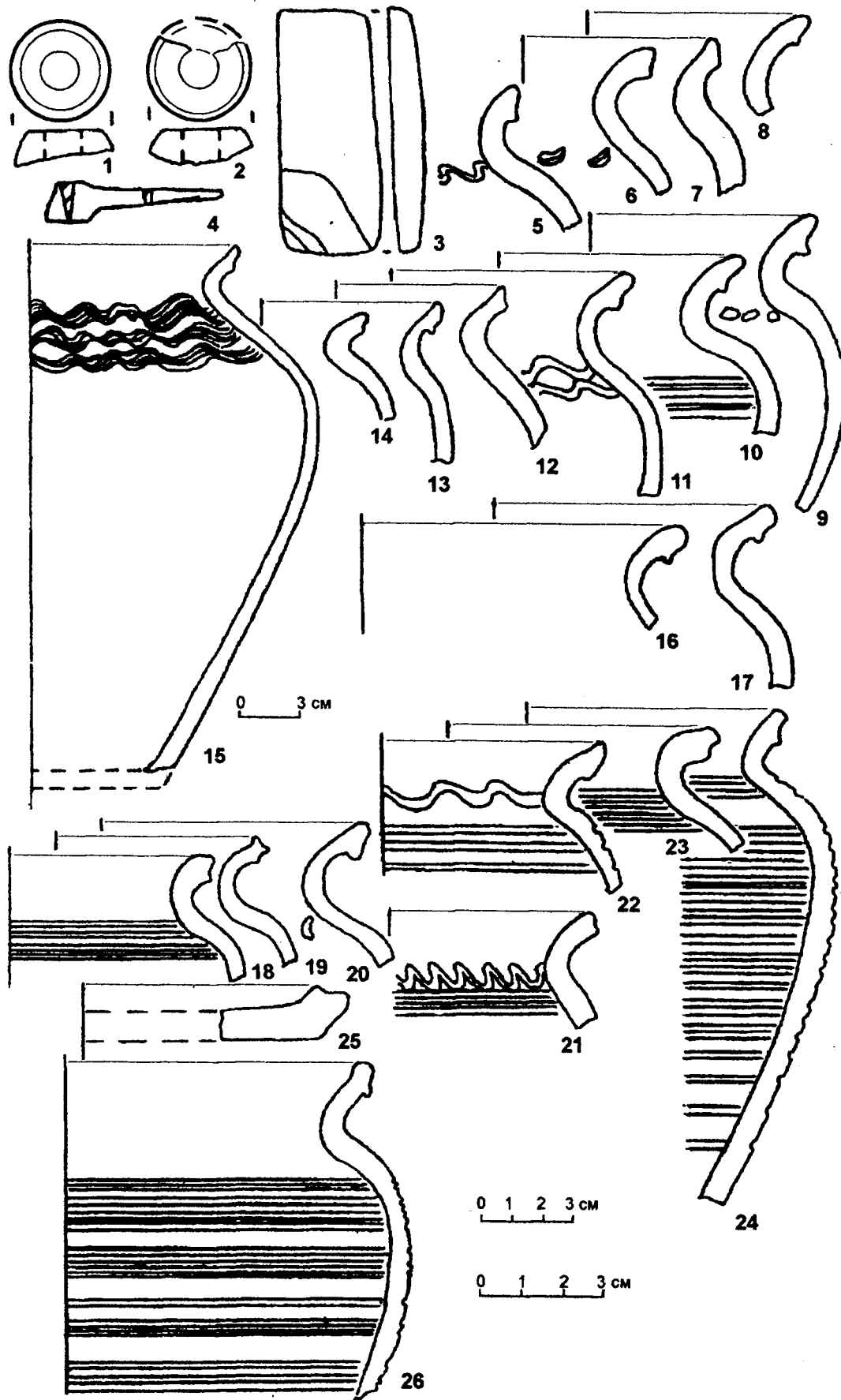

Рис. 27. Ліськове-І. Другий період. Знахідки із ям: 85, 86, 89, 98, 127, 172.

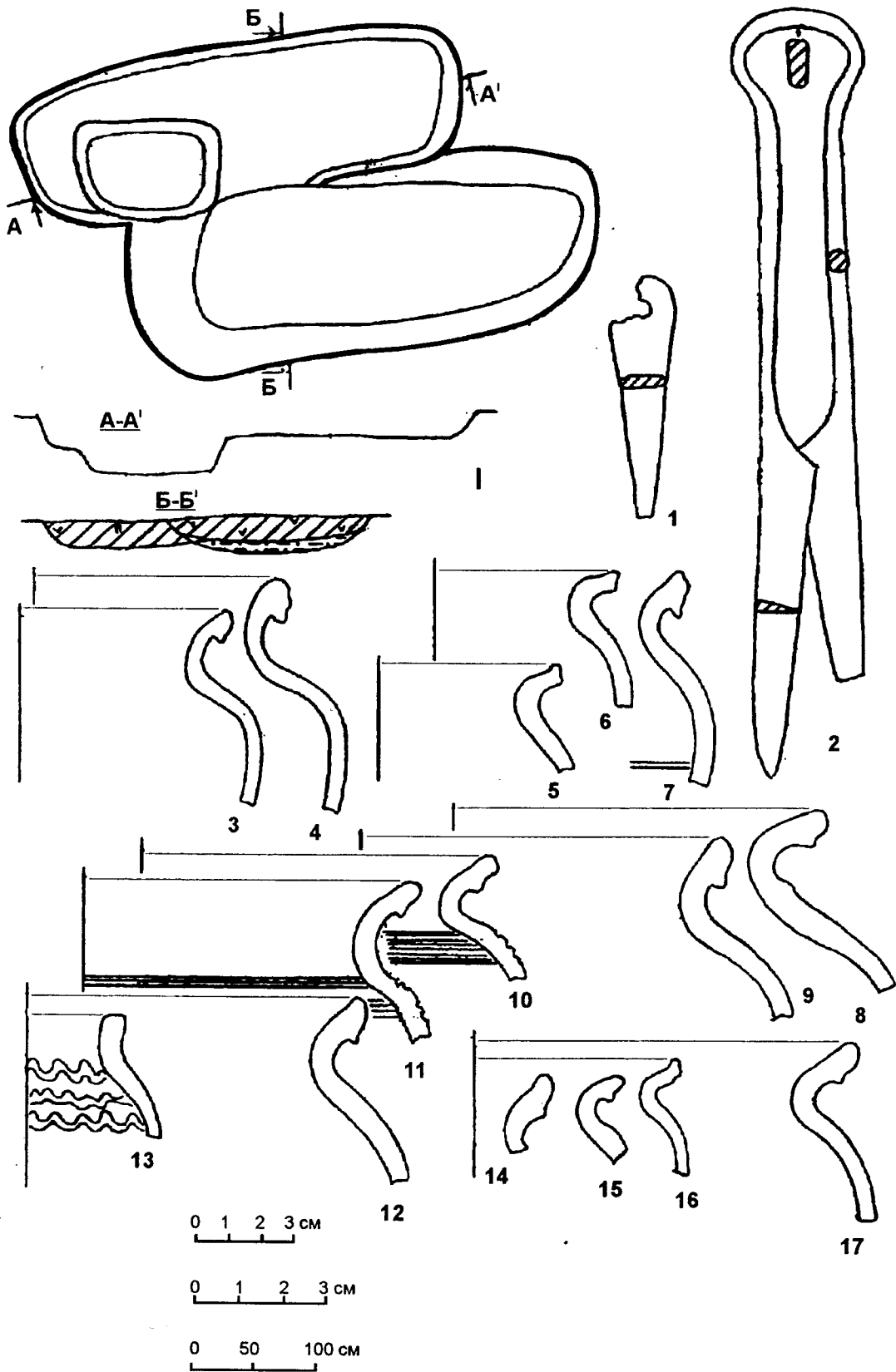

Рис. 28. Ліскове-І. Другий період. Споруди 106, 111, 66, плани, знахідки.

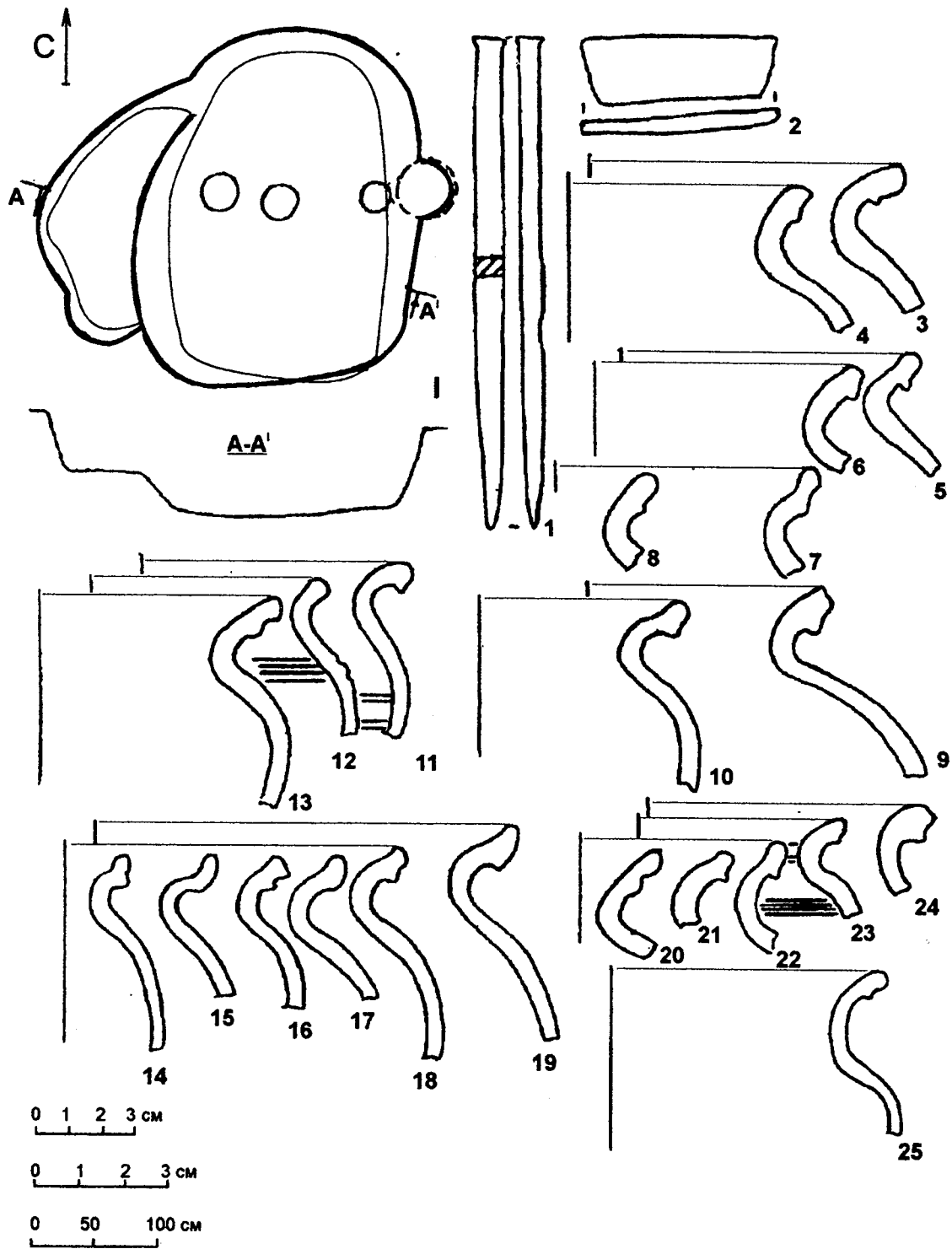

Рис. 29. Ліскове-І. Другий період. Споруди 25, 47, 72, 78, 80, 81, план, знахідки

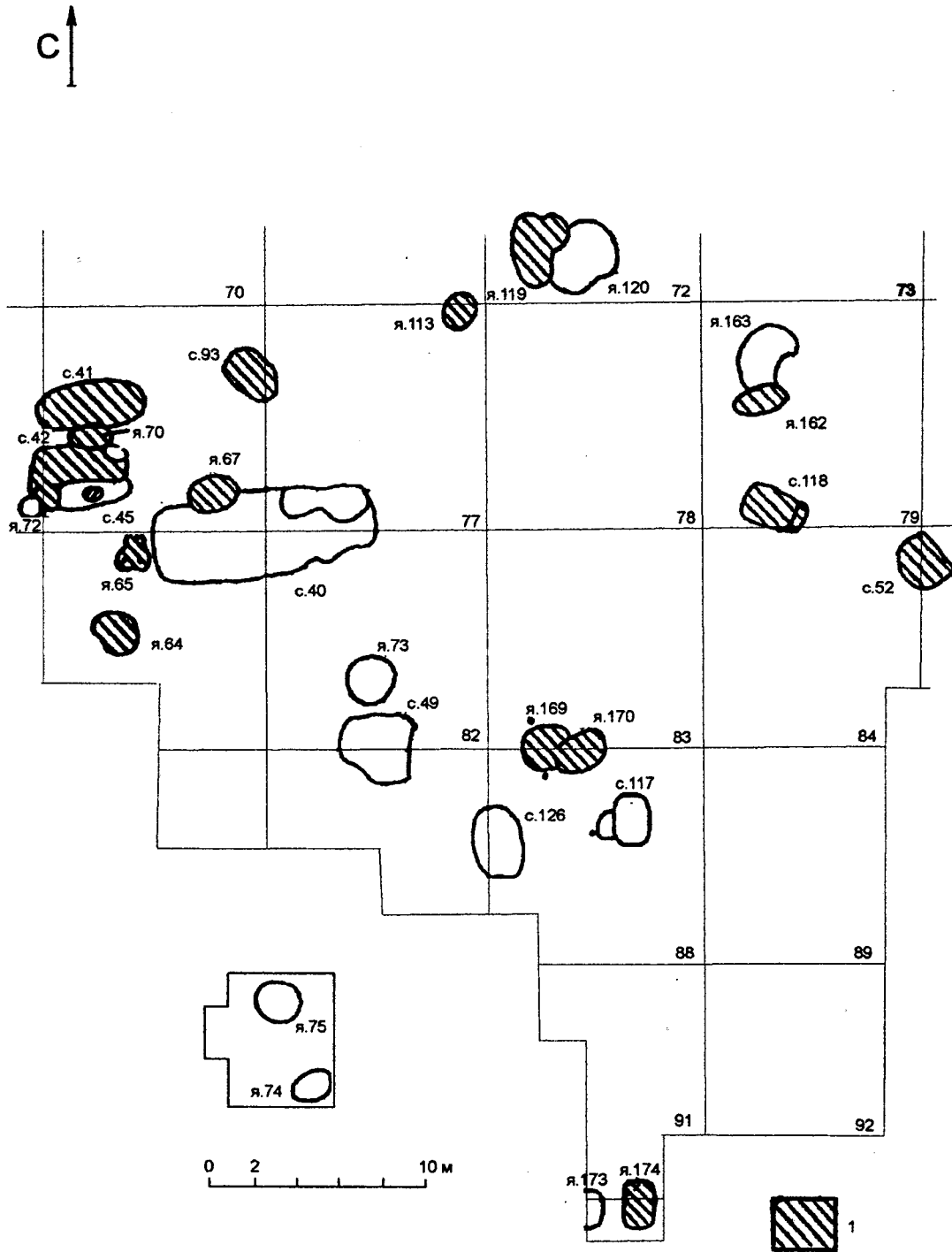

Рис. 30. Розміщення об'єктів середини X - середини XI ст. в лінії забудови, що знаходиться в глибині тераси. 1- Об'єкти раннього періоду.

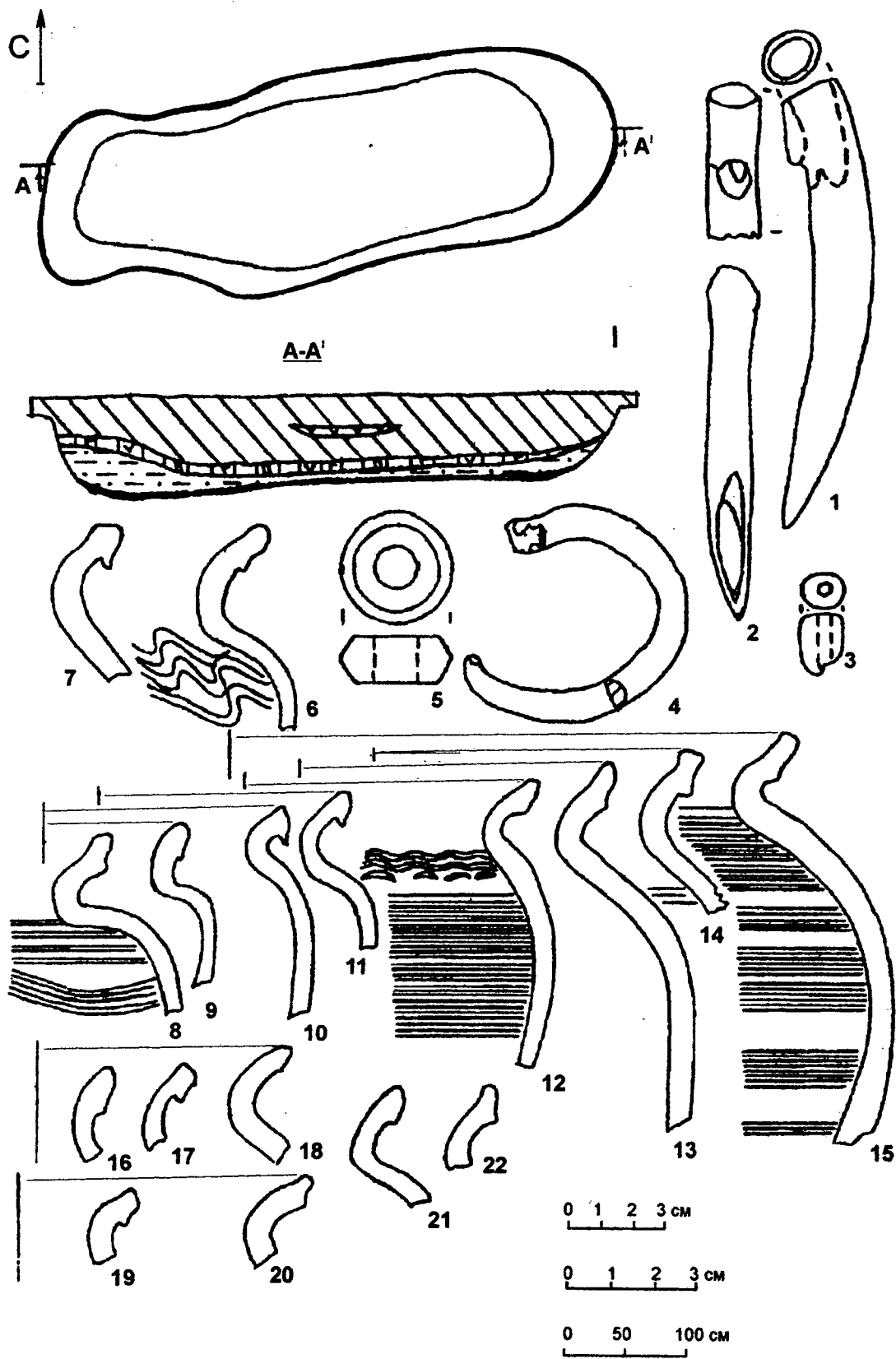

Рис. 31. Ліскове-І. Другий період. Споруди 41, 42, 93, 118, план, знахідки.

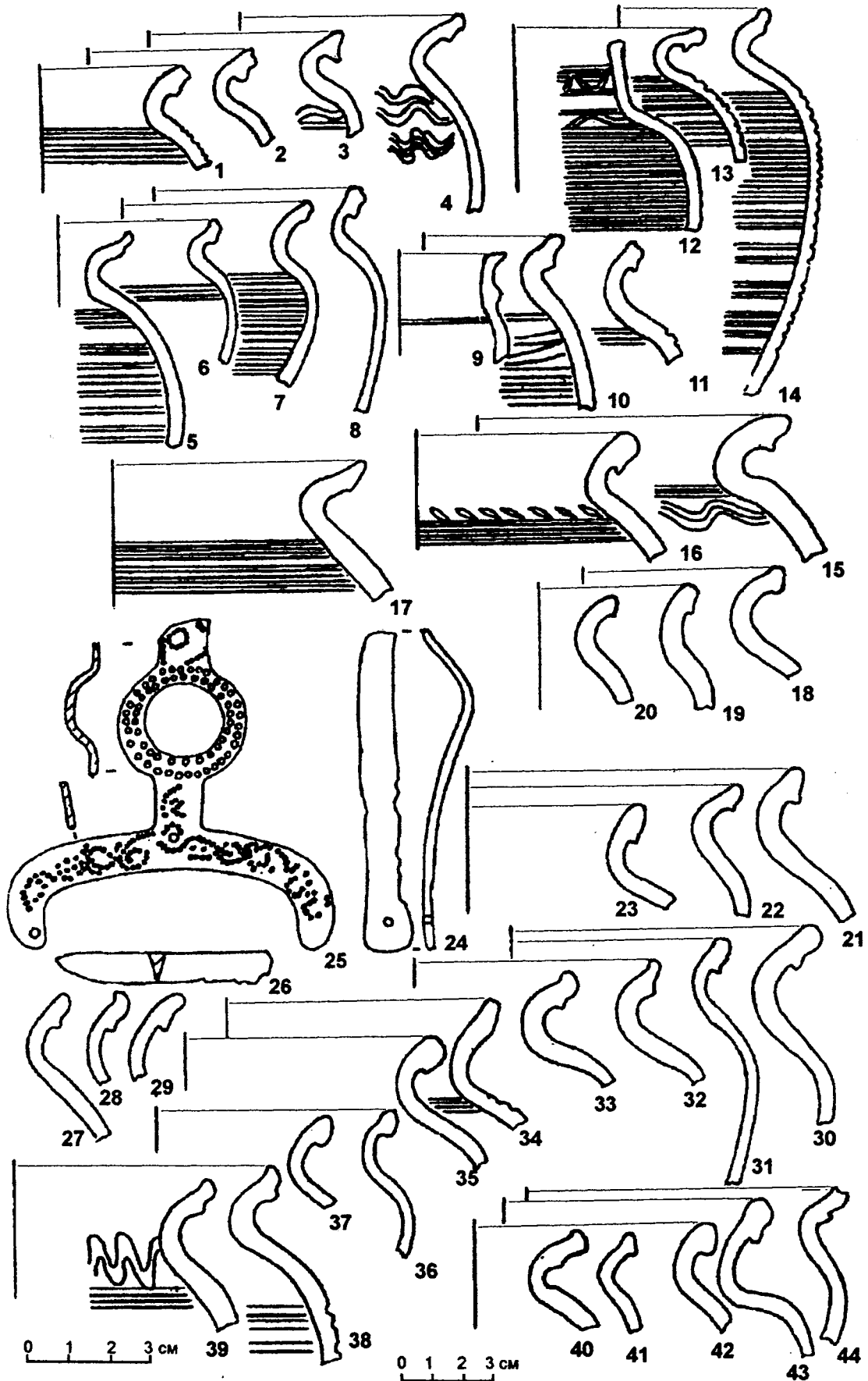

Рис. 32. Ліськове-І. Другий період, Знахідки із ям 64, 65, 67, 70, 72-75, 113, 119, 162, 163, 169, 170, 173.

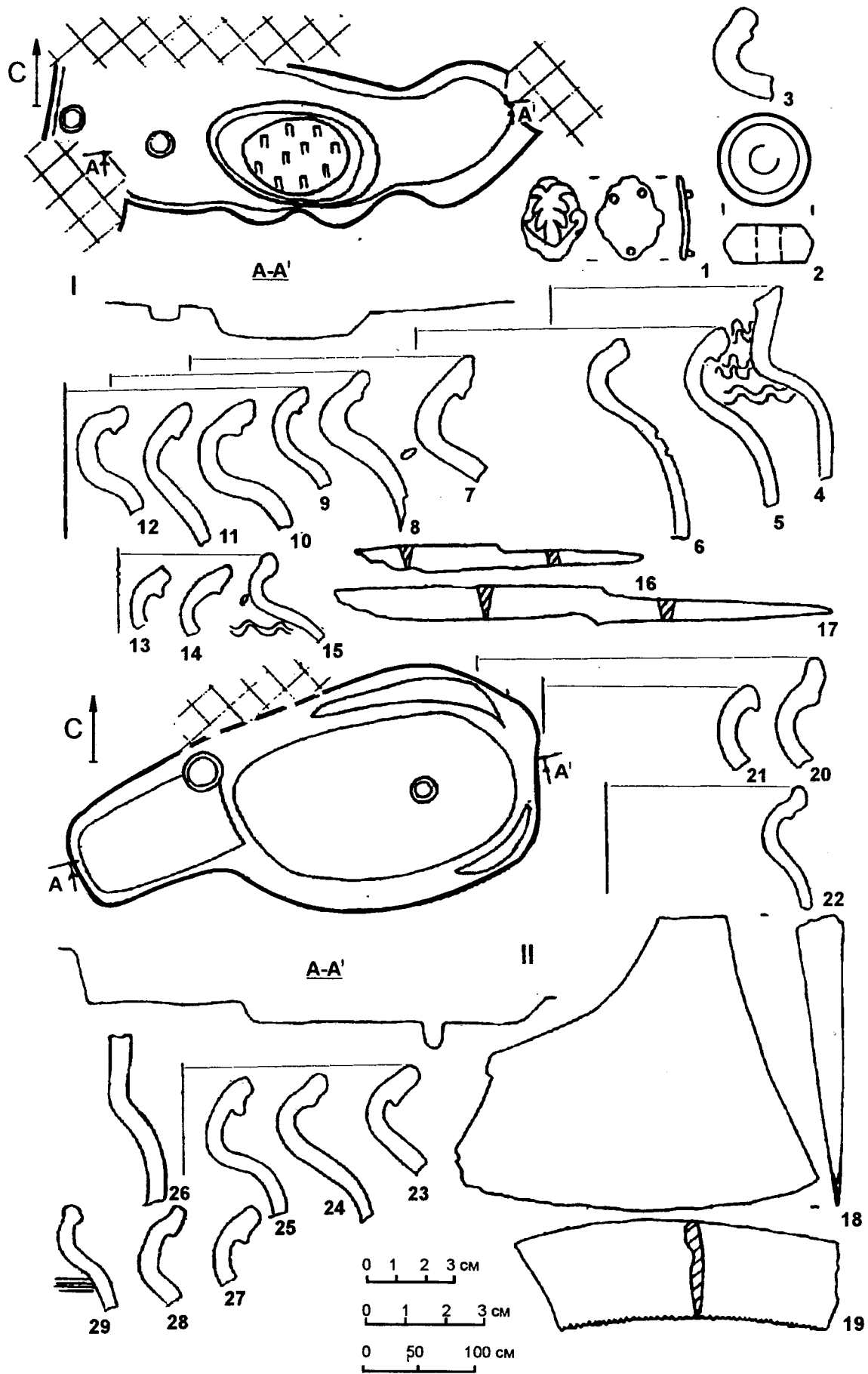

Рис. 33. Ліскове-І. Другий період. Споруди 40, 45, 49, 52, 59, 117, 121, 126, плани, знахідки.

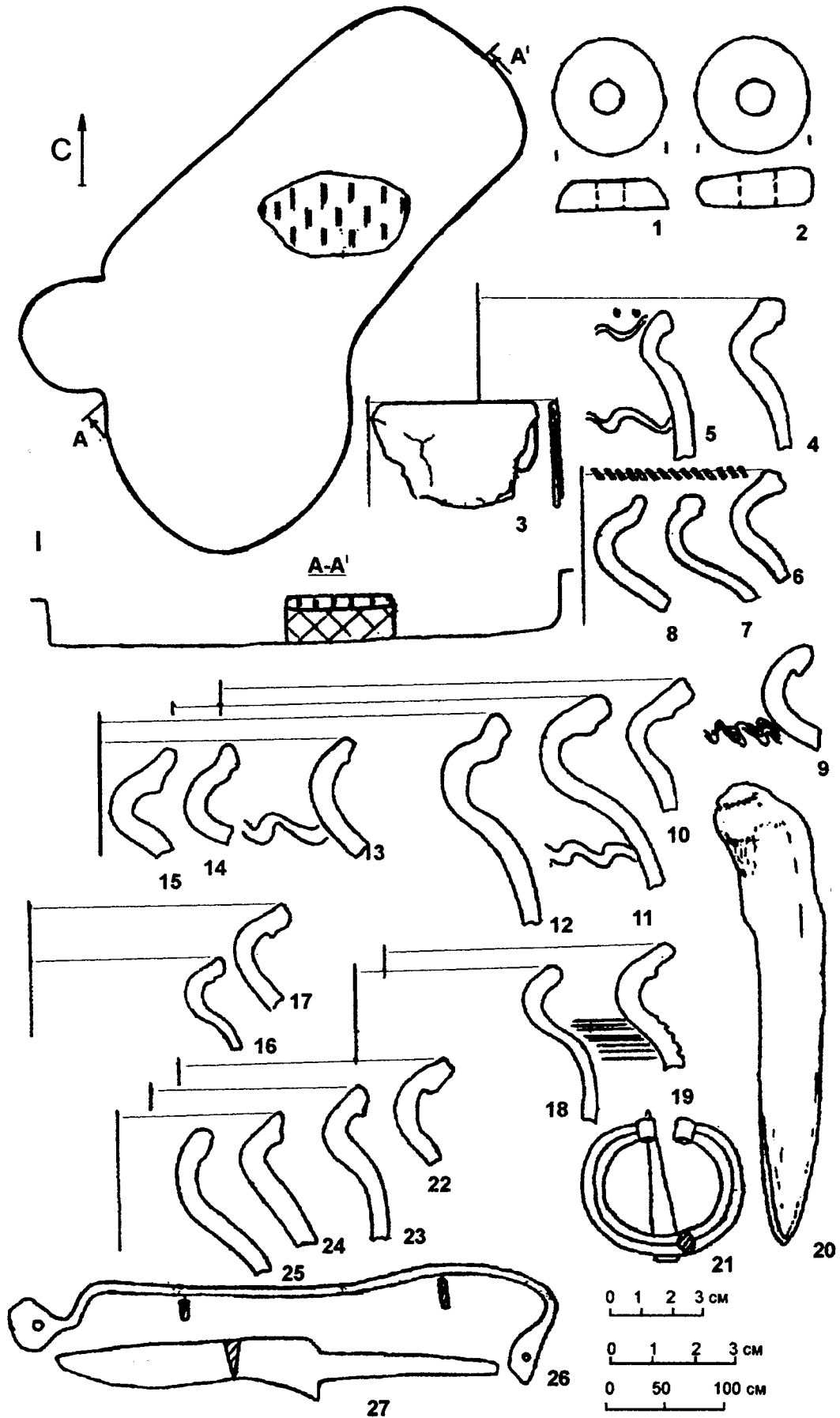

Рис. 34. Ліскове-І. Другий період. Споруда 16, ями 20, 21, 23, план, знахідки.

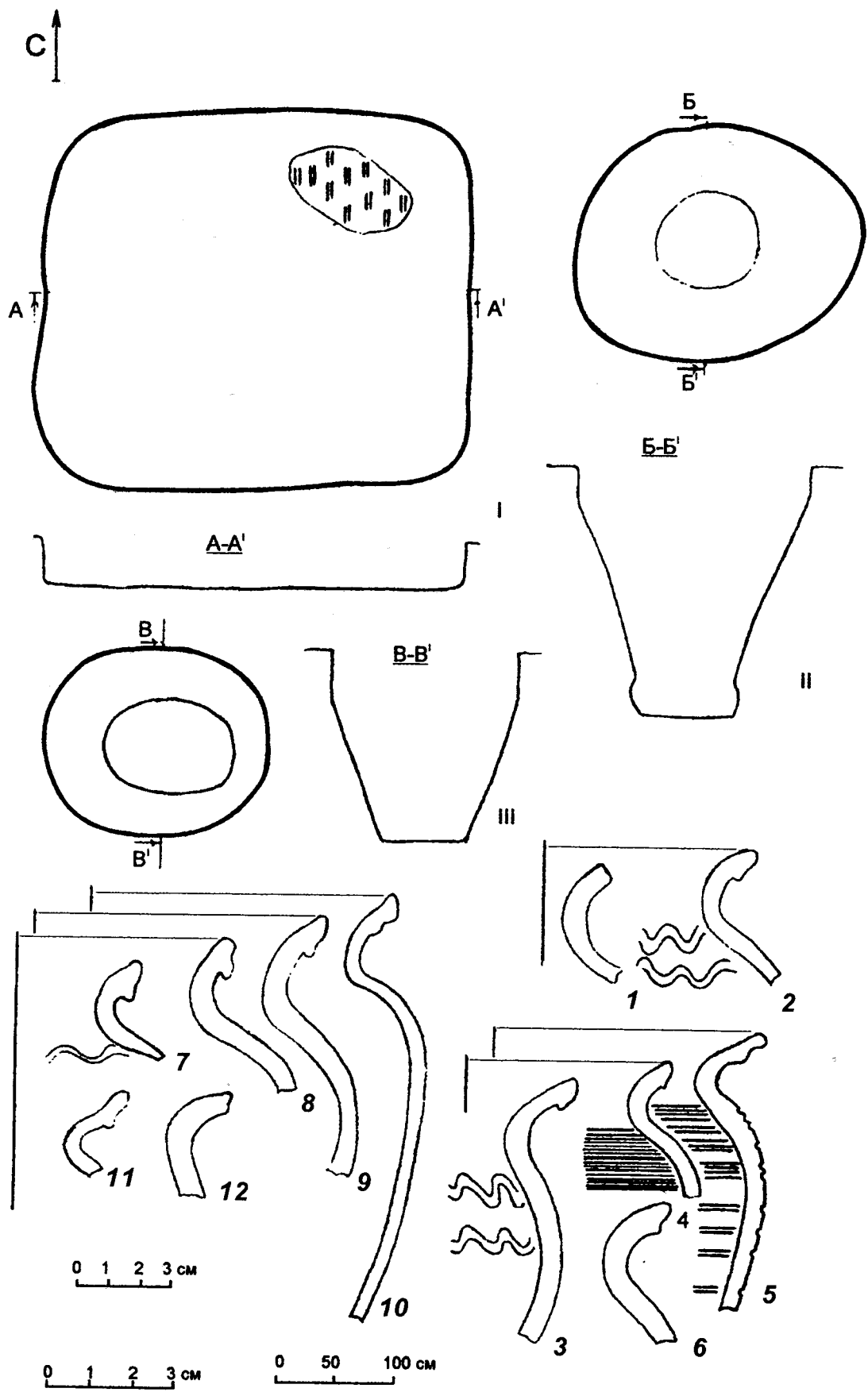

Рис. 35. Ліскове-1. Другий період. Споруда 14, ями 25, 26, плани, знахідки.

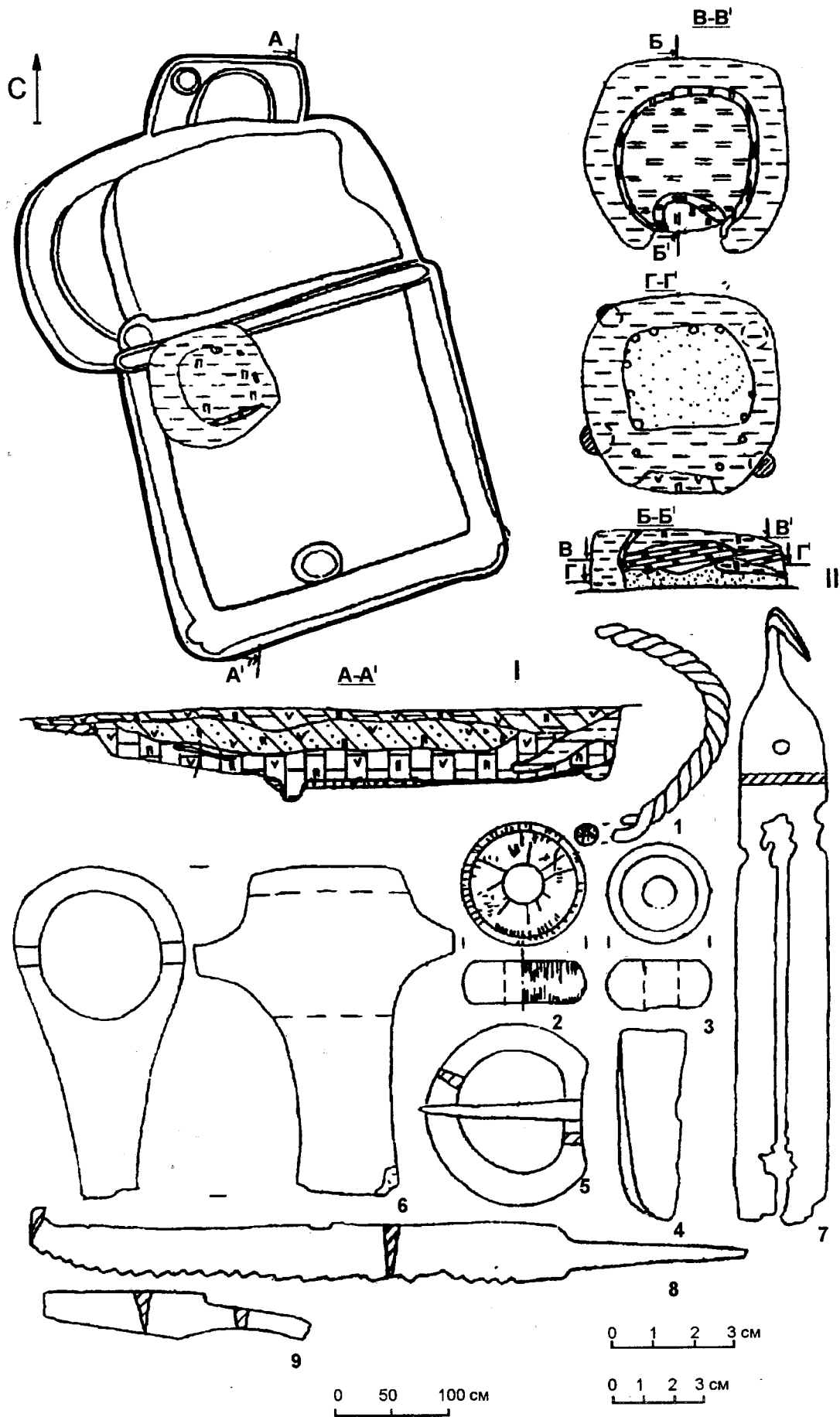

Рис. 36. Ліскове-І. Третій період. Житло 85, план, знахідки.

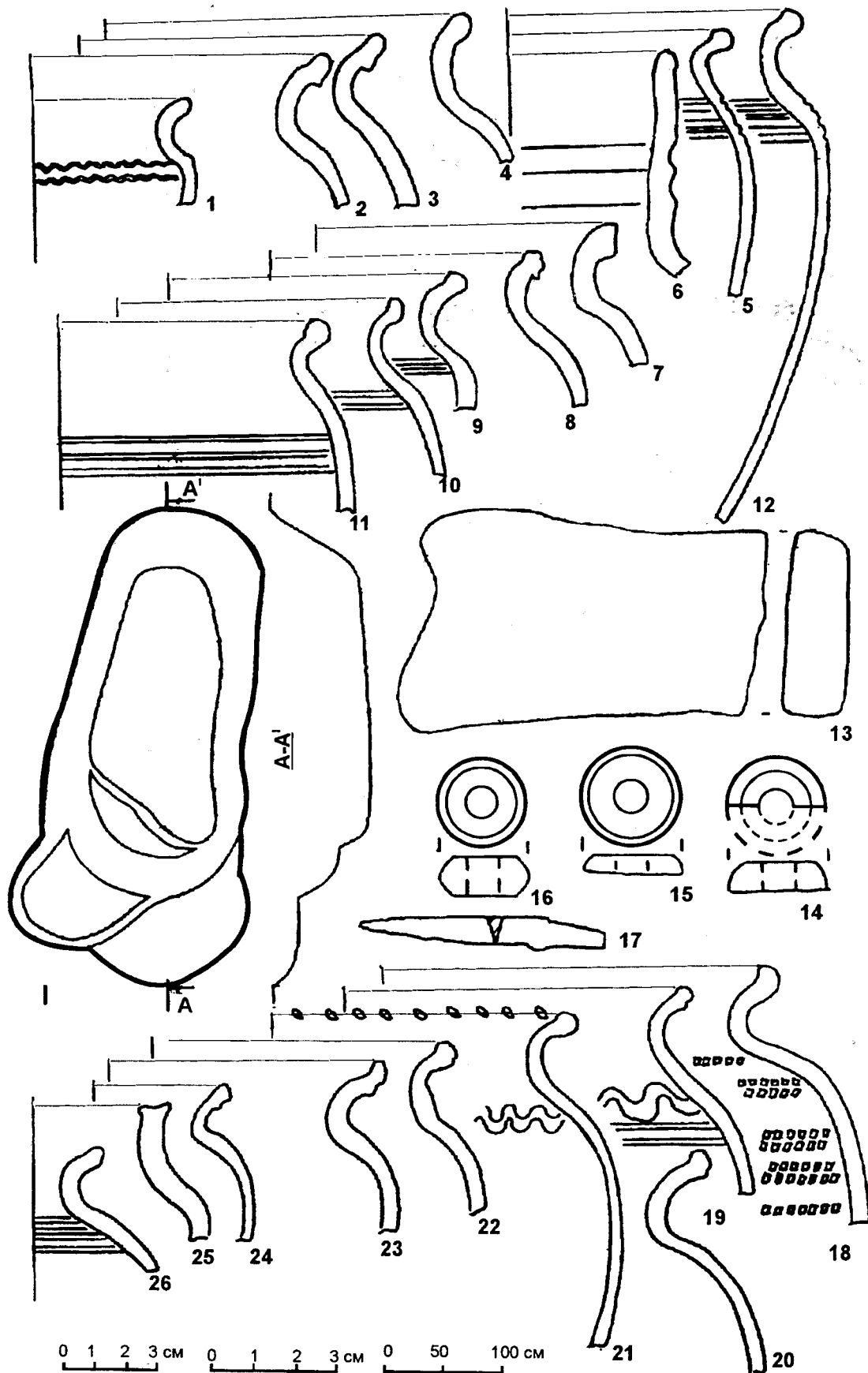

Рис. 37. Ліскове-І. Третій період. Споруди 43, 85, план, знахідки.

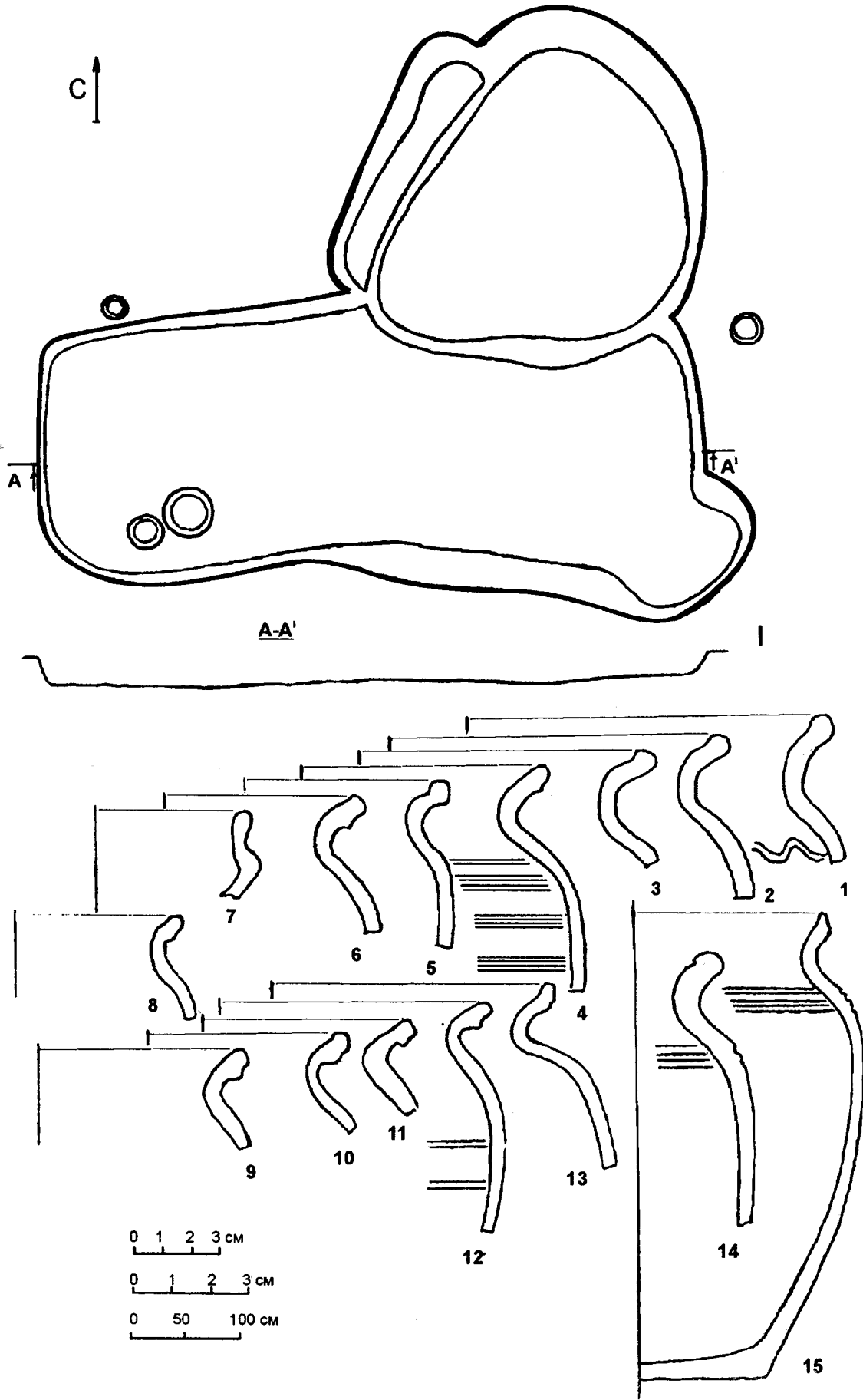

Рис. 38. Ліскове-І. Третій період. Споруди 75, 92, 95, план, знахідки.

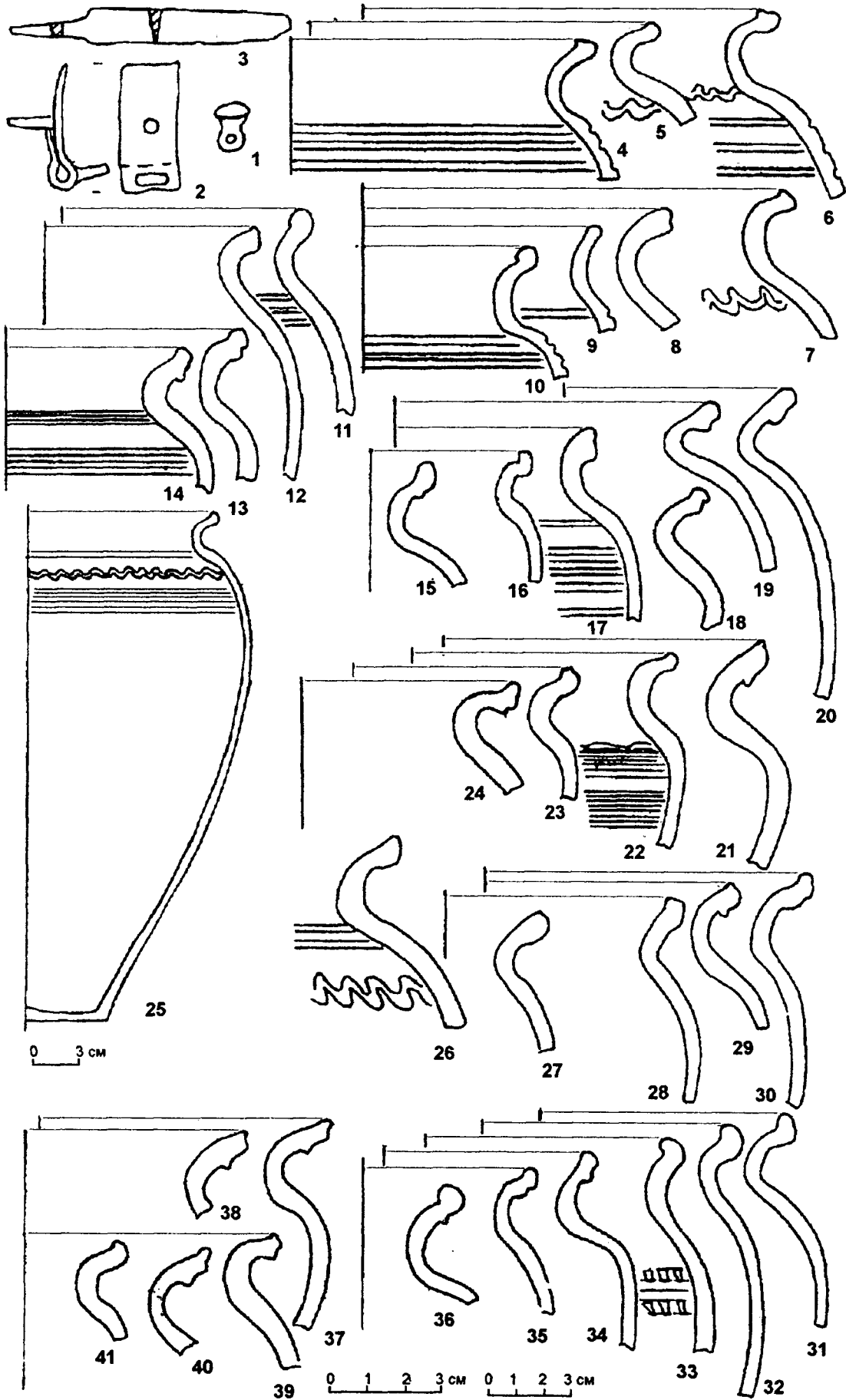

Рис. 39. Ліскове-І. Третій період. Знахідки із споруд 108, 122, 124, ям 117, 126, 130, 171.

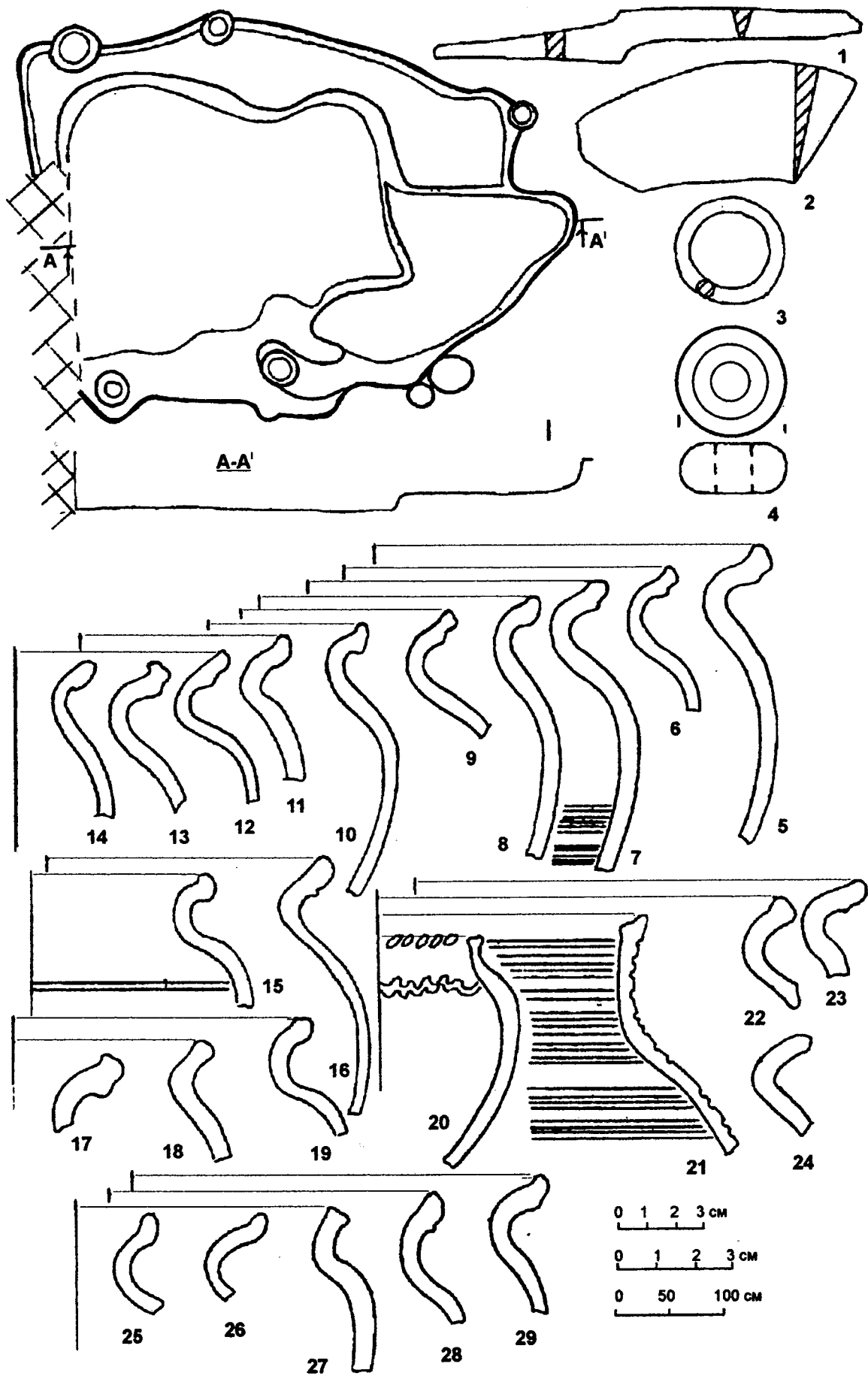

Рис. 40. Ліськове-І. Третій період. Споруди 71, 119, 120, план, знахідки.

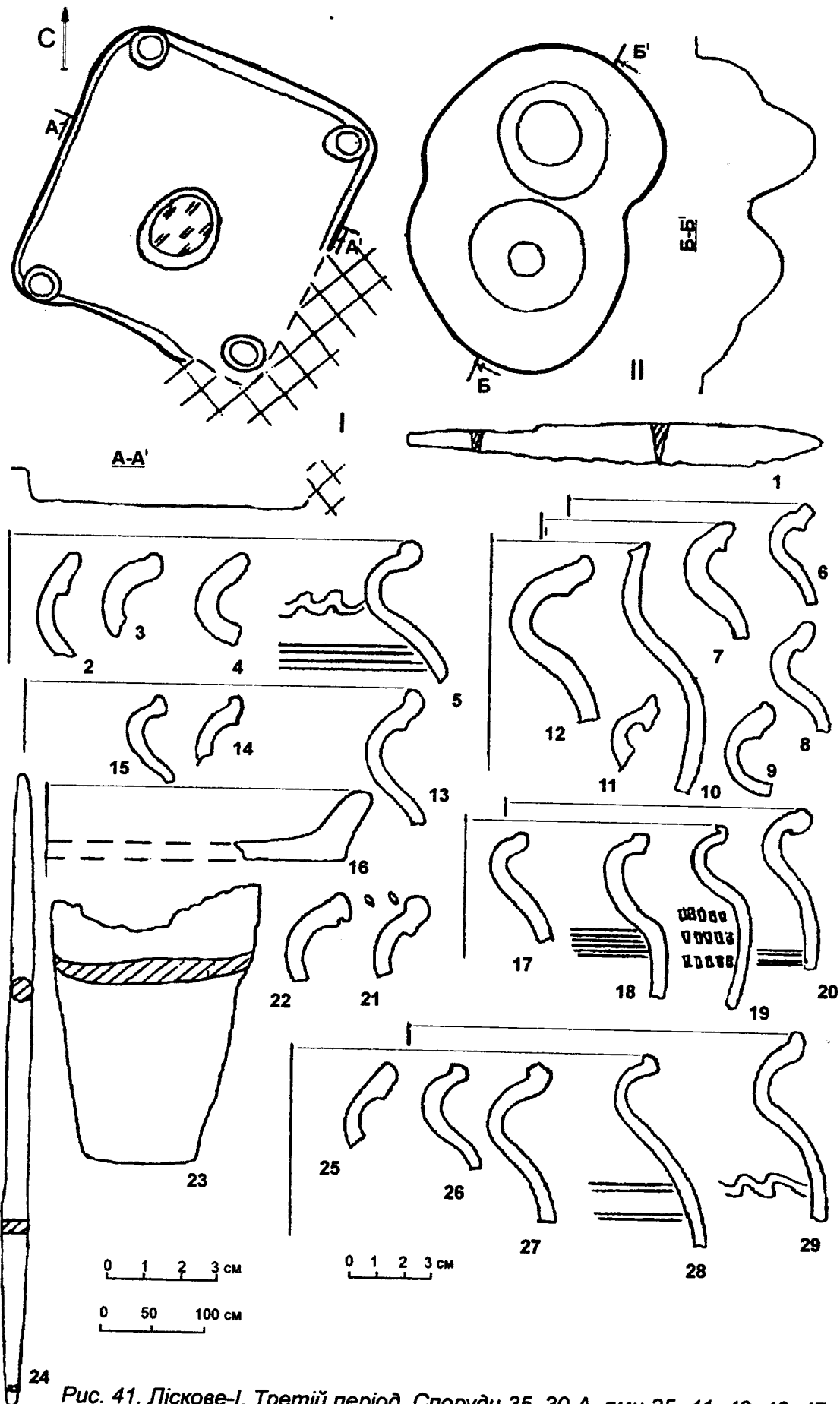

Рис. 41. Ліскове-І. Третій період. Споруди 35, 30-А, ями 35, 41, 42, 43, 47, 48, плани, знахідки.

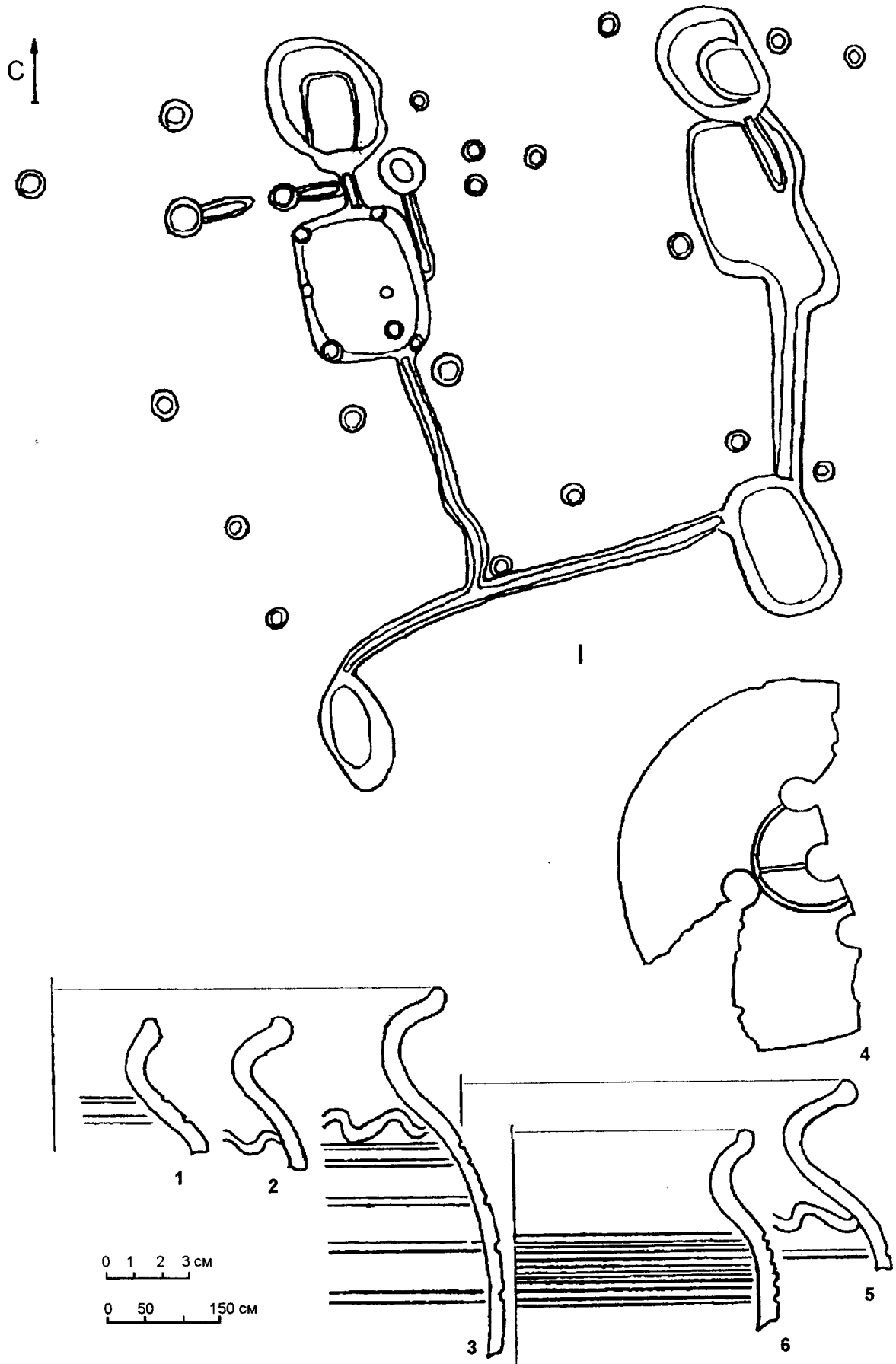

Рис. 42. Ліскове-І. Третій період. Споруди. 113, 114, ями 152, 153, 172-А, 175, план, знахідки.

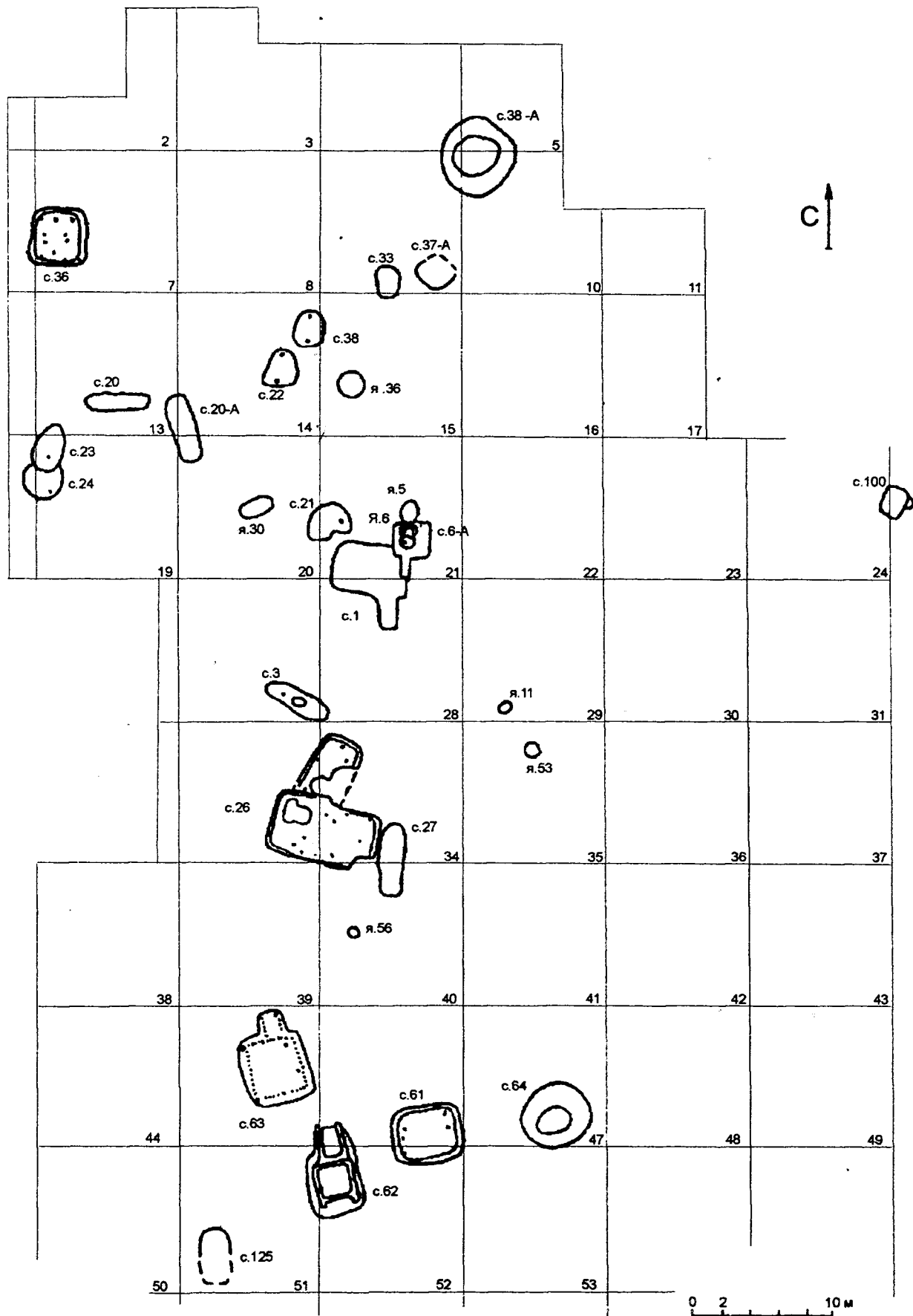

Рис. 43. Лісакве-і. Розміщення об'єктів XII-першої половини XIII ст. в прибережній лінії забудови.

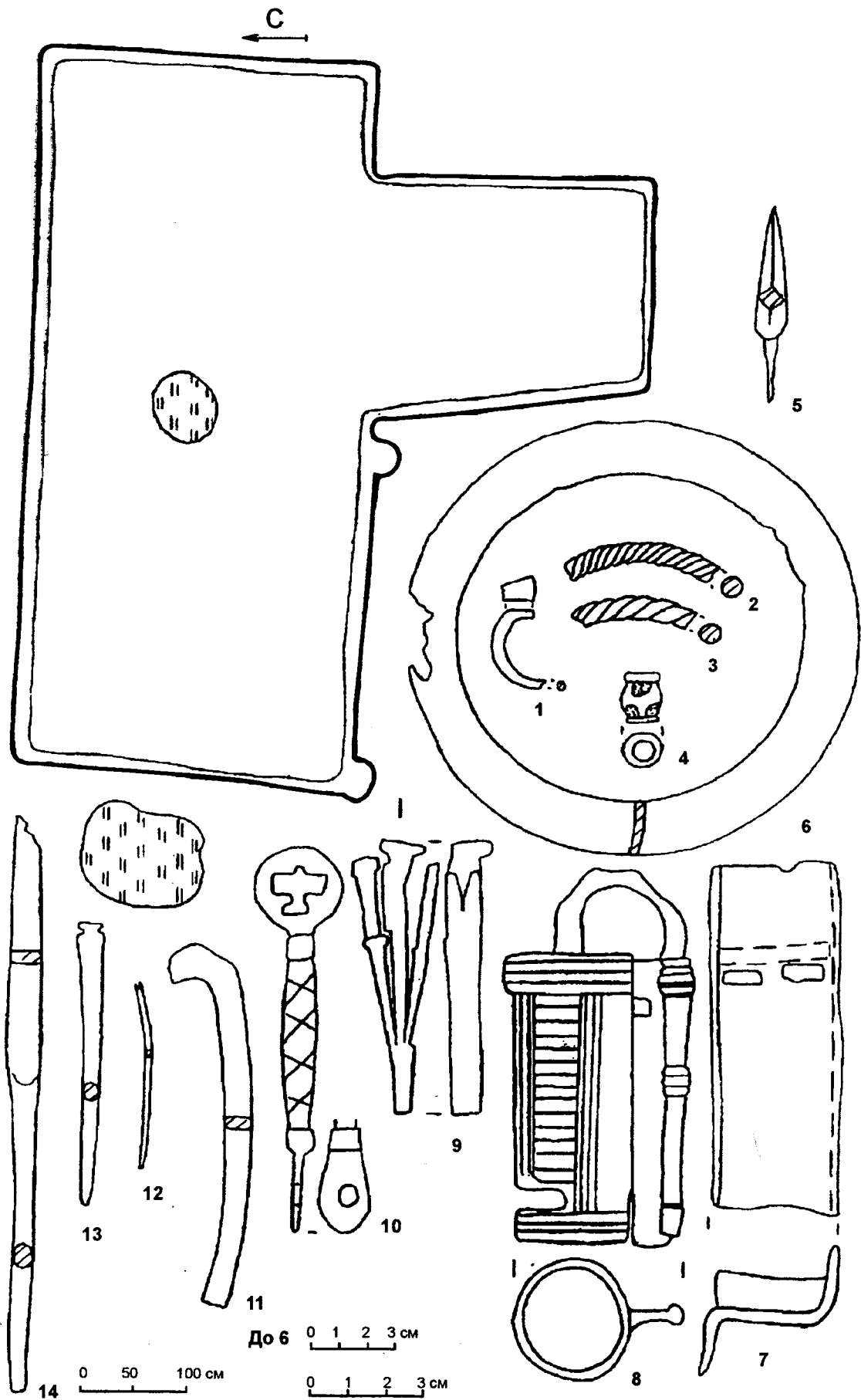

Рис. 44. Ліскове-І. Четвертий період. Житло 1, план, знахідки.

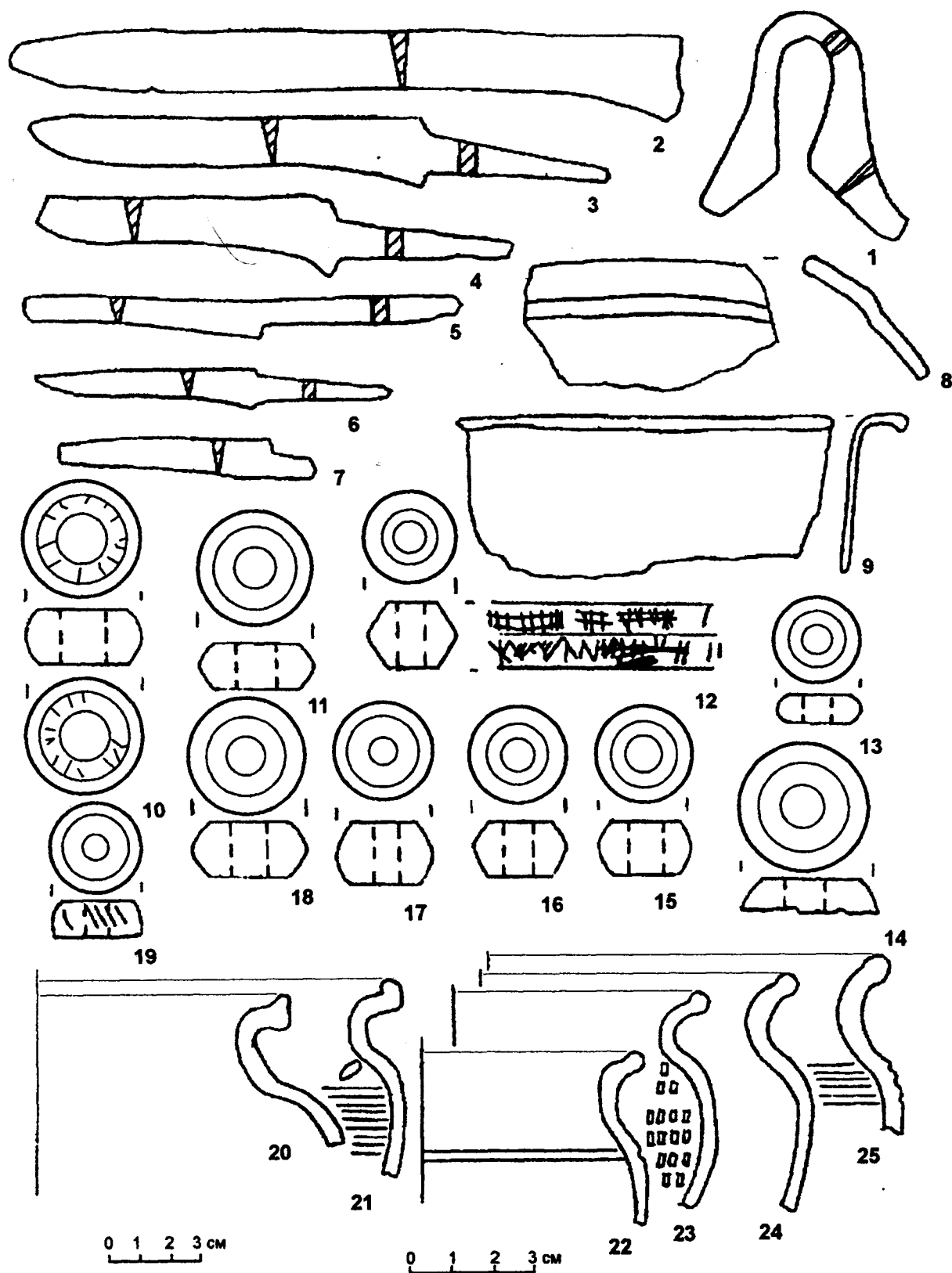

Рис. 45. Ліскове-І. Четвертий період. Житло 1, знахідки.

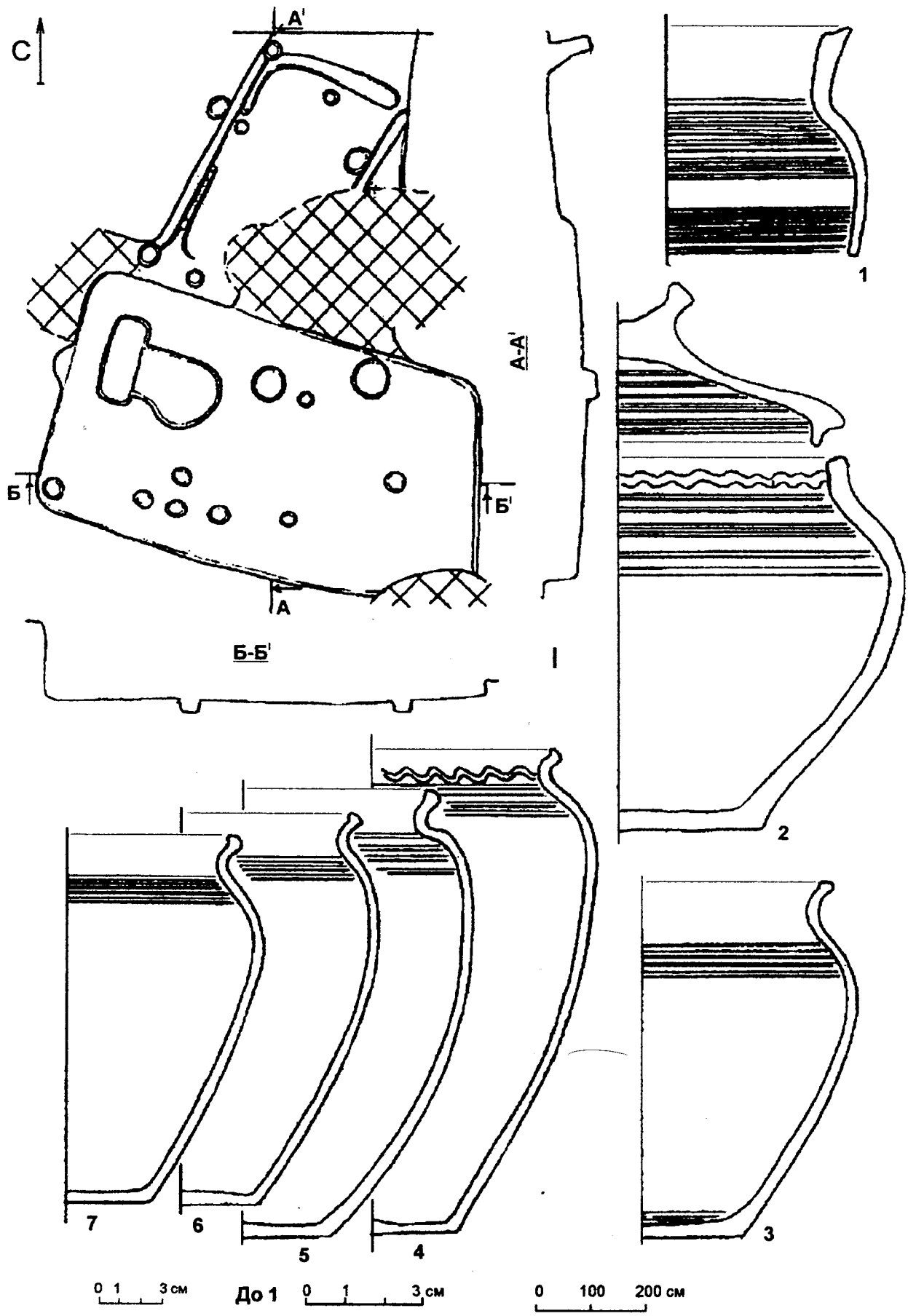

Рис. 46. Ліскове-І. Четвертий період. Житло 26, план, знахідки.

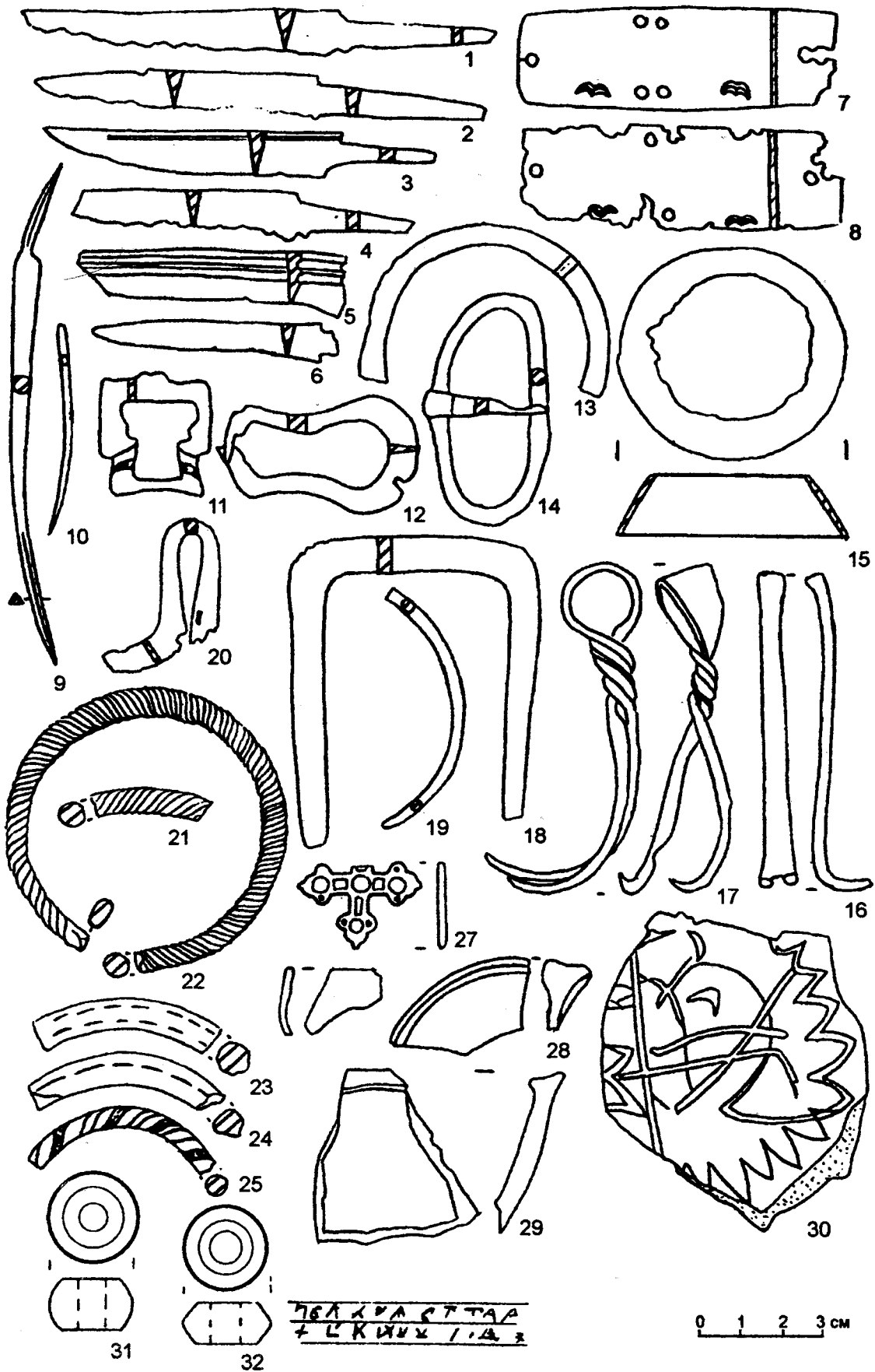

Рис. 47. Ліскове-1. Четвертий період. Знахідки із житла 26.

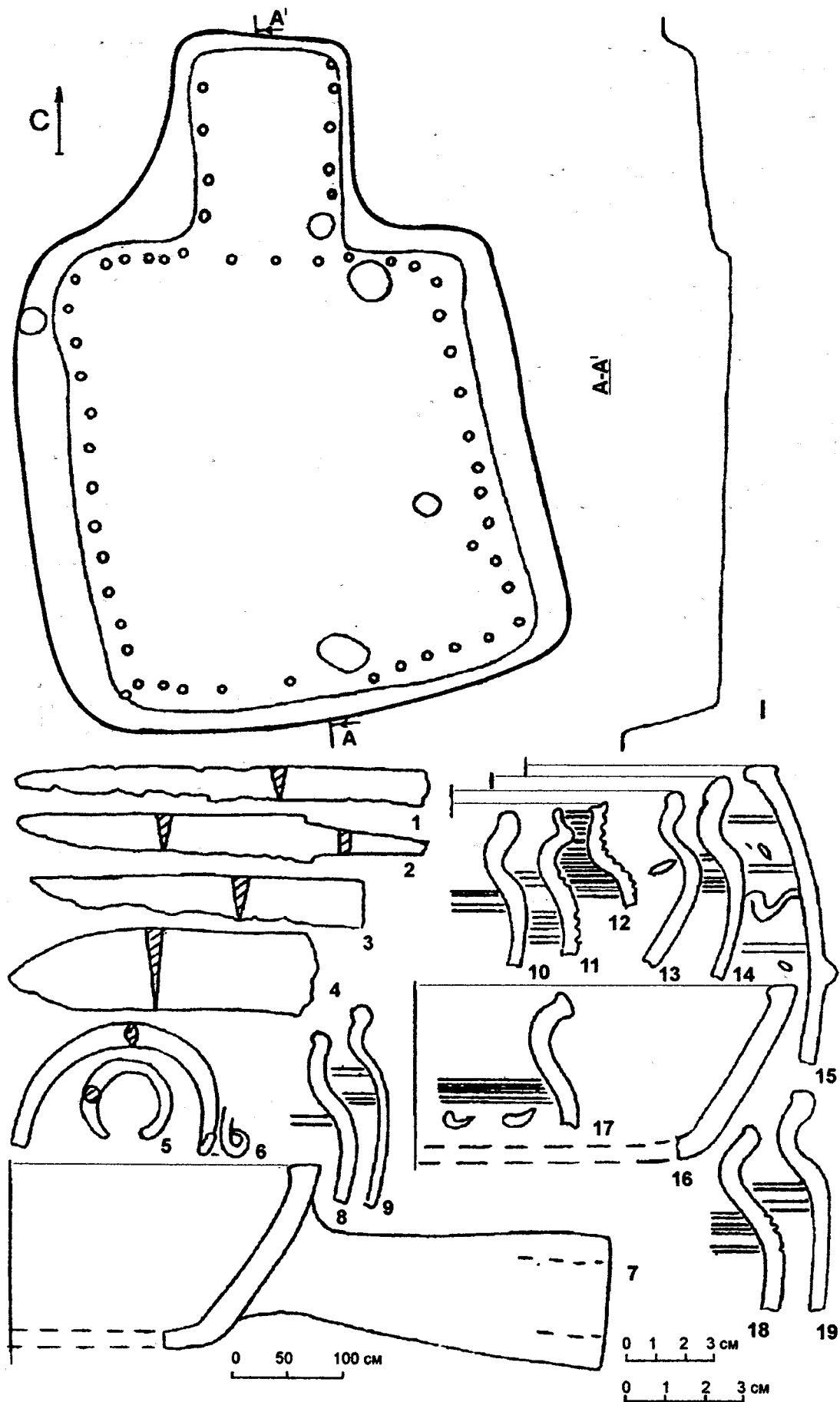

Рис. 48. Ліскове-І. Четвертий період. Житло 63, план, знахідки.

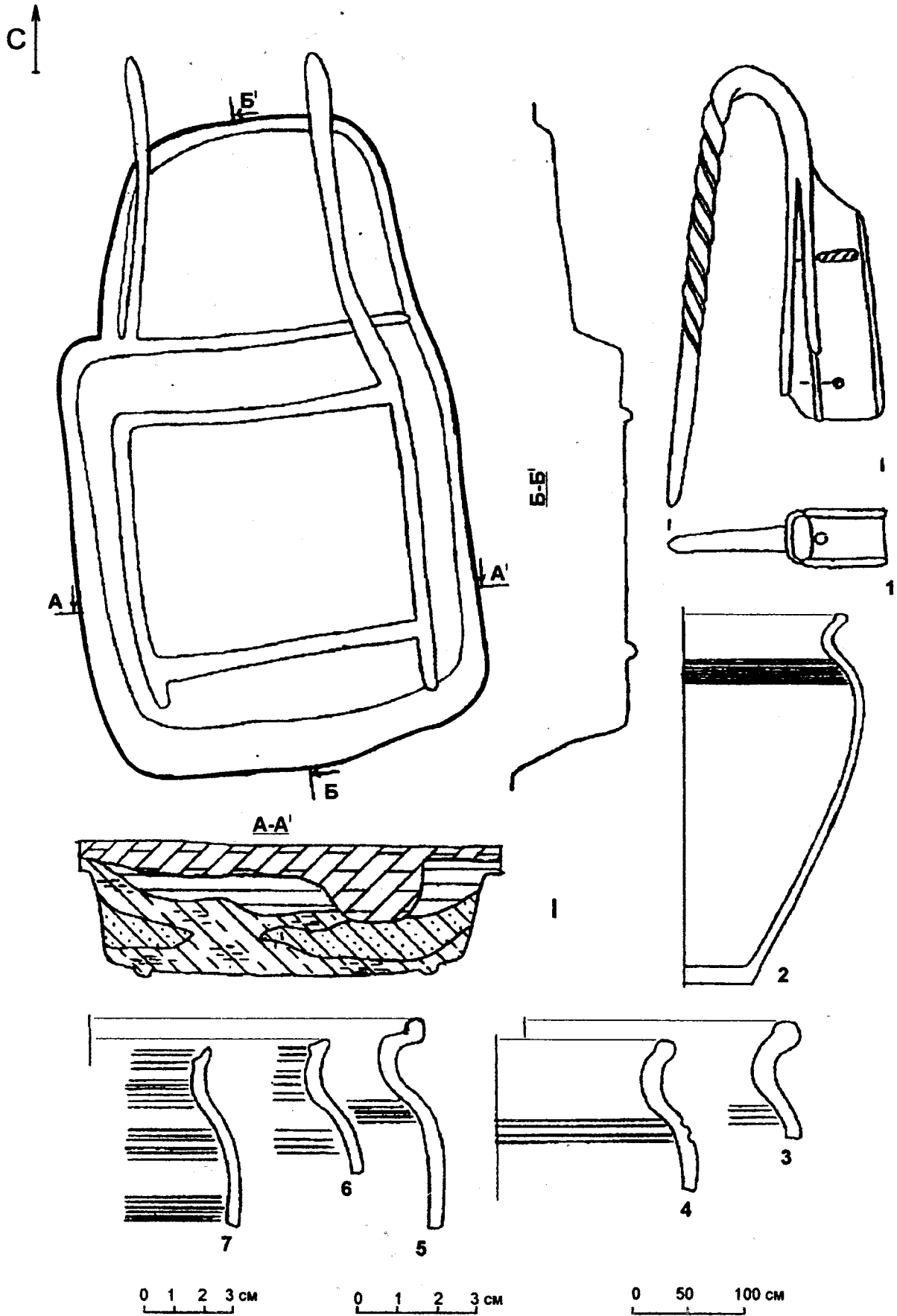

Рис. 49. Лісове-І. Четвертий період. Житло 62, план, знахідки.

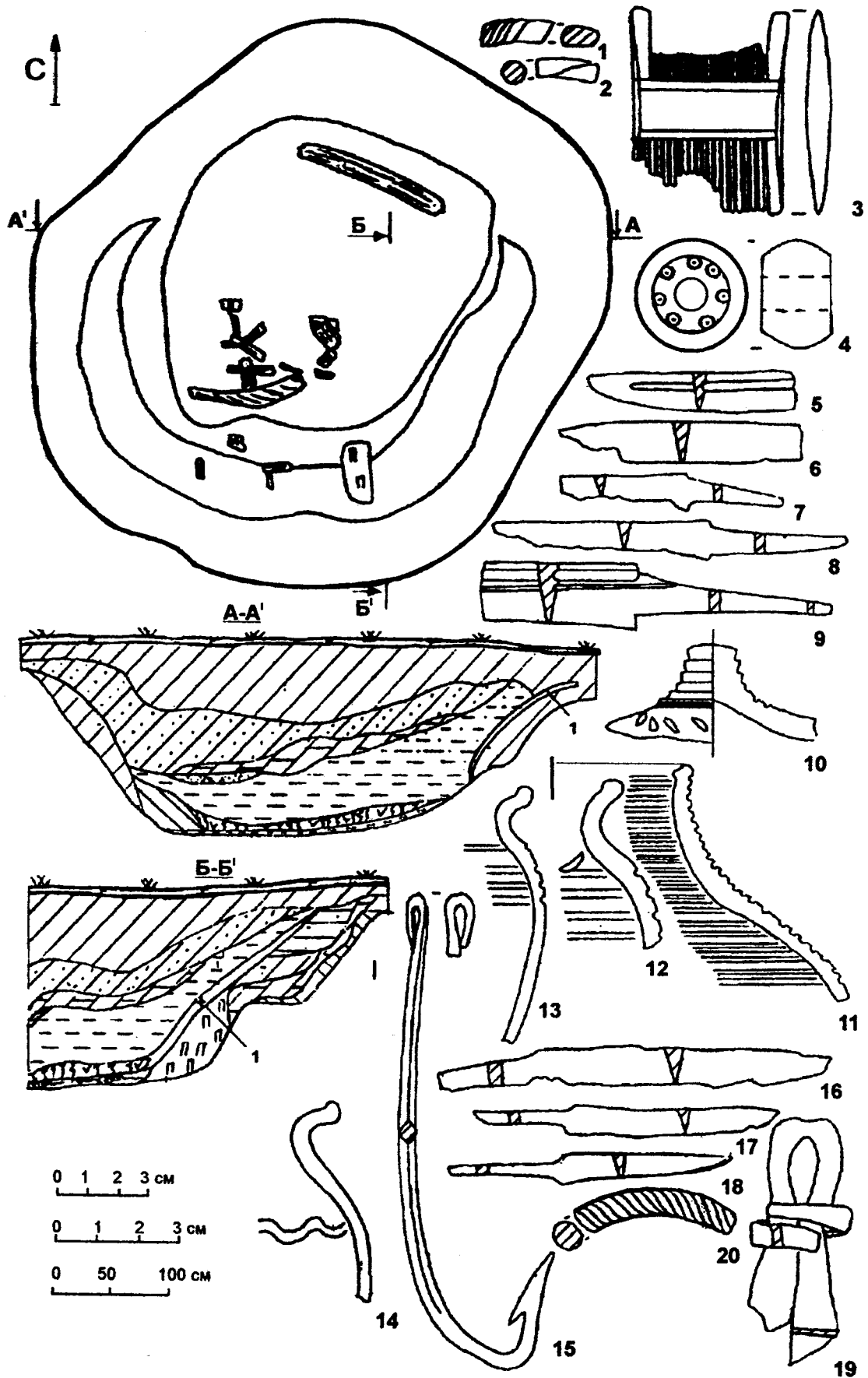

Рис. 50. Ліськове-І. Четвертий період. Споруди 38-А, 37-А, плани, знахідки.

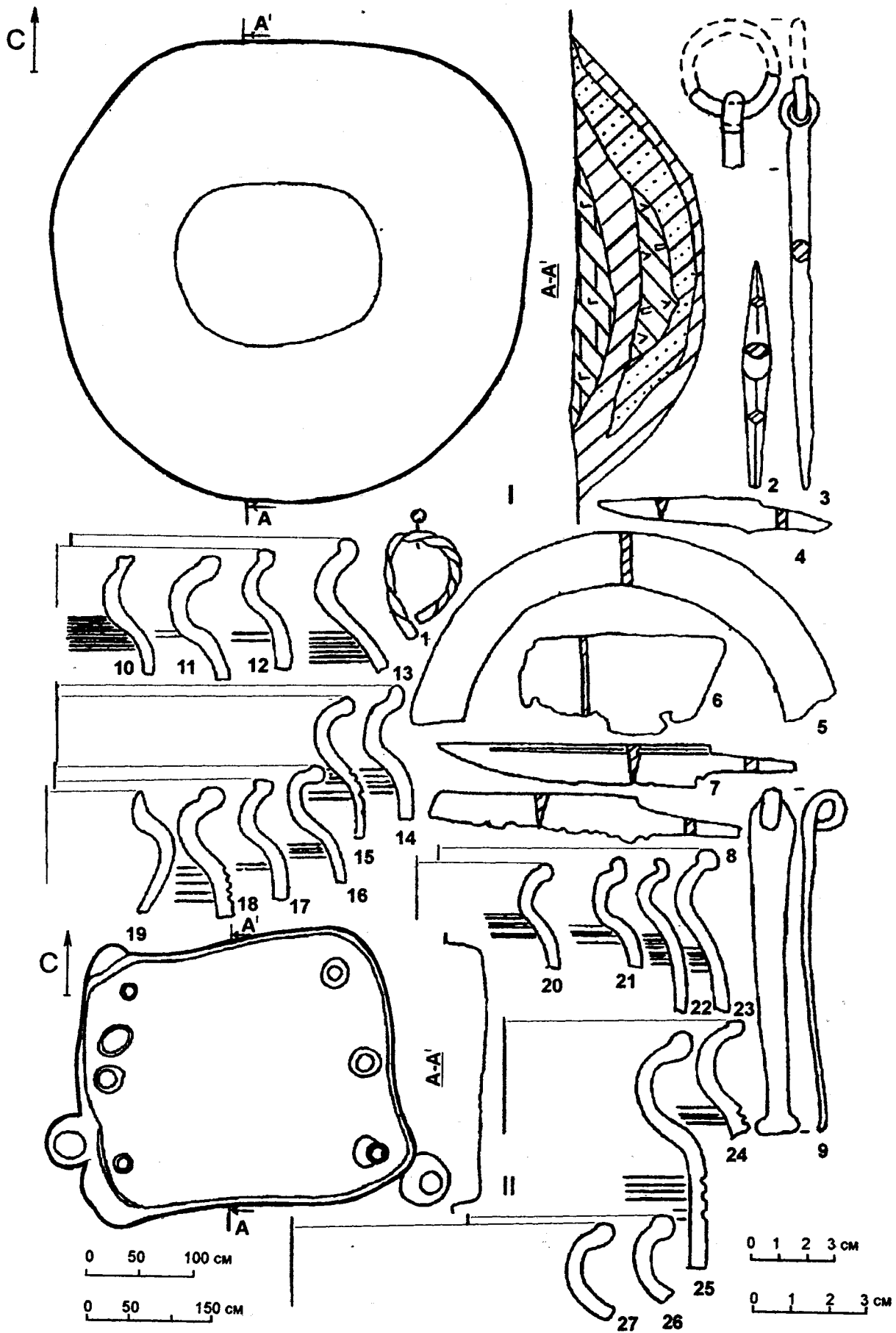

Рис. 51. Ліскове-І. Четвертий період. Споруди 27, 61, 64, 125, плани, знахідки.

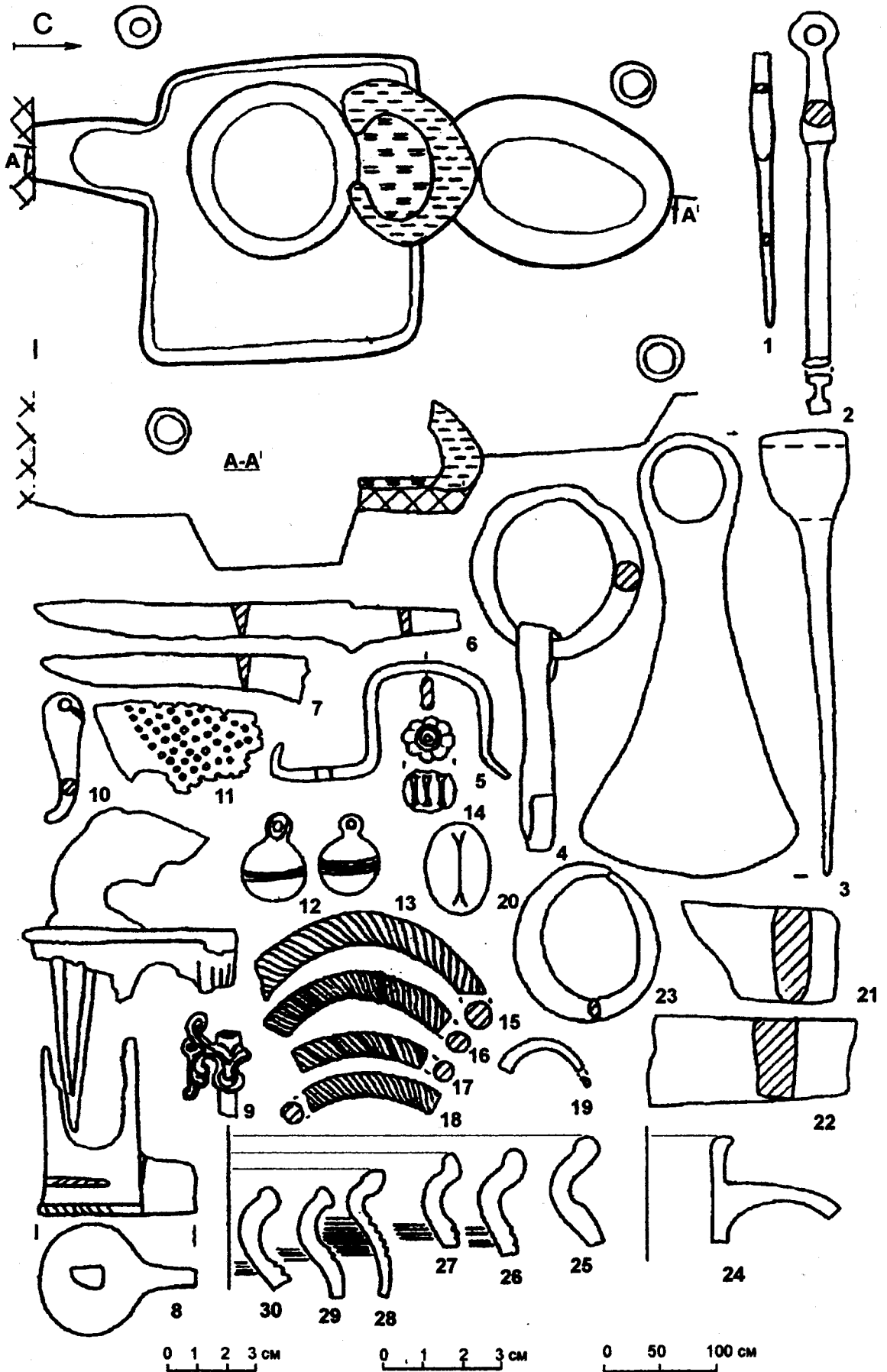

Рис. 52. Ліськове-І. Четвертий період. Реміснича майстерня 6-А, план, знахідки.

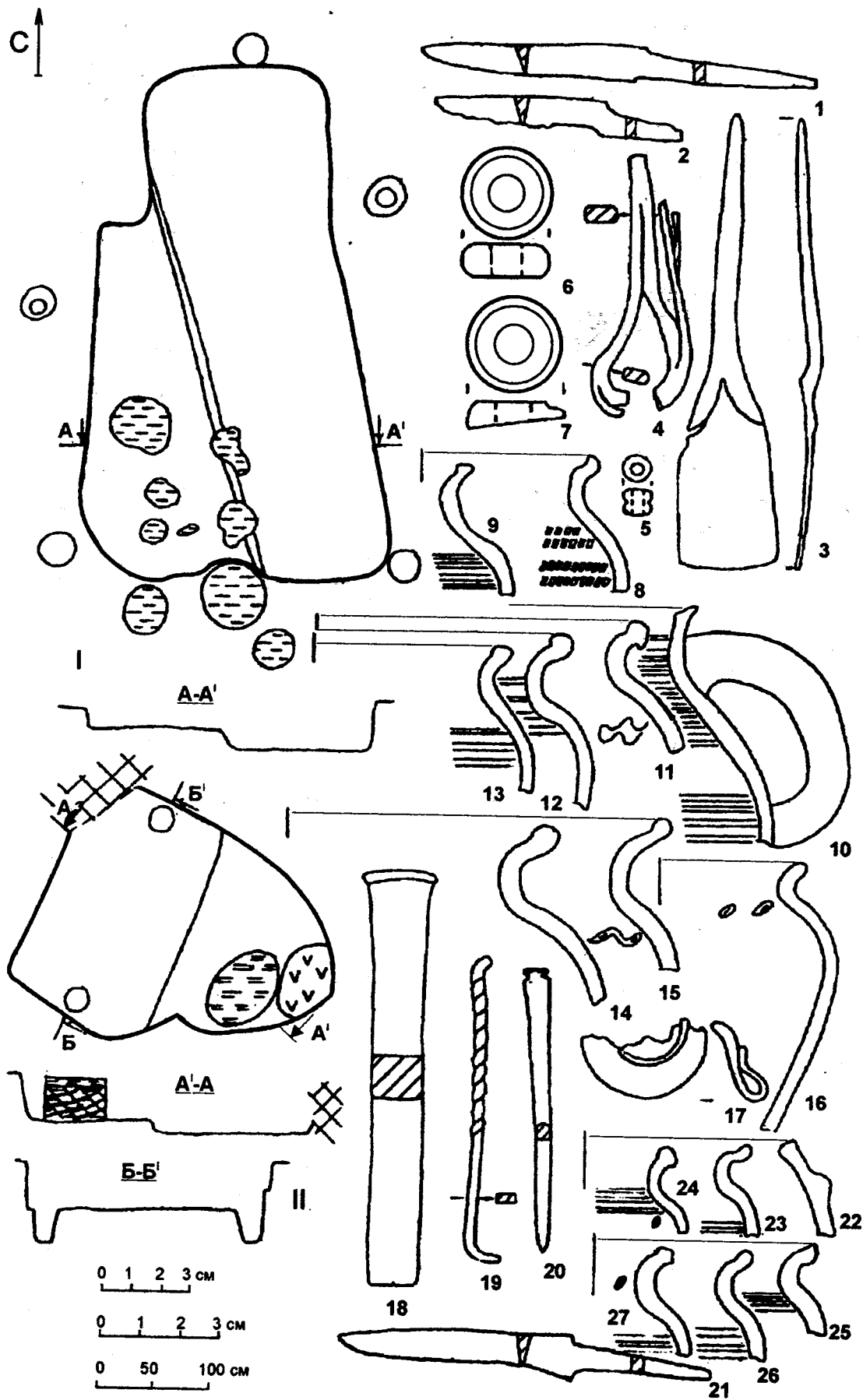

Рис. 53. Ліскове-І. Четвертий період. Споруди 20-А, 21, плани, знахідки.

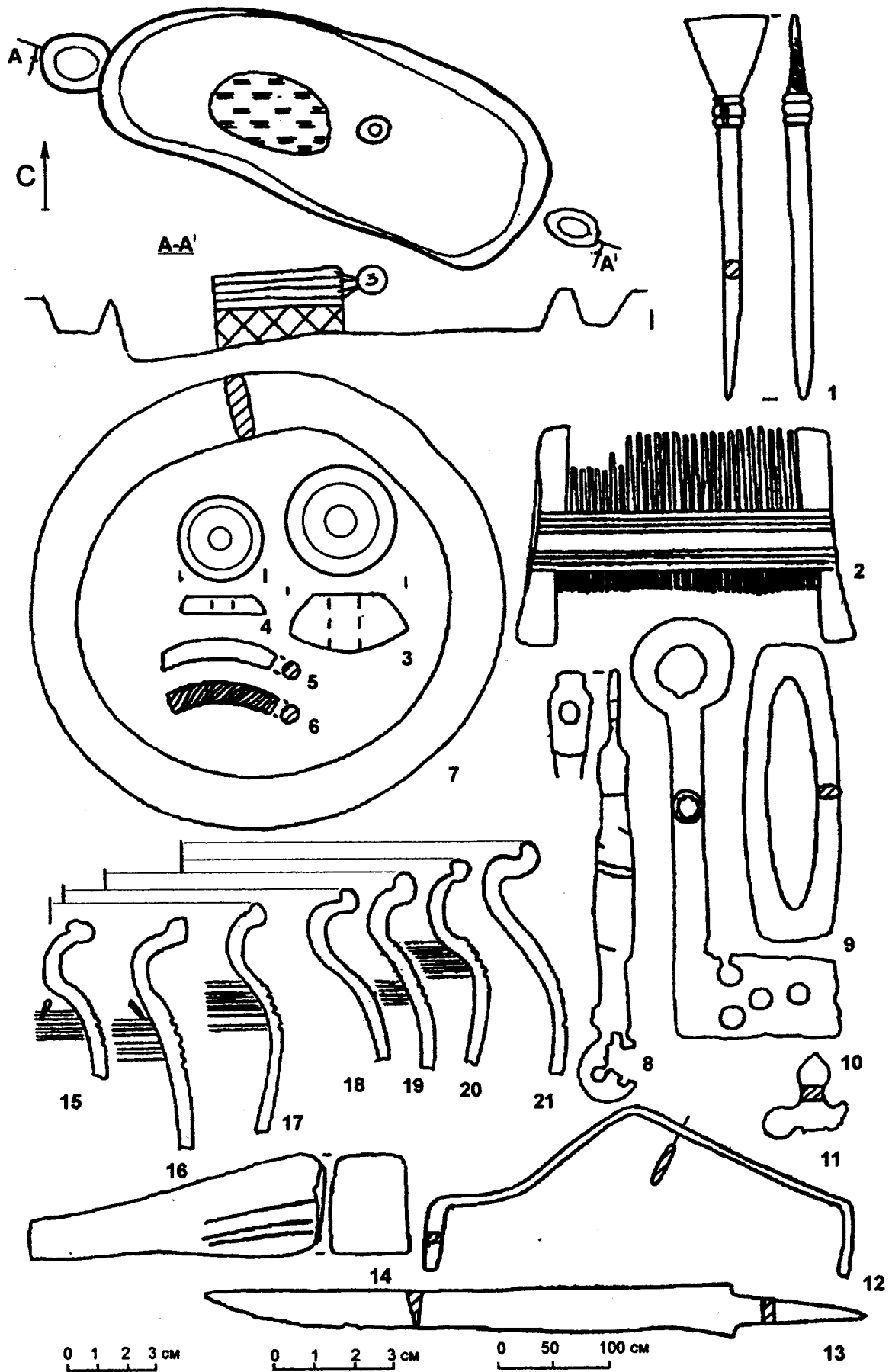

Рис. 54. Ліськове-І. Четвертий період. Ремісничка майстерня 3, план, знахідки.

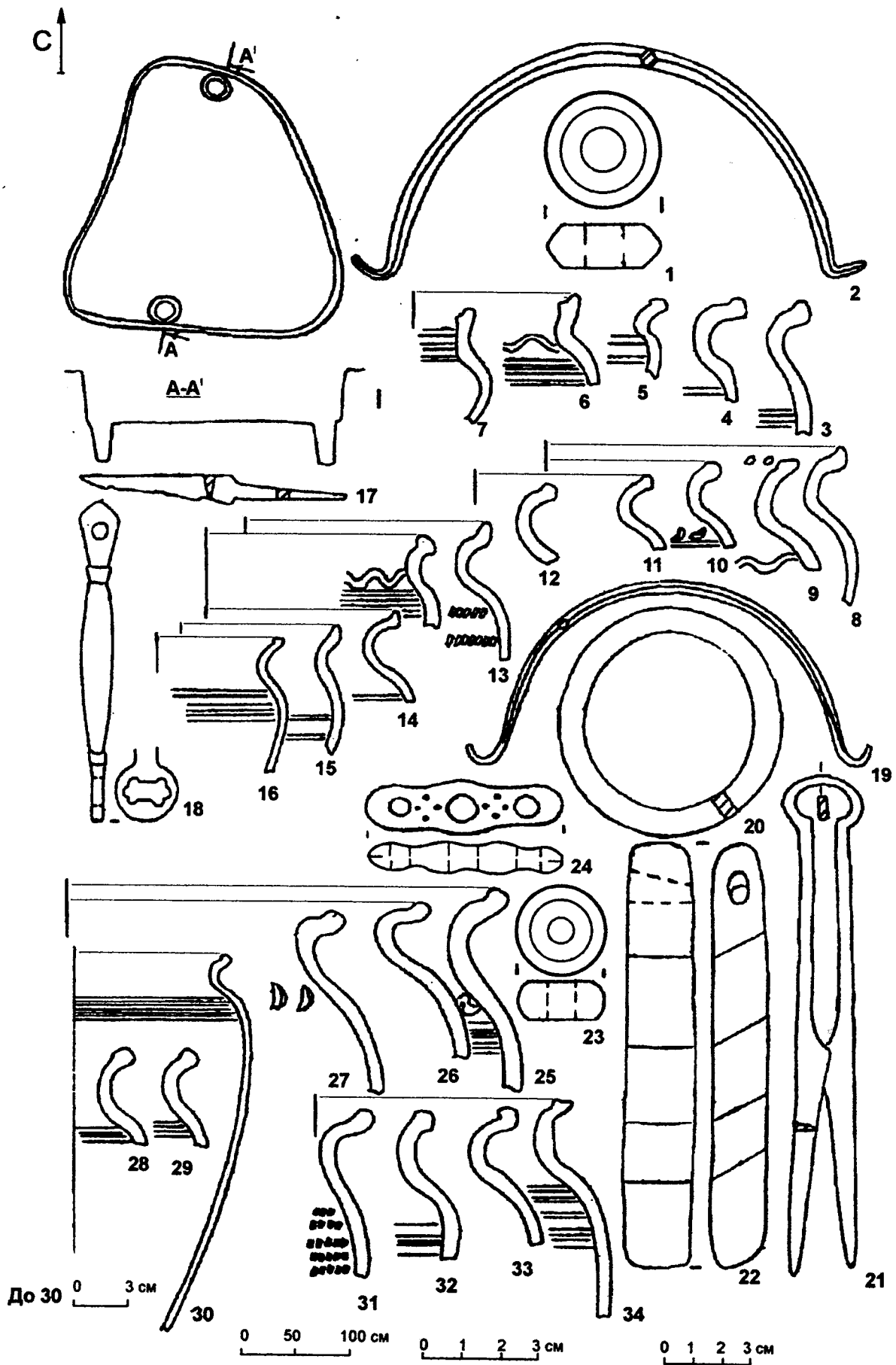
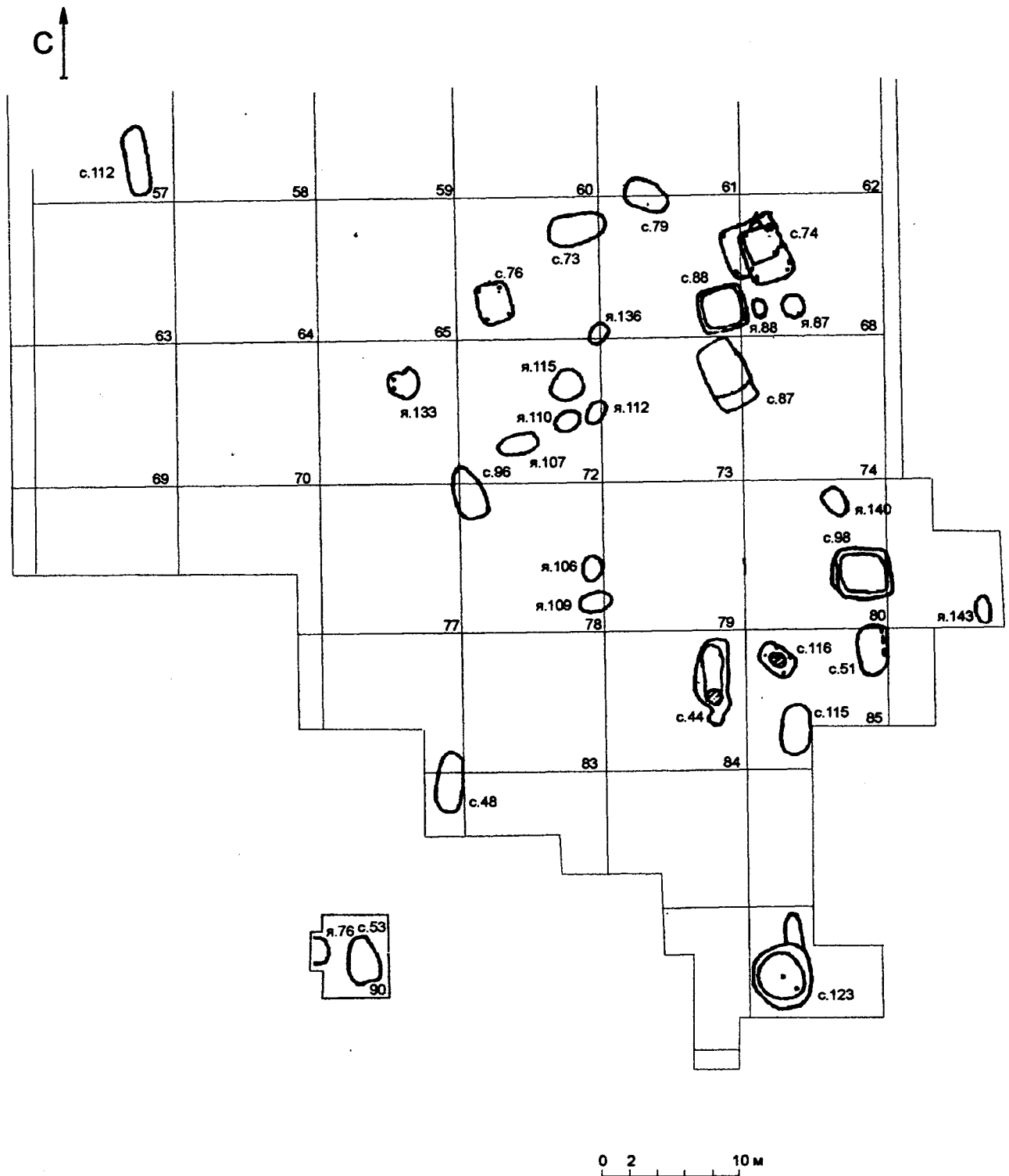

Рис. 55. Лісове-І. Четвертий період. Споруди 20, 22, 23, 33, план, знахідки.

Рис. 56. Лісове-І. Схема розміщення об'єктів XII-першої половини XIII ст в лінії забудови, що знаходиться в глибині тераси.

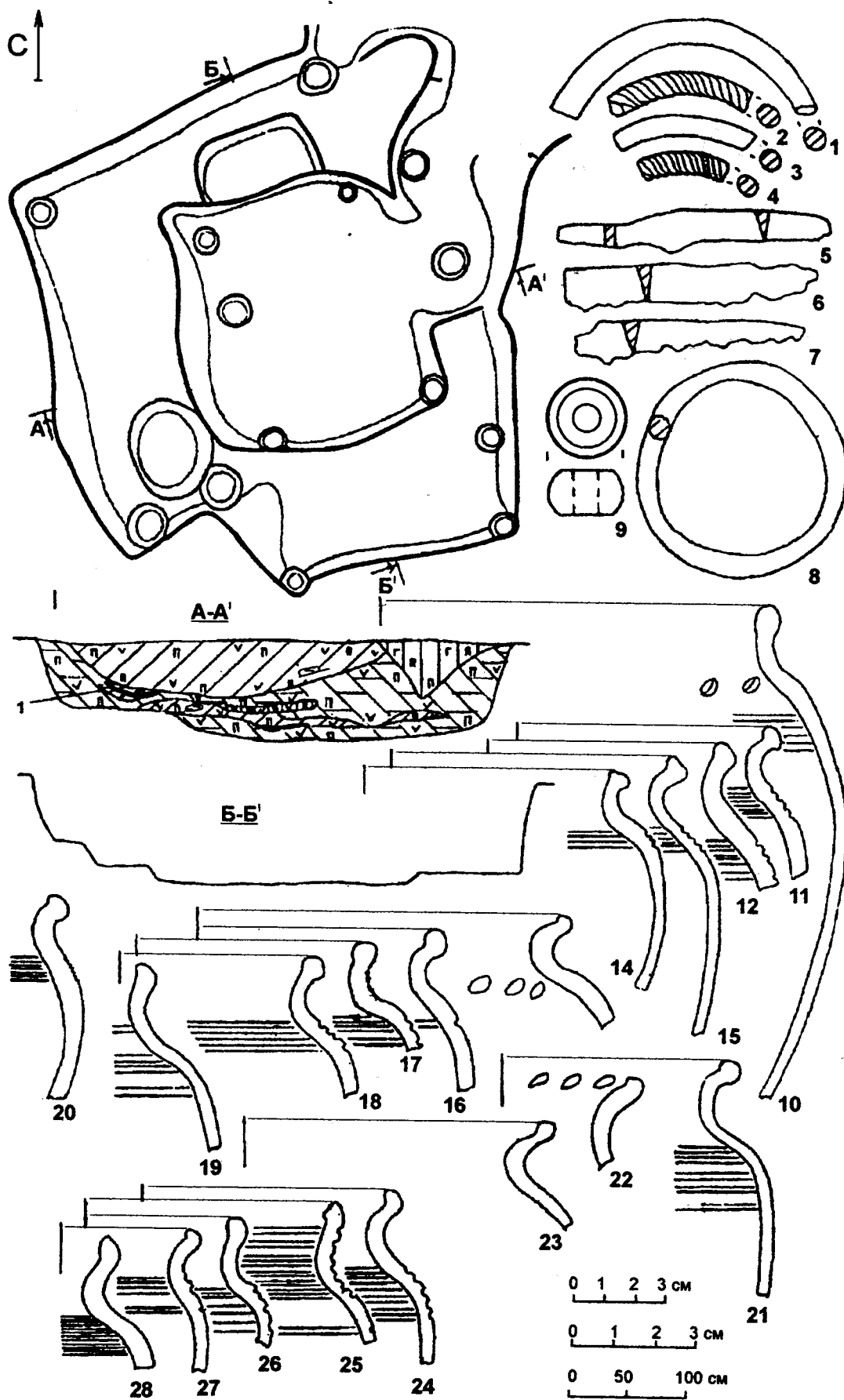

Рис. 57. Ліськове-І. Четвертий період. Споруди 74, 79, 96, 112, план, знахідки.

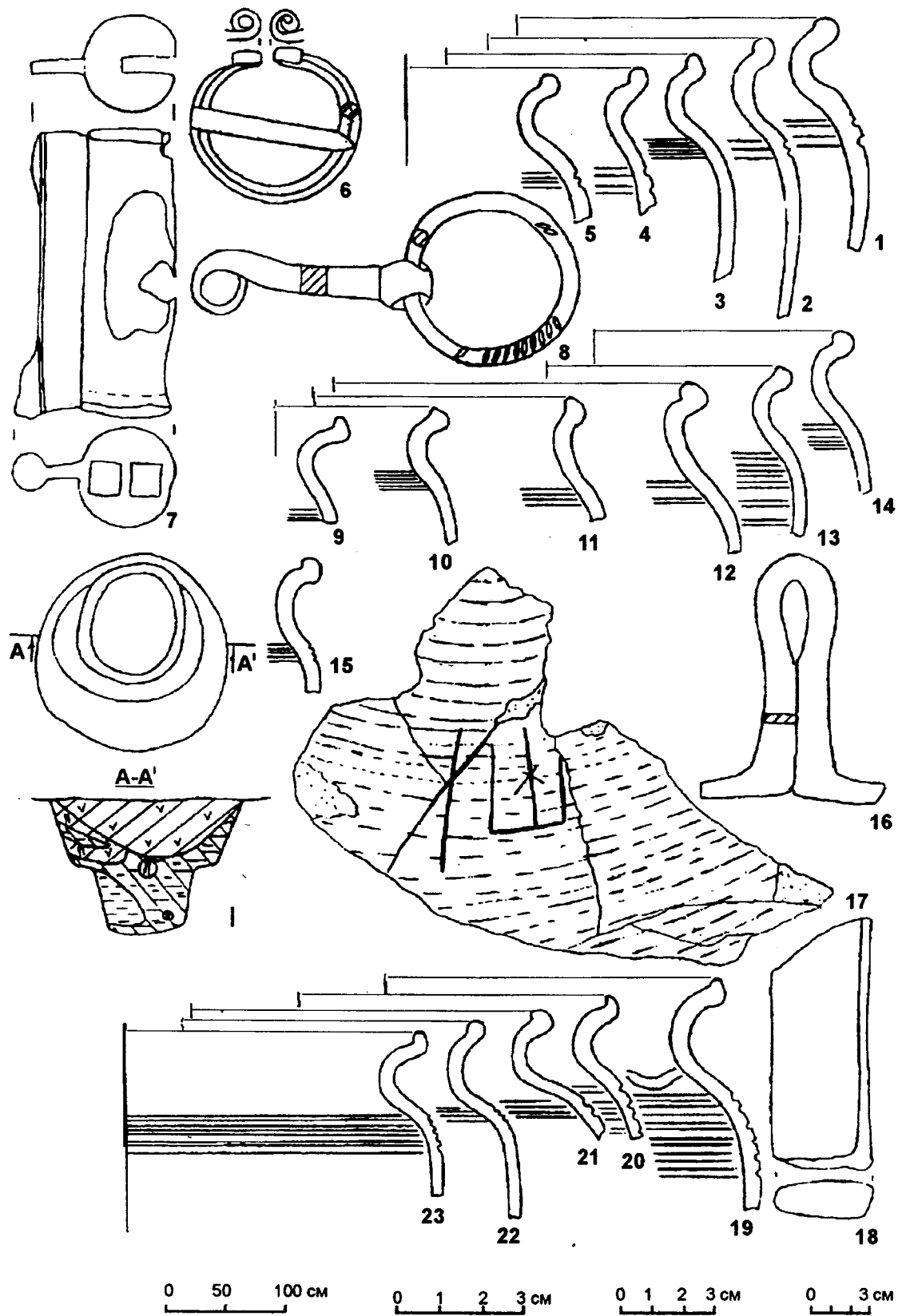

Рис. 58. Ліскове-І. Четвертий період. Споруда 73, ями 87, 88, 110, план, знахідки.

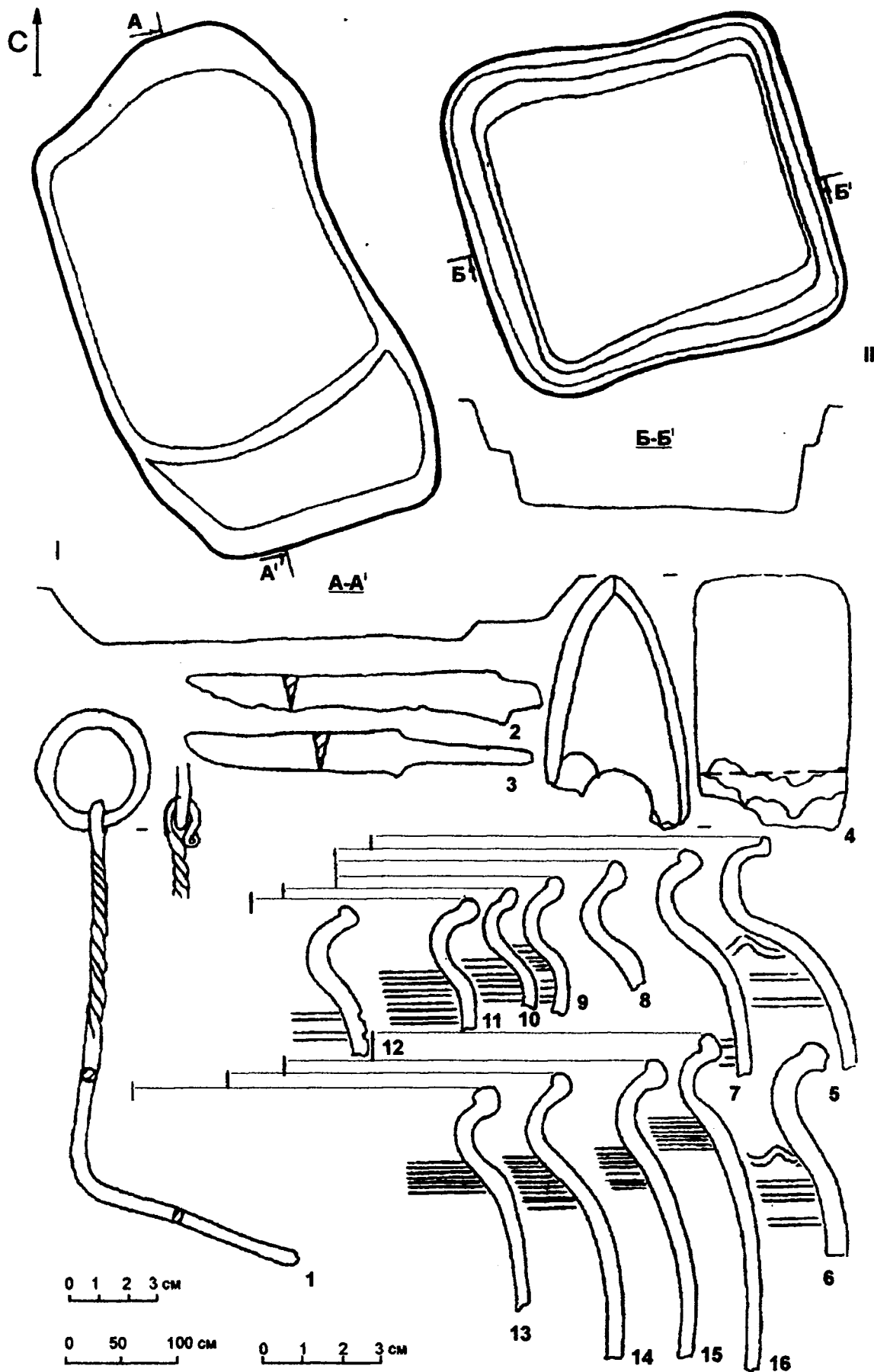

Рис. 59. Ліскове-І. Четвертий період. Споруди 87, 88, плани, знахідки.

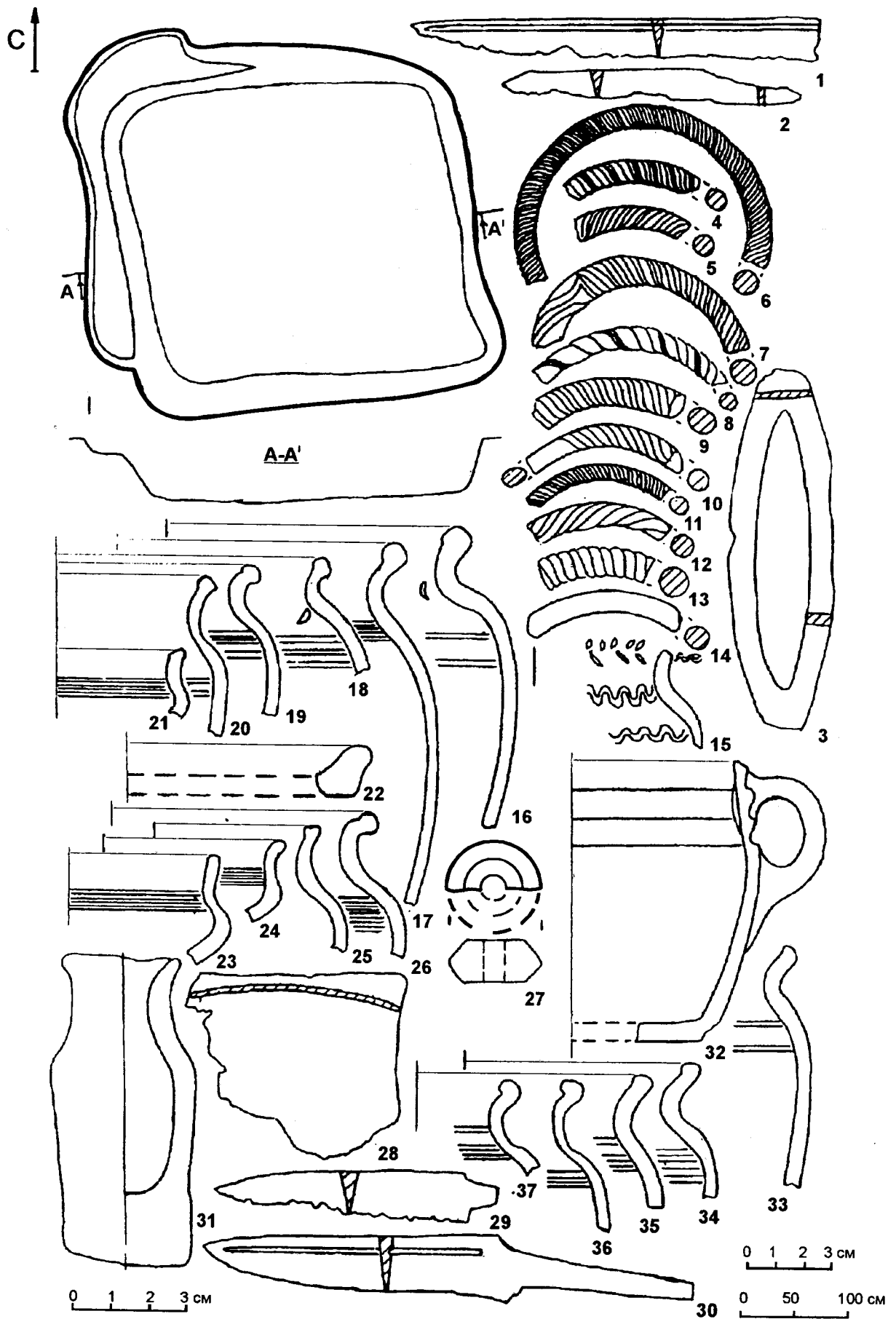

Рис. 60. Ліськове-І. Четвертий період. Споруди 51, 98, план, знахідки.

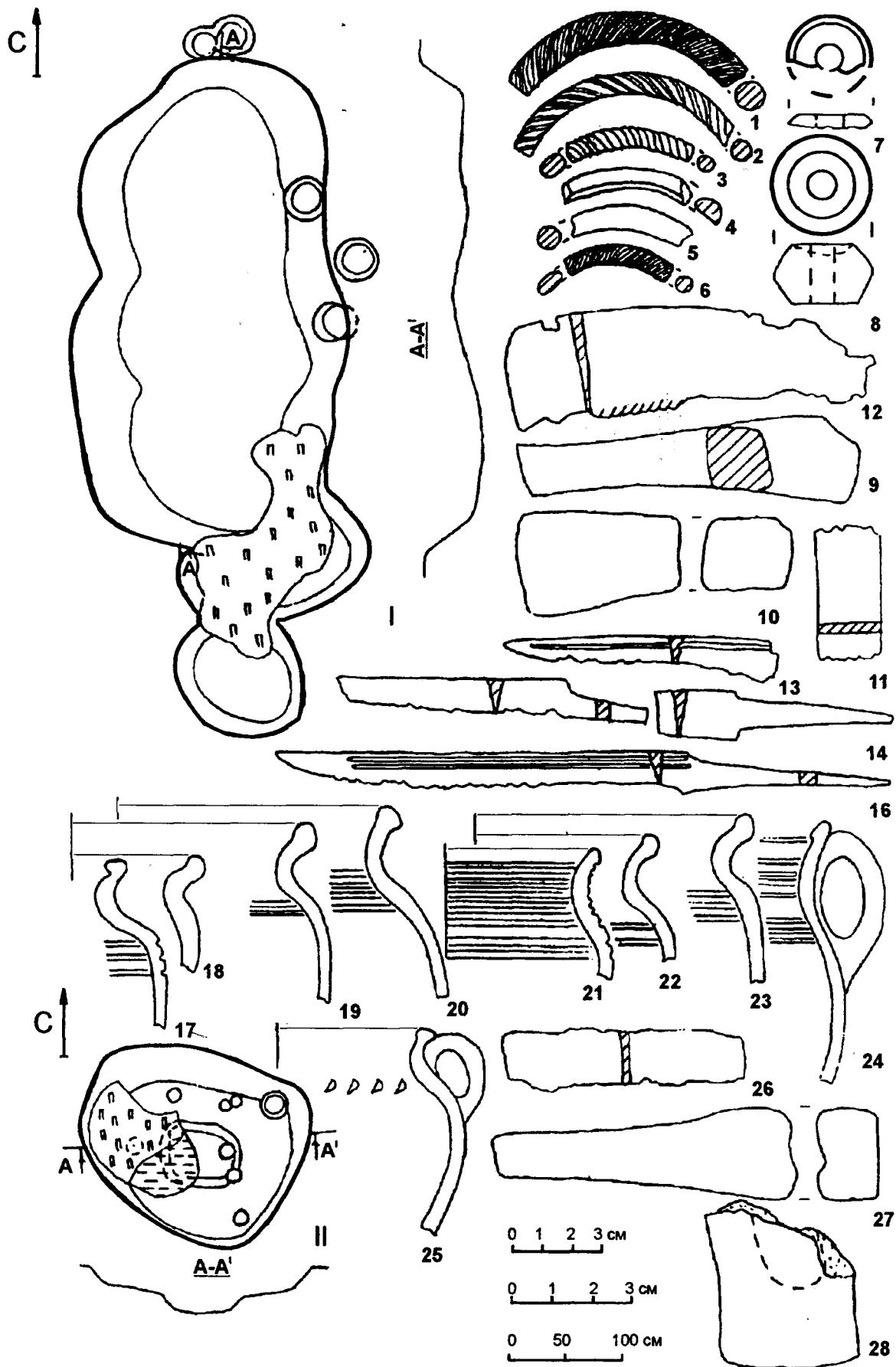

Рис.61. Ліскове-І. Четвертий період. Споруди 44, 116, плани, знахідки.

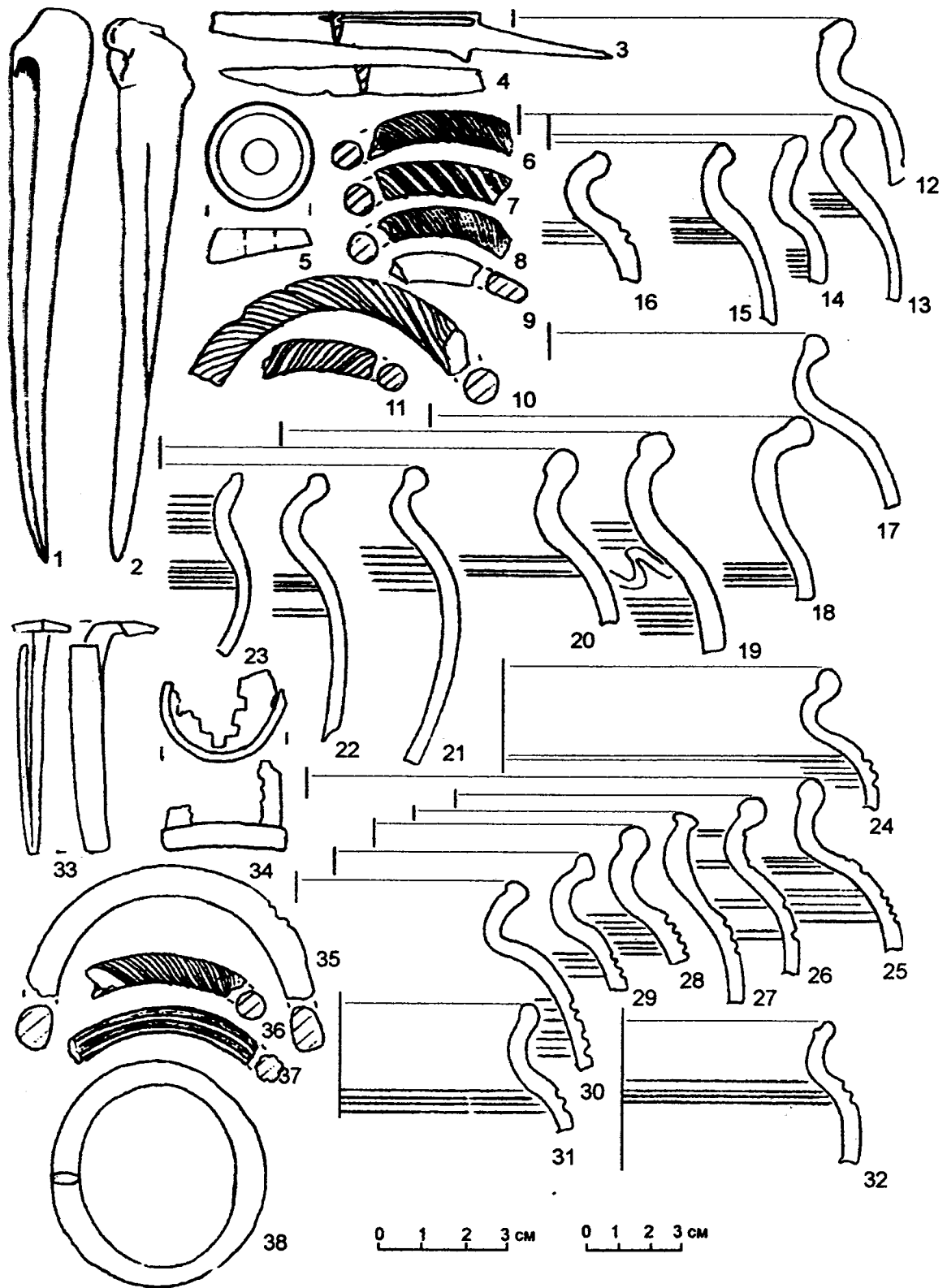

Рис. 62. Ліскове-1. Четвертий період. Знахідки із споруд 48, 53, 115.

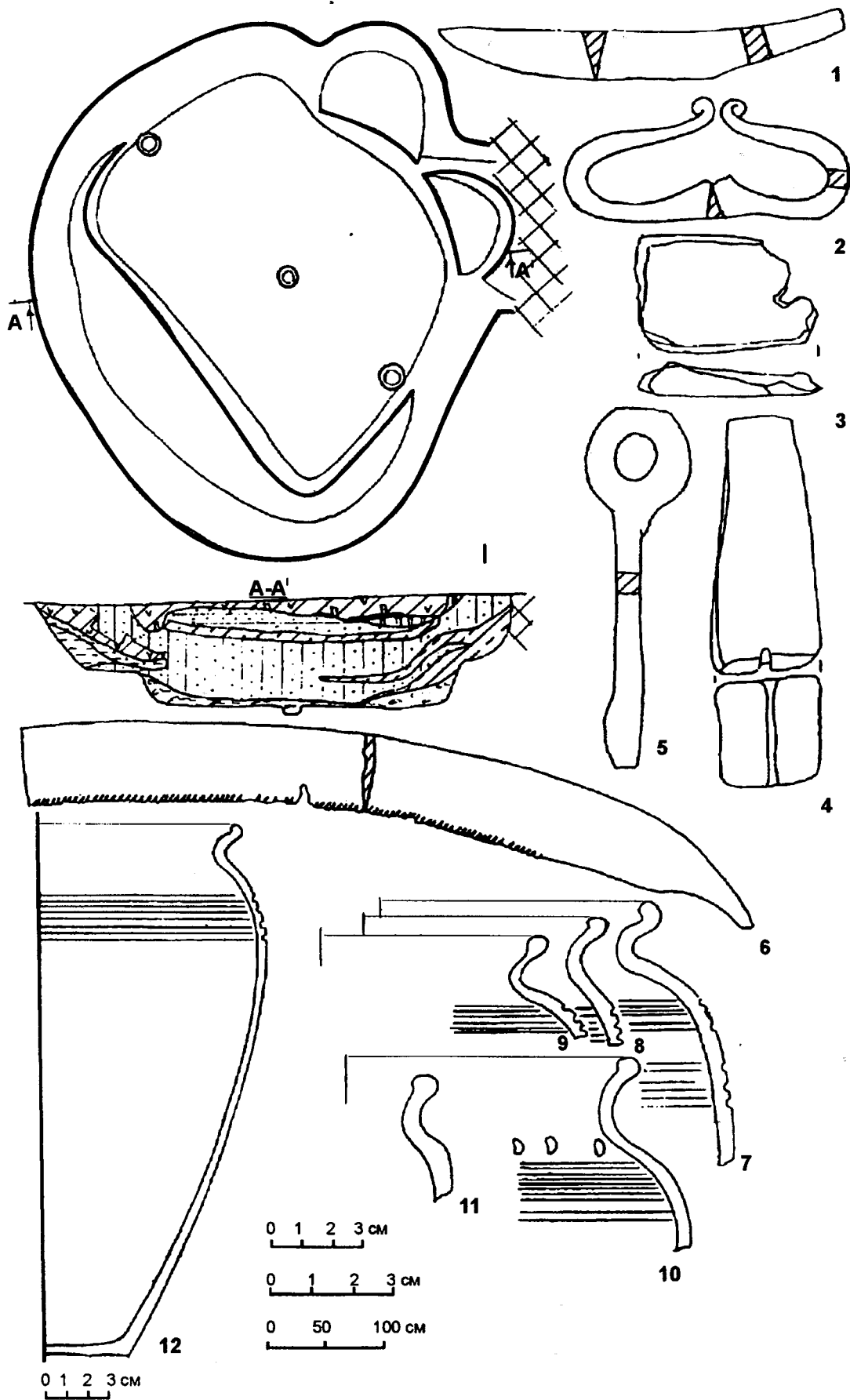

Рис. 63. Ліскове-І. Четвертий період. Споруда 123, план, знахідки.

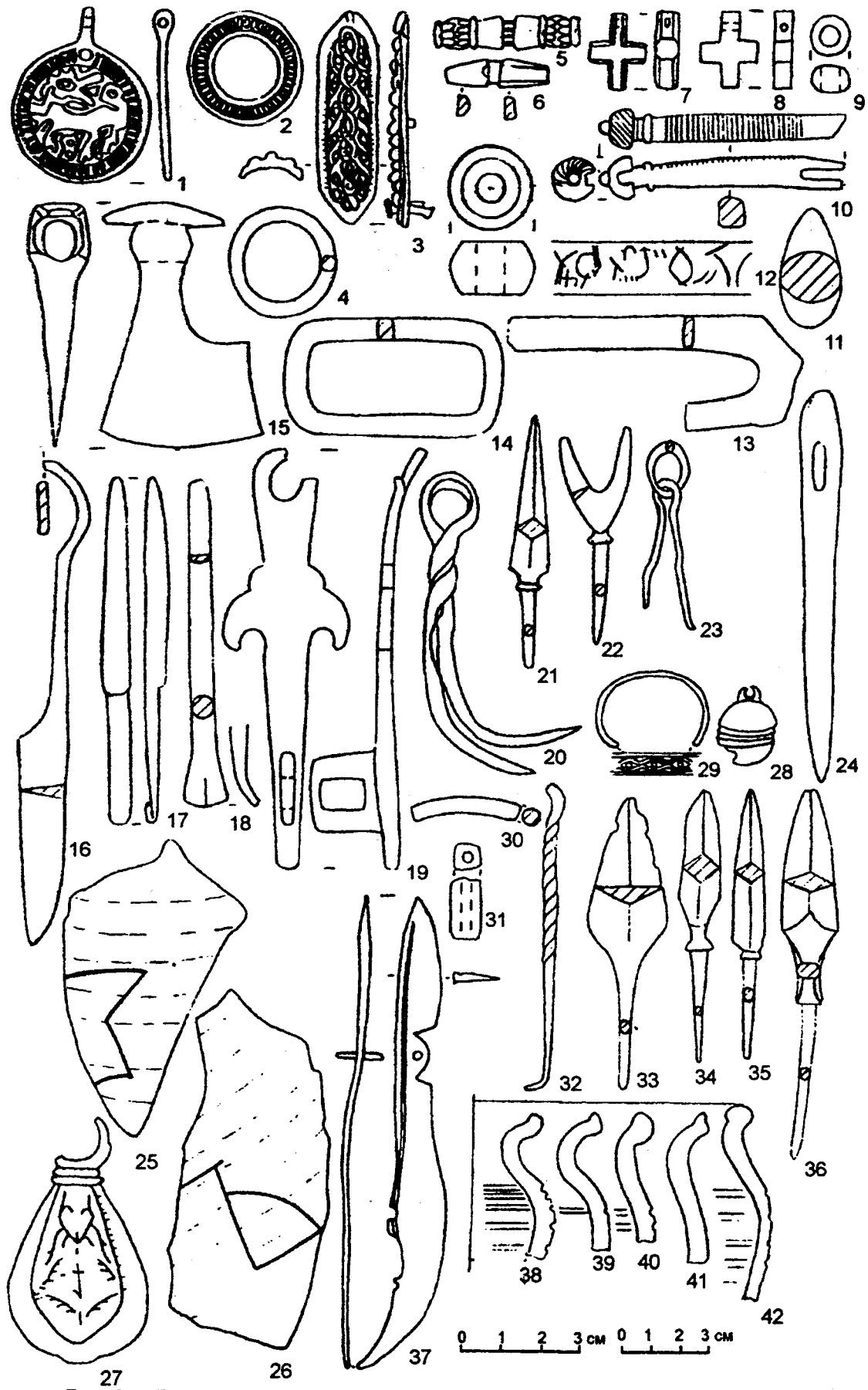

Рис.64. Ліскове-1. Знахідки із культурного шару в прибережній частині поселення і східній траншеї.

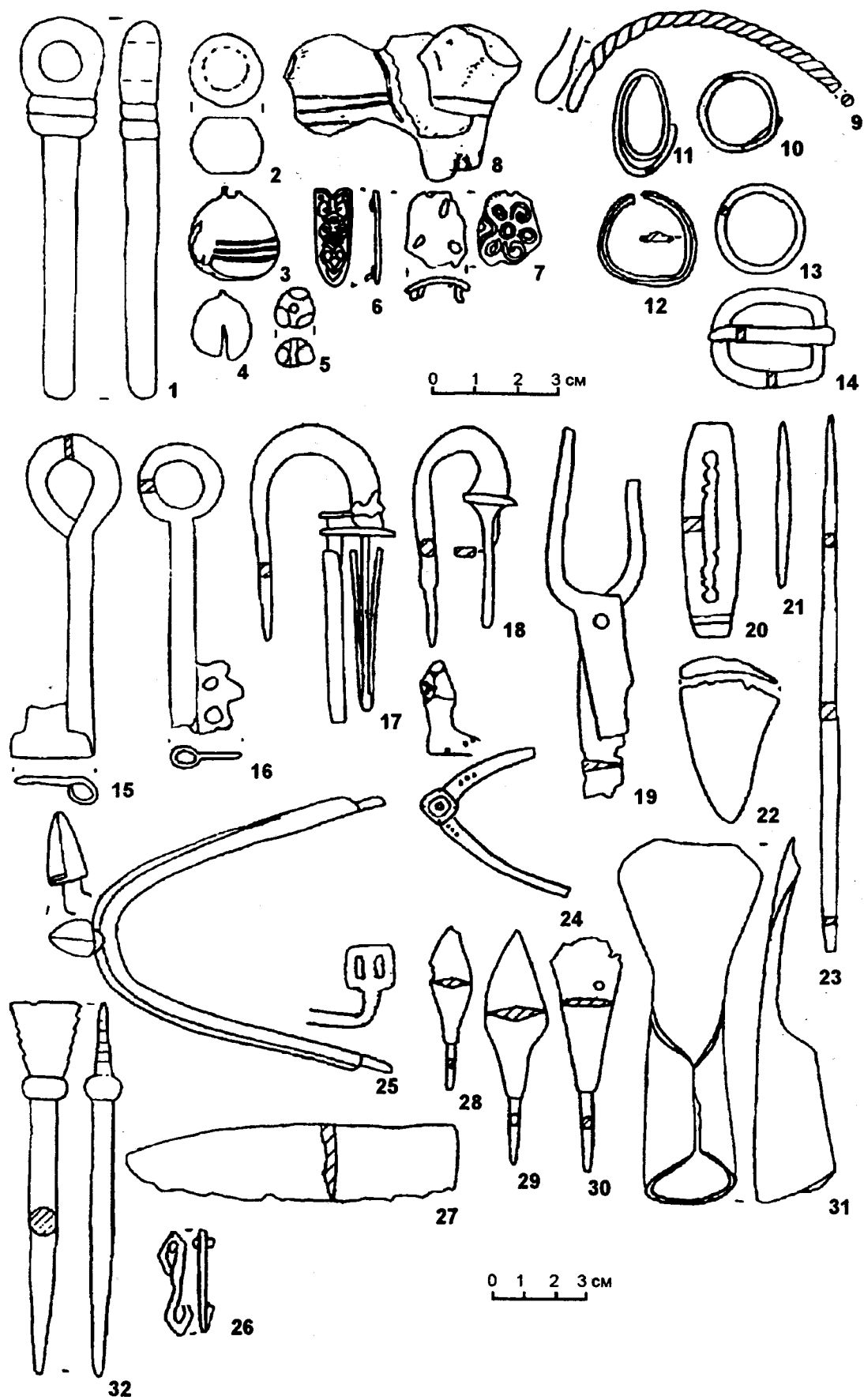

Рис. 65. Лісове-І. Знахідки із культурного шару в глибині тераси.

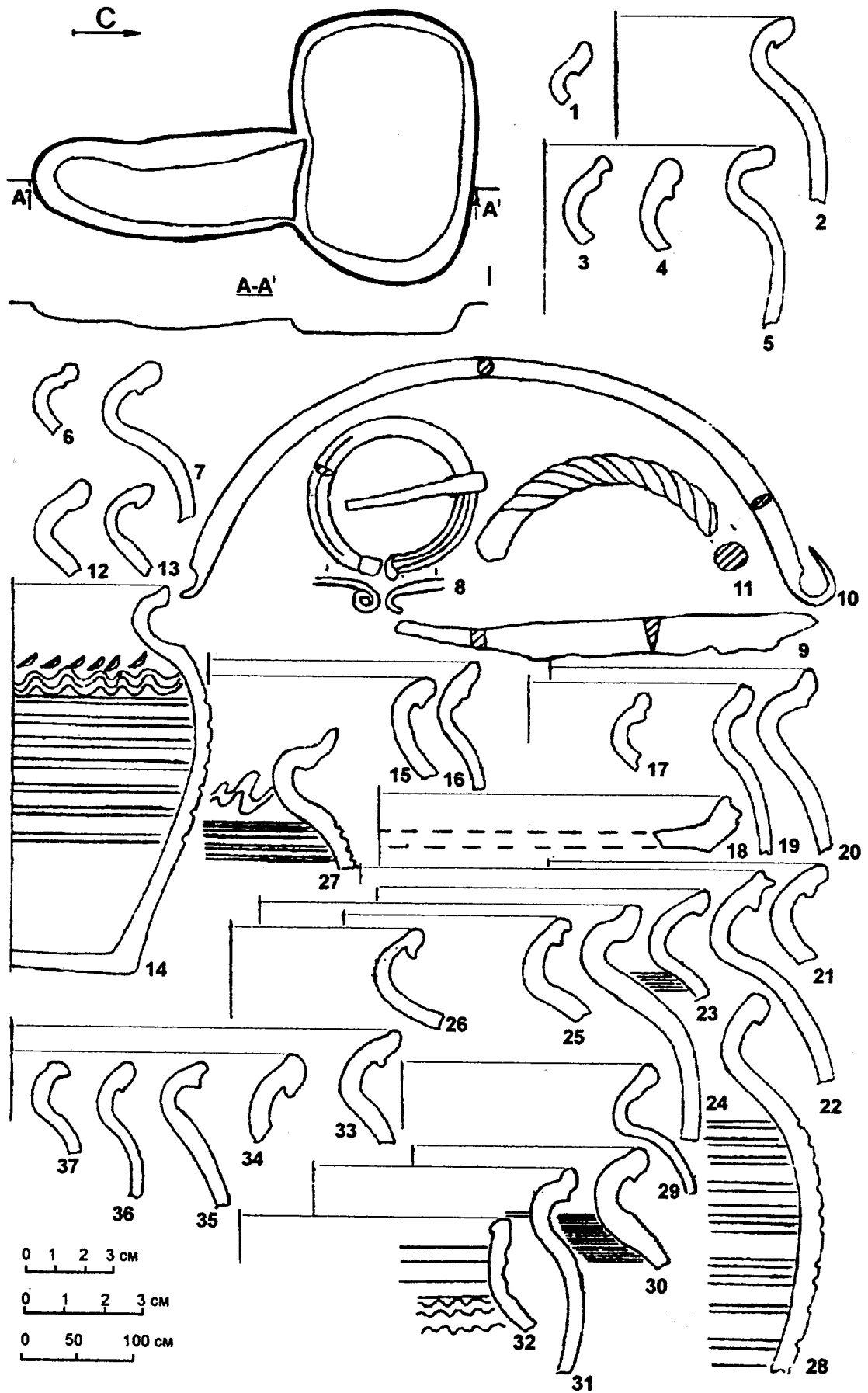

Рис. 67. Ліскове-2. Другий період. Споруди 8, 19, 24, 28, ями 3-5, 17, 30, 31, план, знахідки.

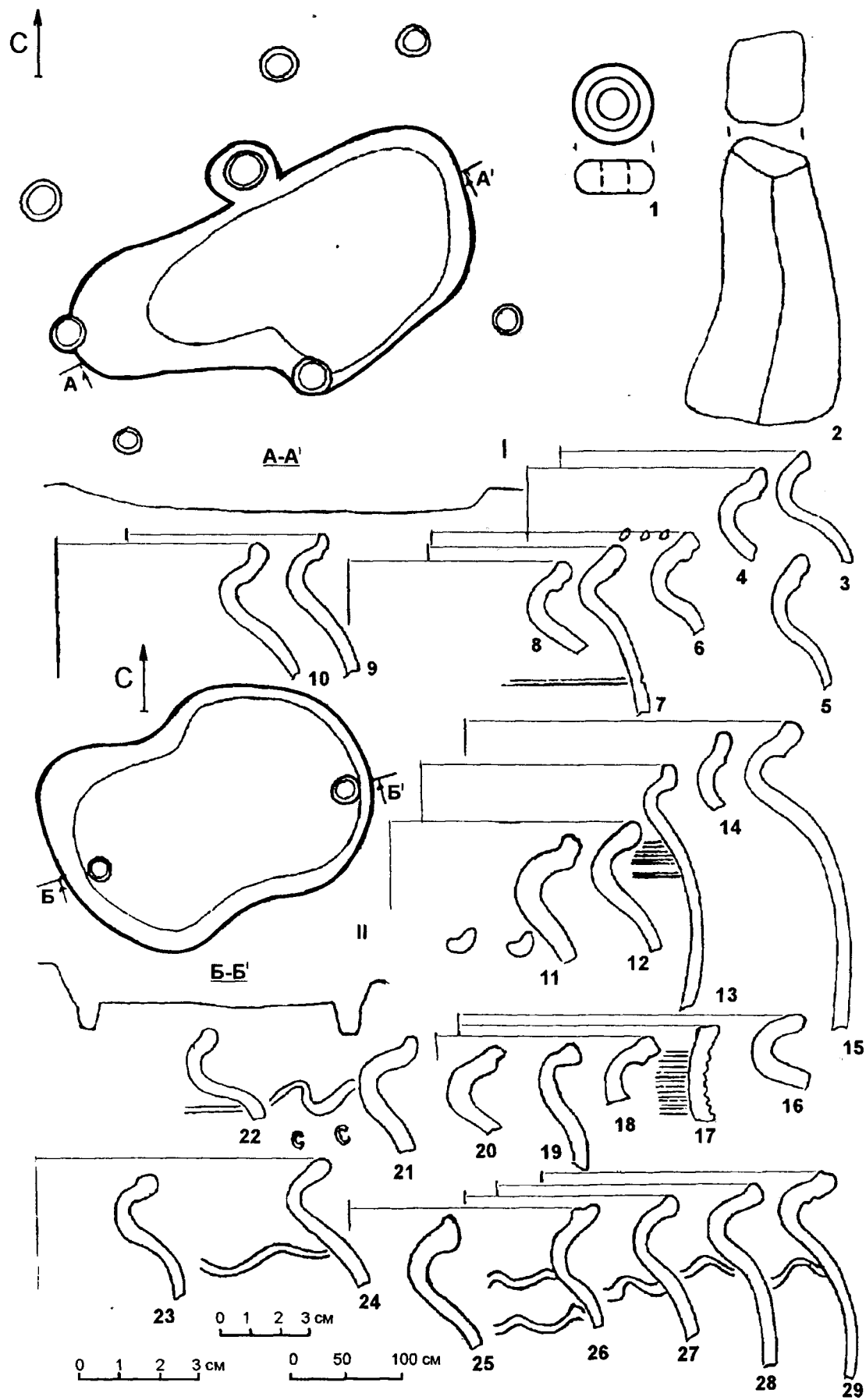

Рис. 68. Ліскове-2. Третій період. Споруди 12, 20, 34, 40, ями 11, 12, плани, знахідки.

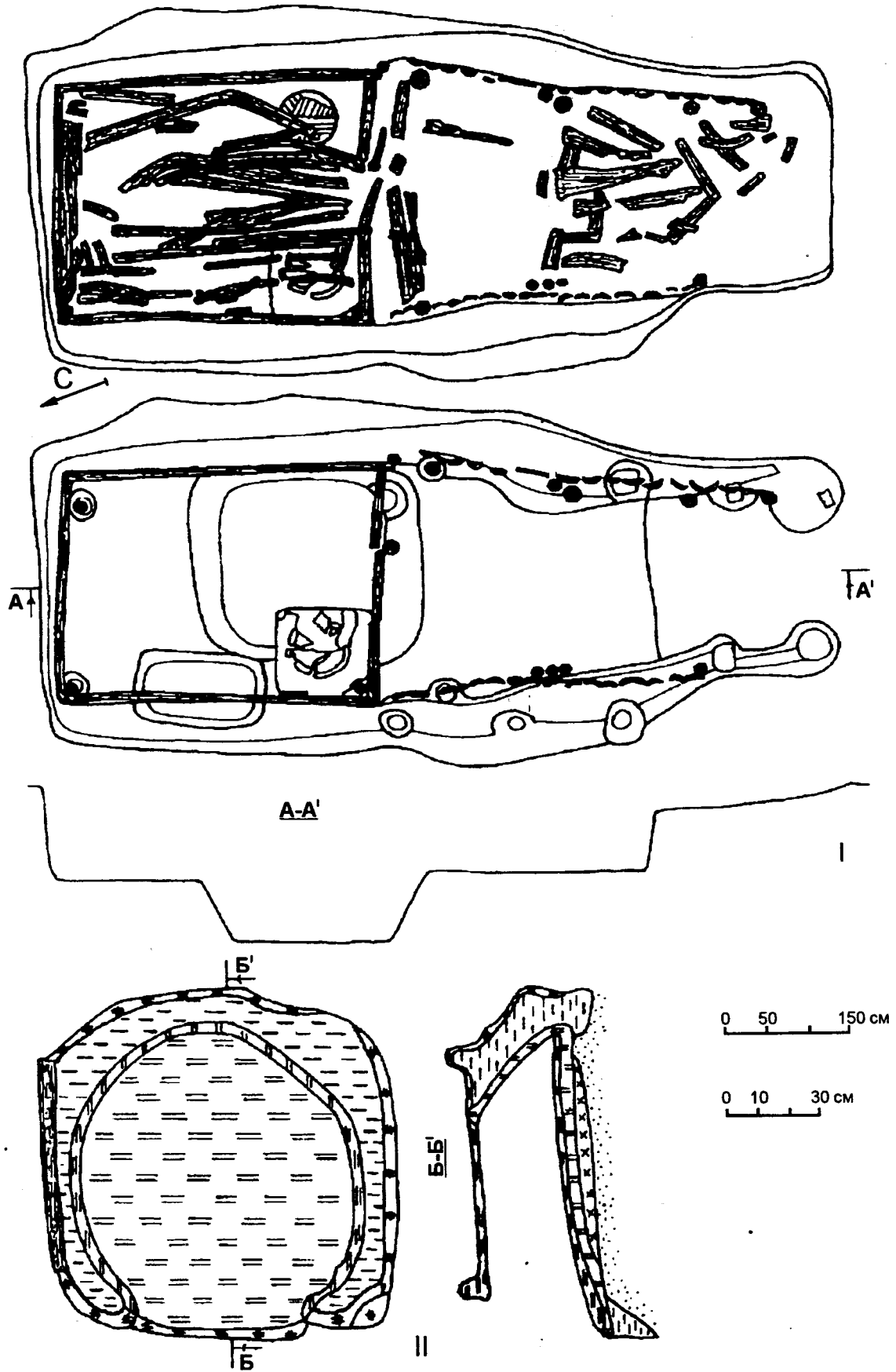

Рис. 69. Ліскове-2. Садиба А. Житло 6, плани.

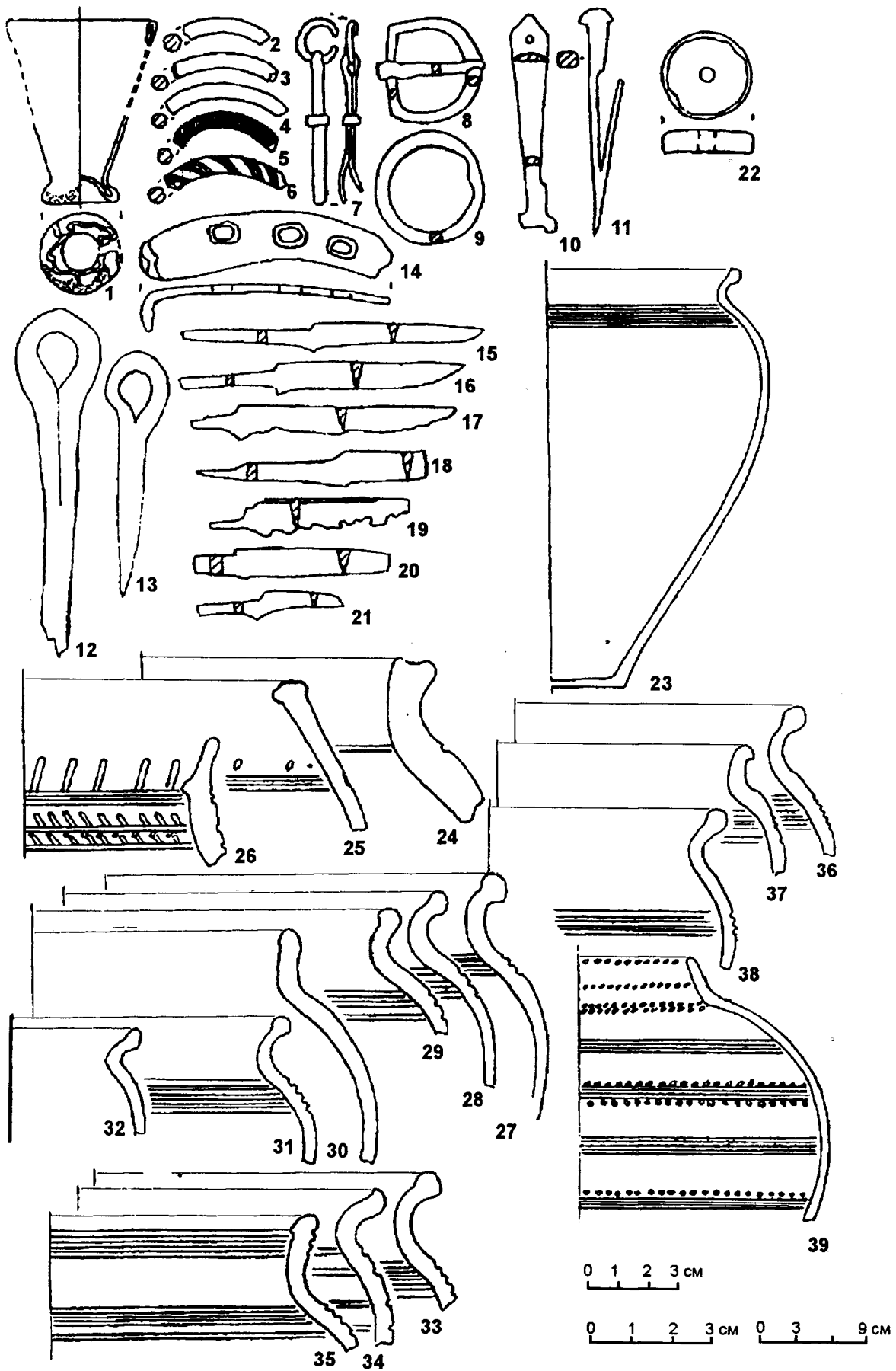

Рис. 70. Ліскове-2. Садиба А. Житло 6, знахідки.

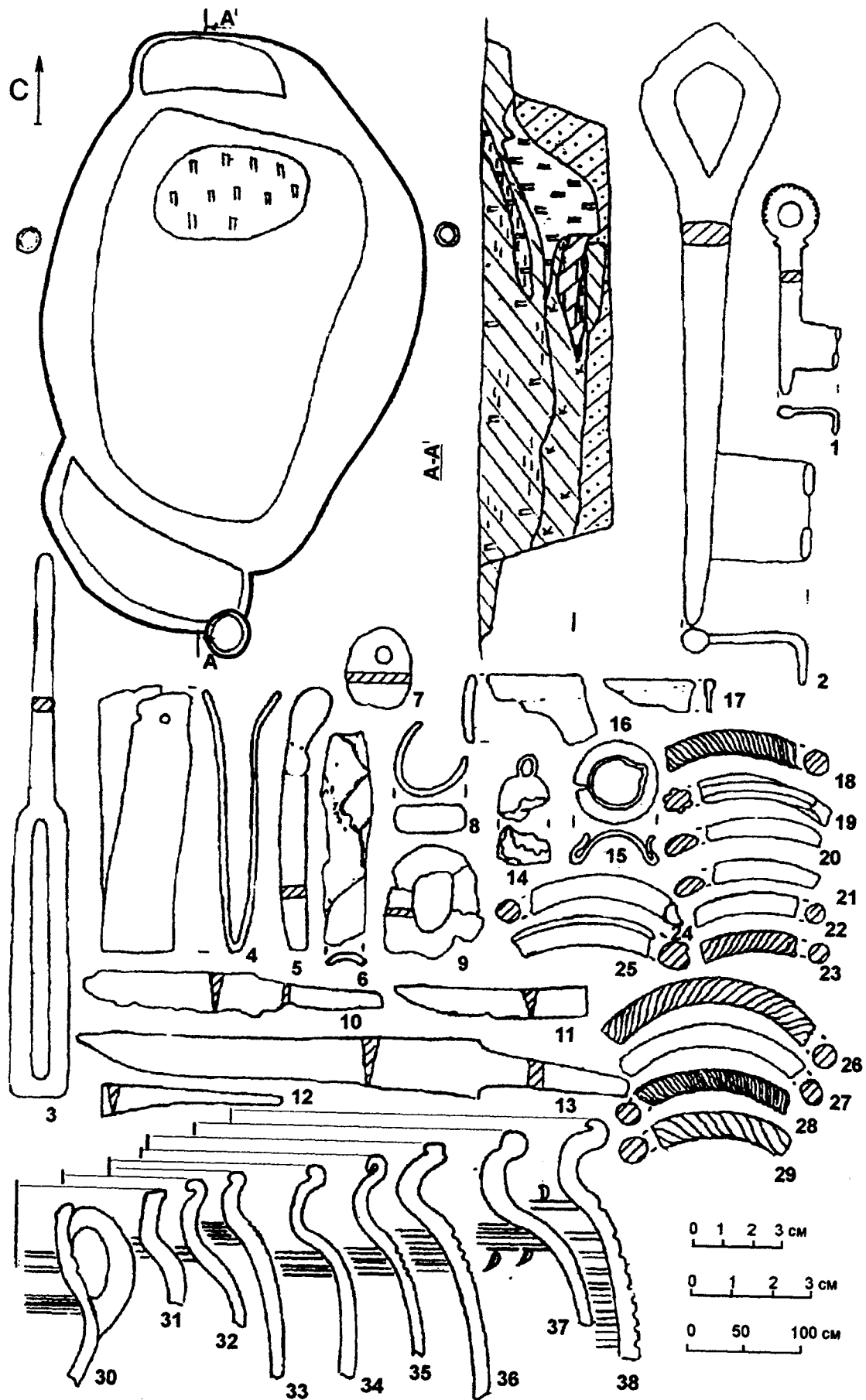

Рис. 71. Ліскове-2. Садиба А. Реміснича майстерня 22, план, знахідки.

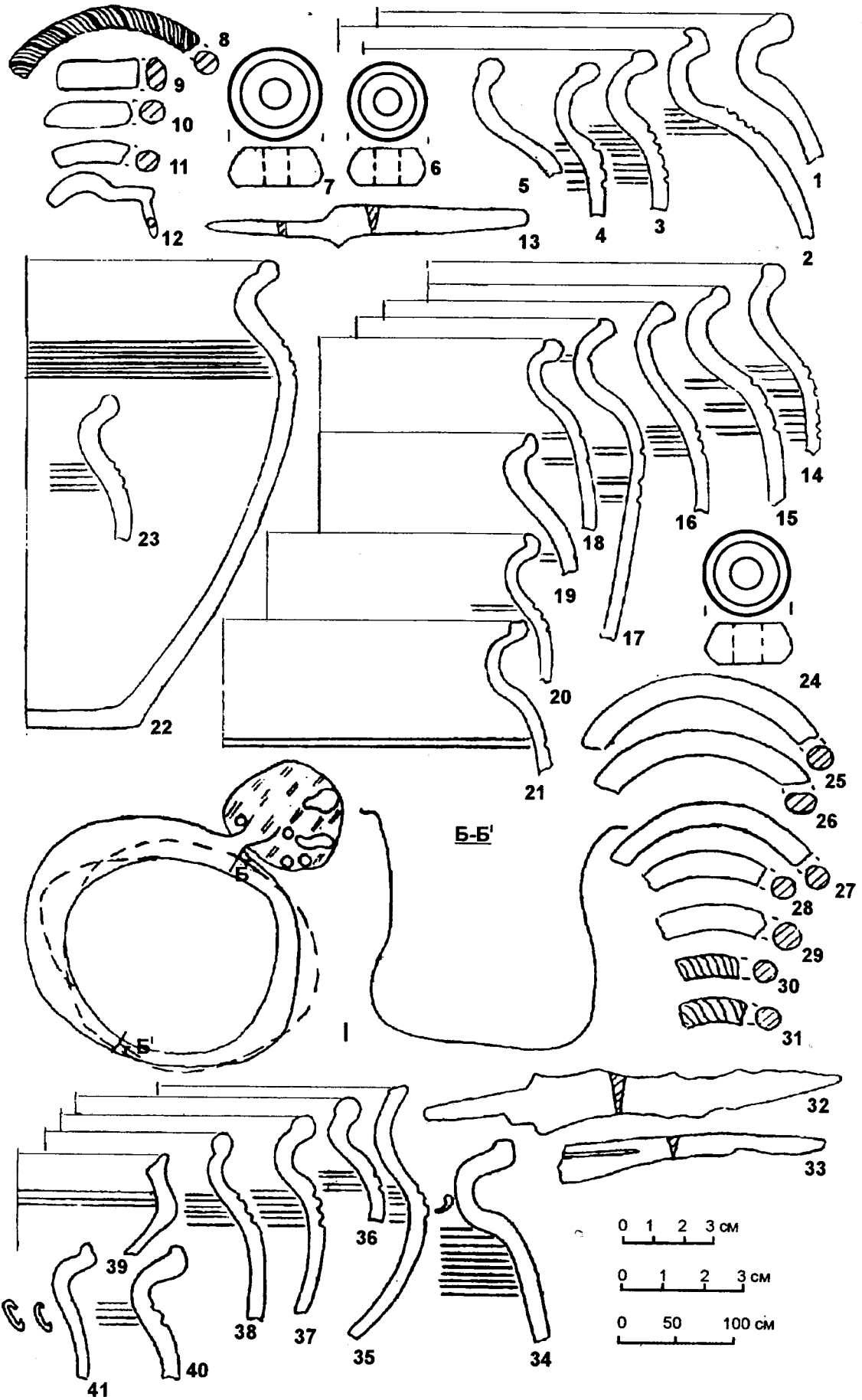

Рис. 72. Ліскове-2. Садиба А. Споруди 11, 47, 48, 56, план, знахідки.

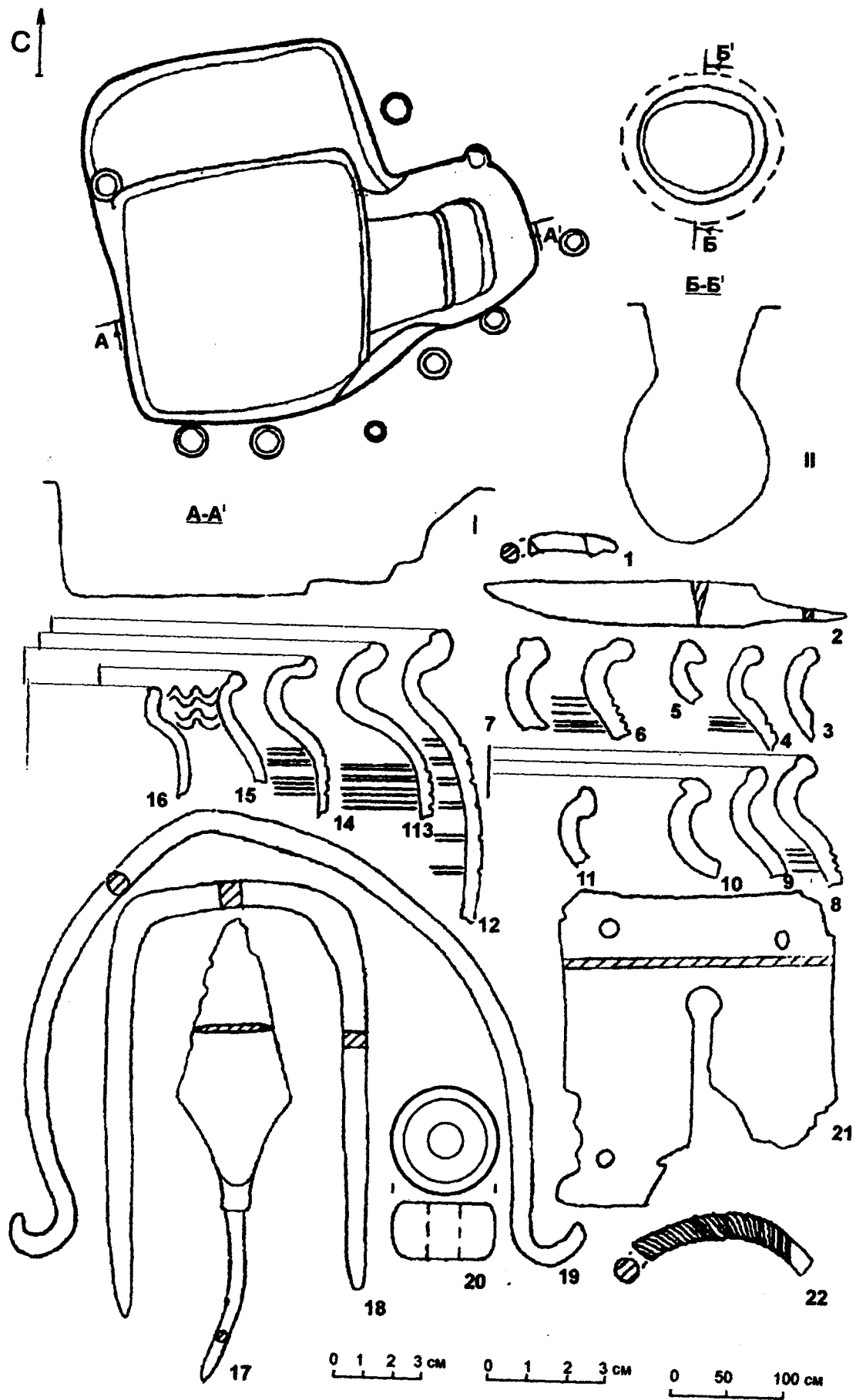

Рис.73. Ліскове-2. Садиба А. Споруди 9, 10, 23, яма 77, плани, знахідки.

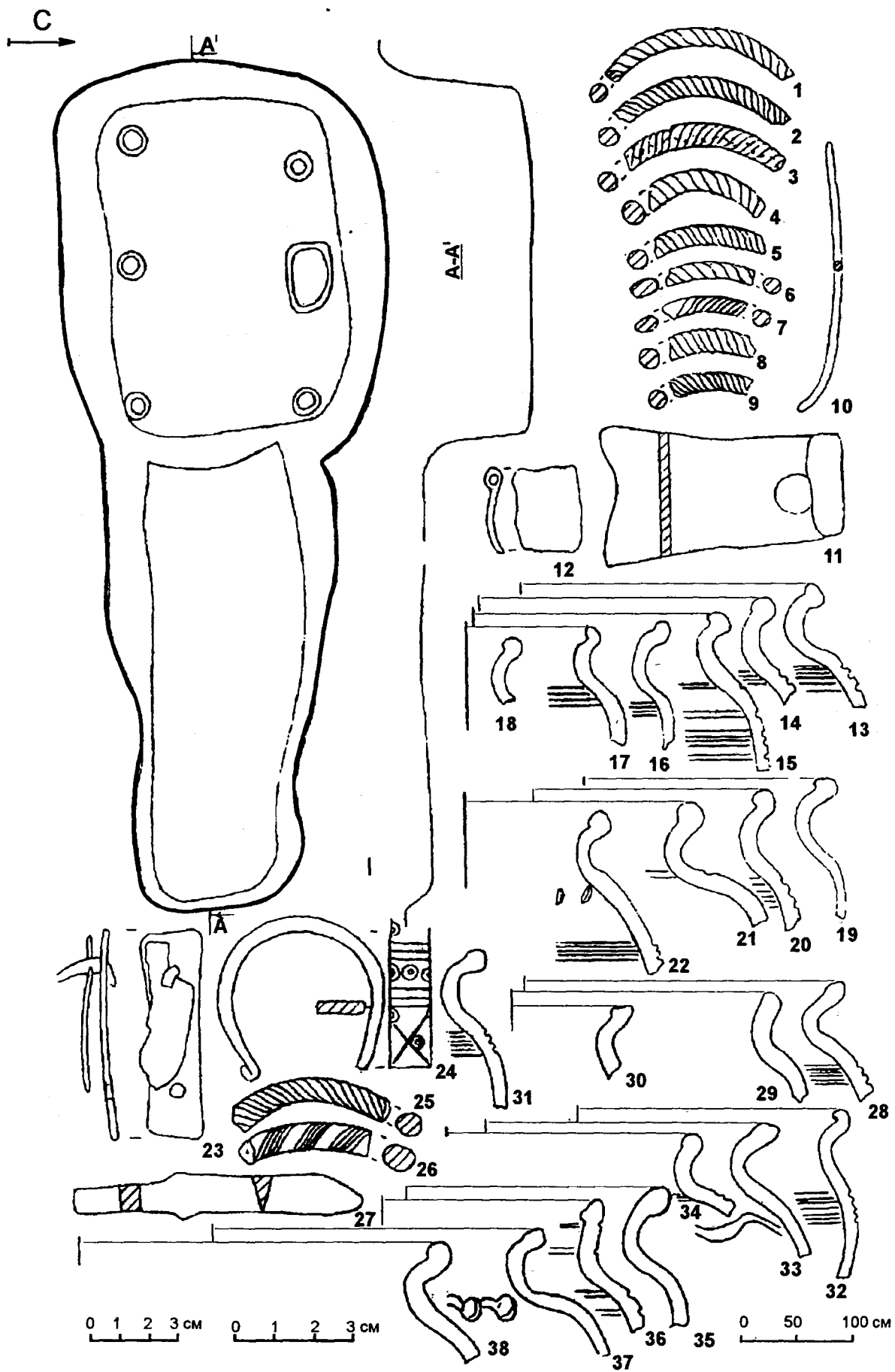

Рис. 74. Ліскове-2. Садиба А. Споруда 57, ями 6, 8, 10, 79, план, знахідки.

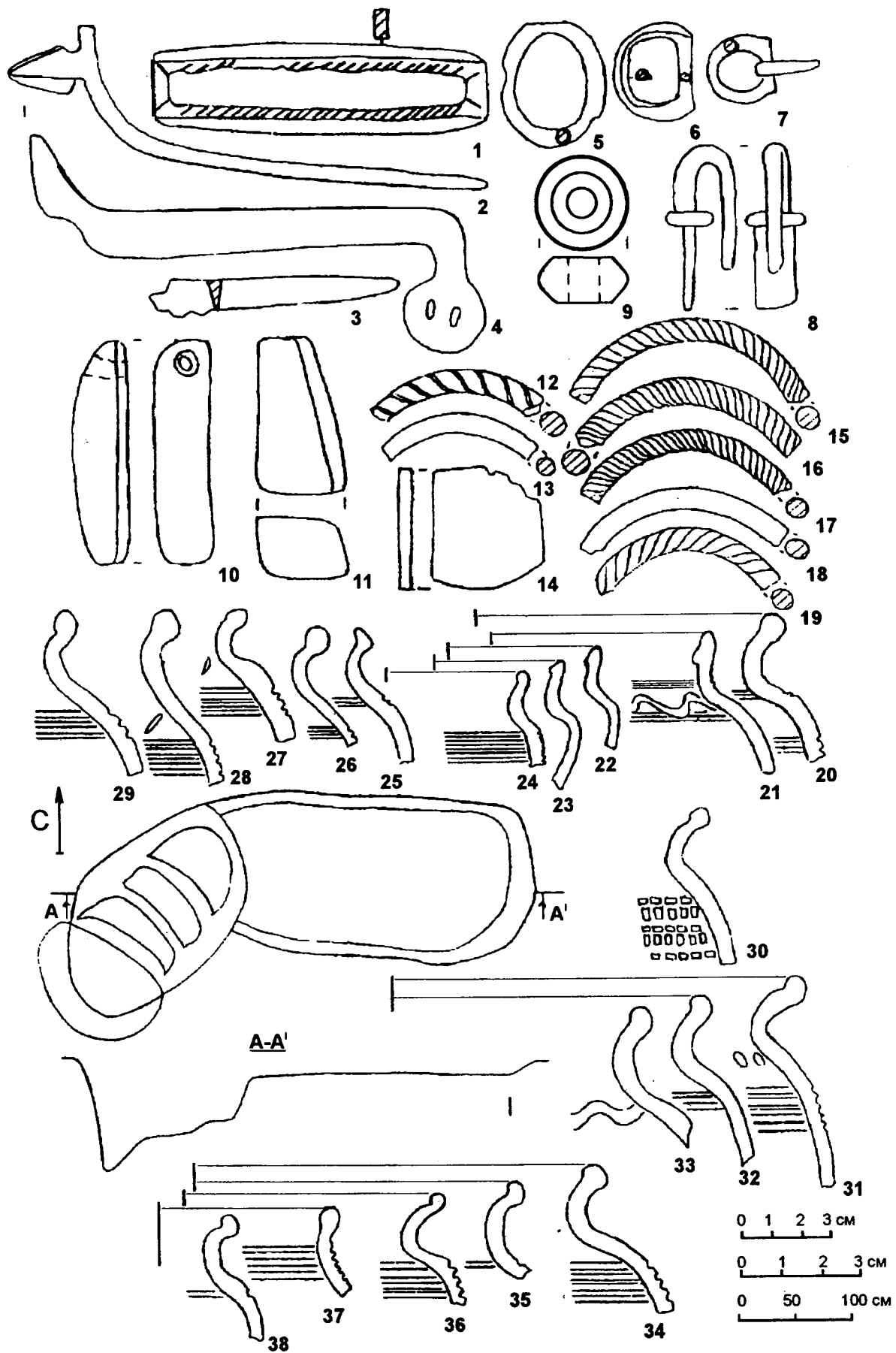

Рис. 75. Ліскове-2. Садиба А. Споруди 13, 14, 25, 41, план, знахідки.

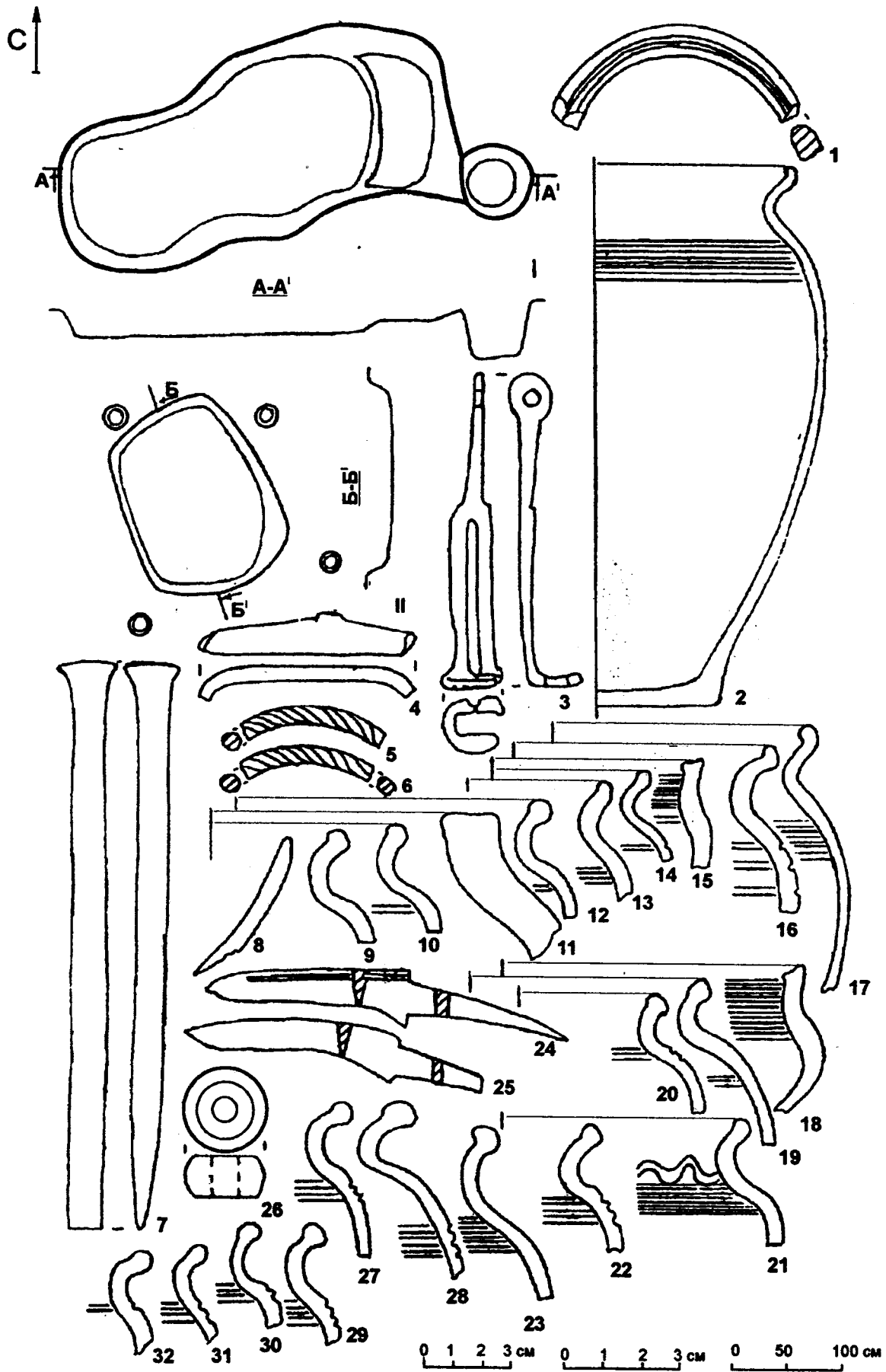

Рис. 76. Лісове-2. Садиба А. Споруди 5, 17, 26, 27, 30, 58, плани, знахідки.

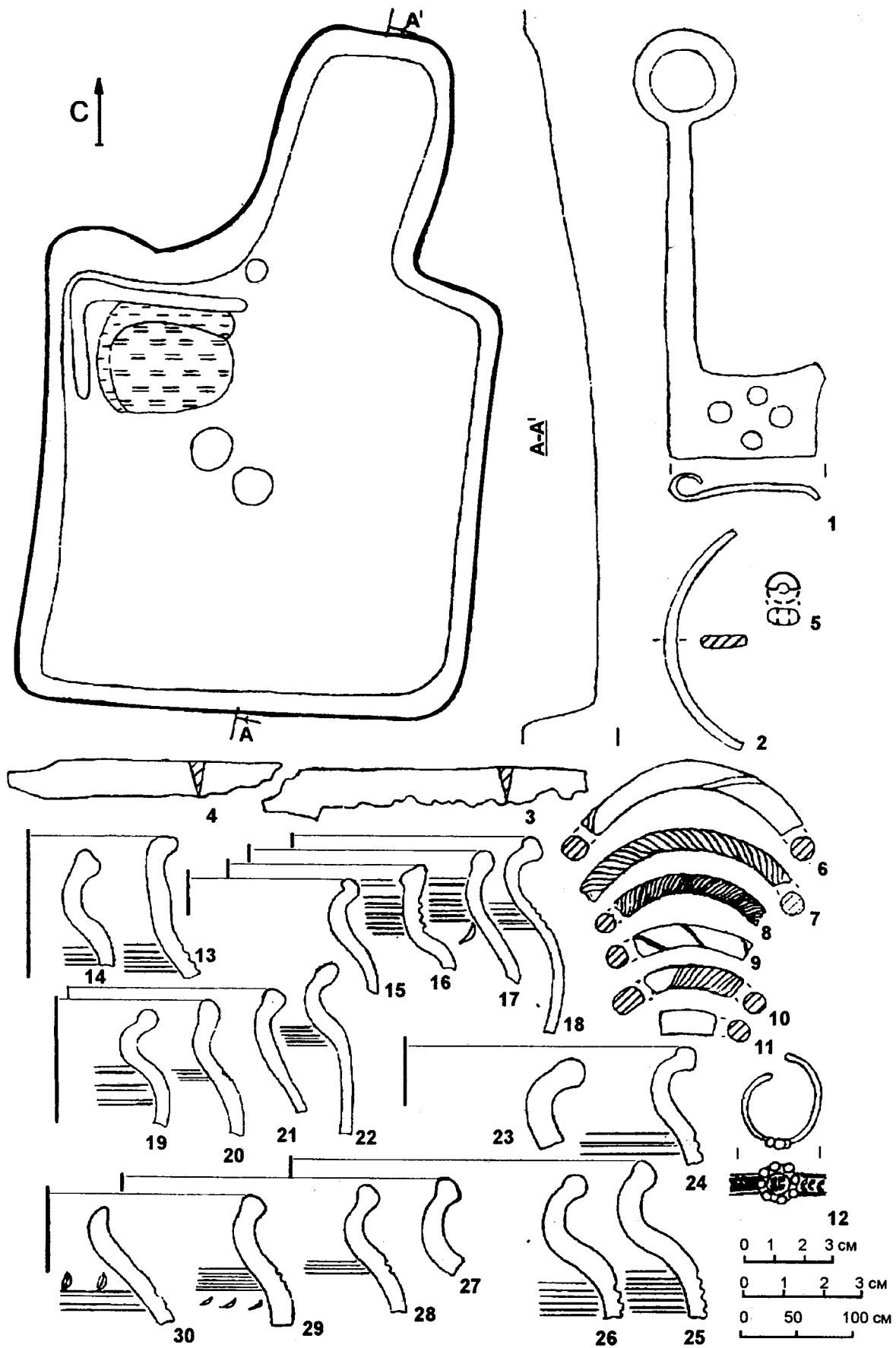

Рис. 77. Ліскове-2. Садиба Б. Житло 4, ями 59, 64, 70, 75, 76, план, знахідки.

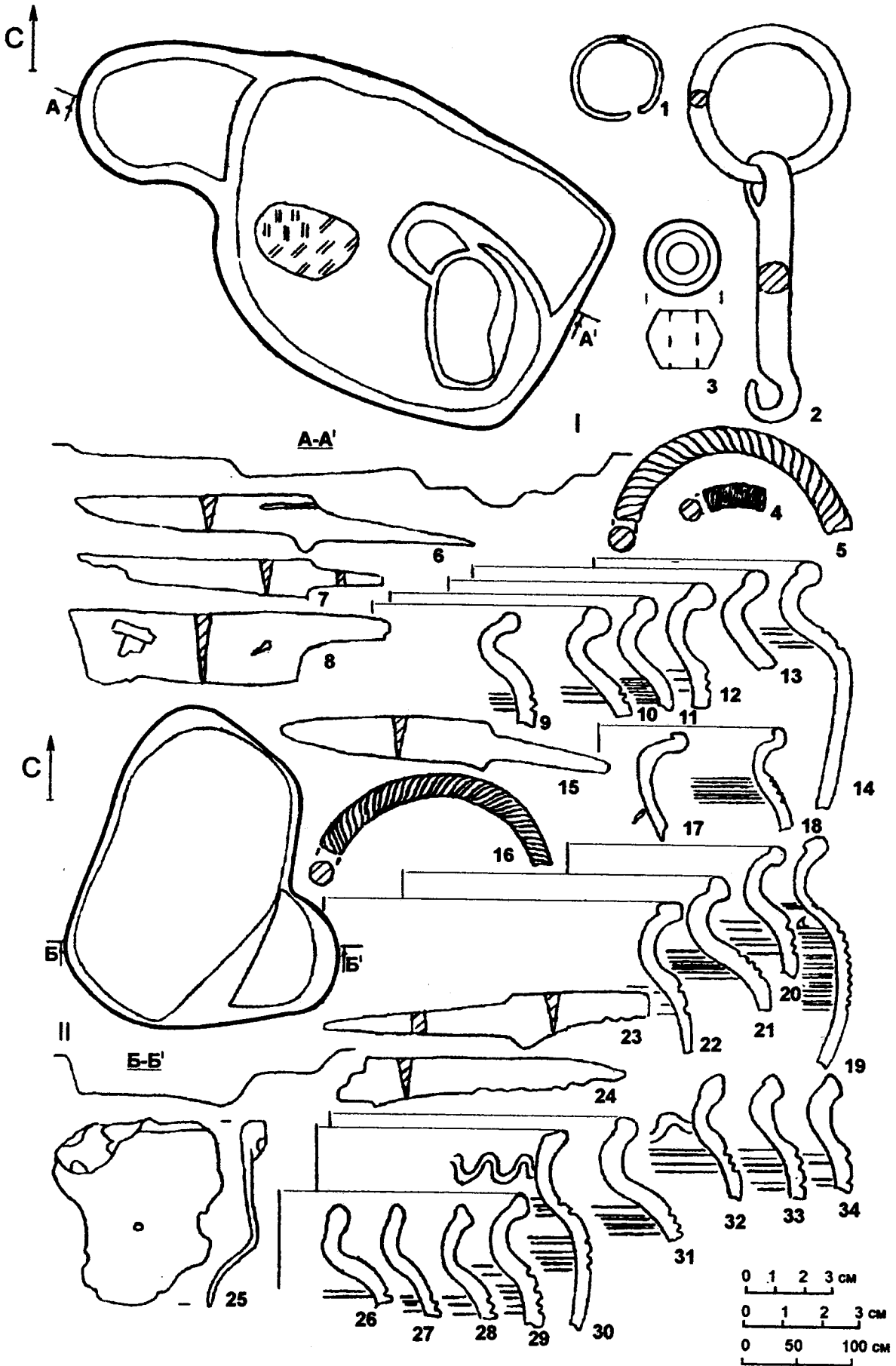

Рис. 78. Ліскове-2. Садиба Б. Споруди 36, 50, 55, плани, знахідки.

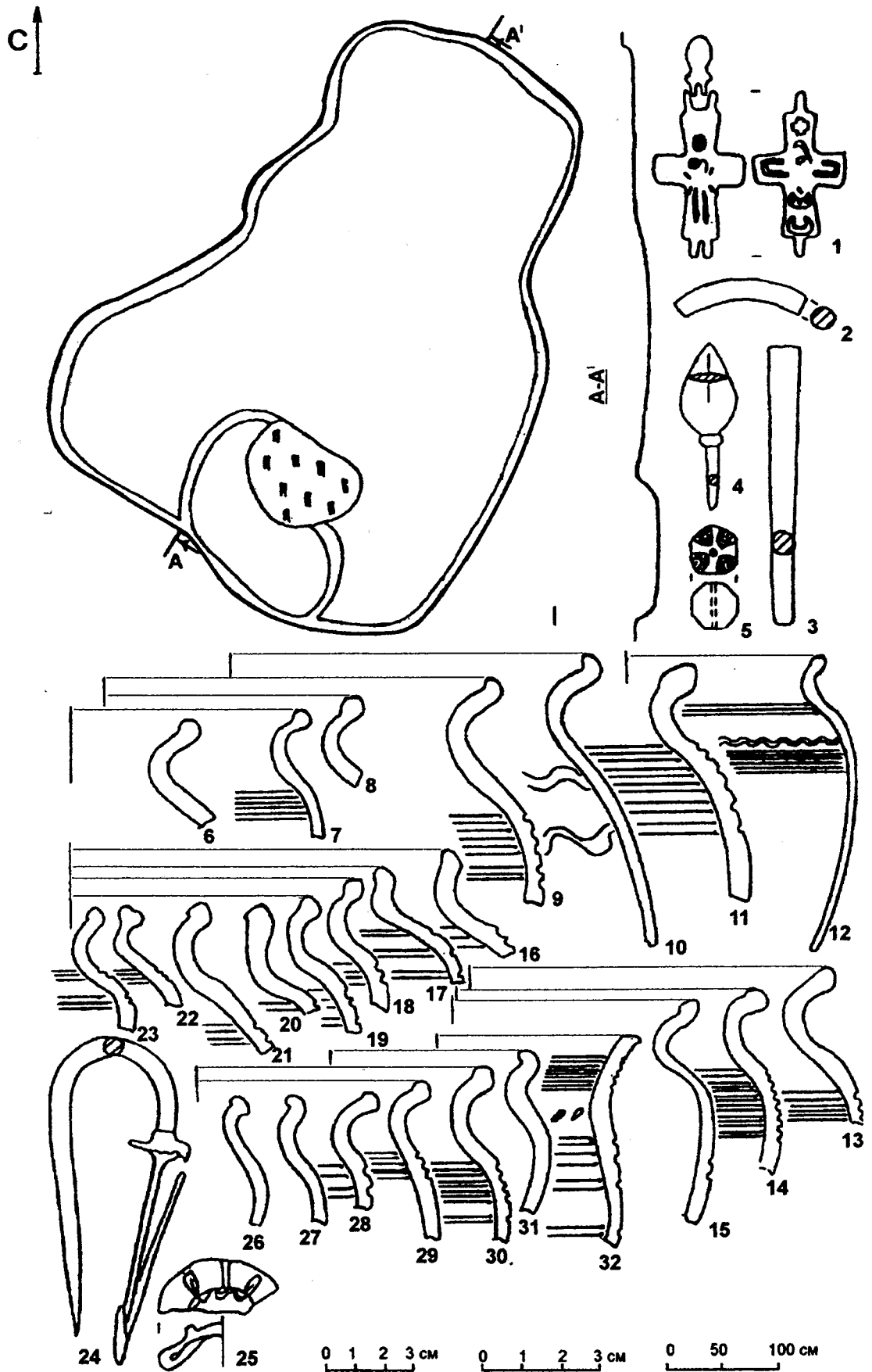

Рис. 79. Ліскове-2. Садиба Б. Споруди 1, 2, 42-44, 51, 54, план, знахідки.

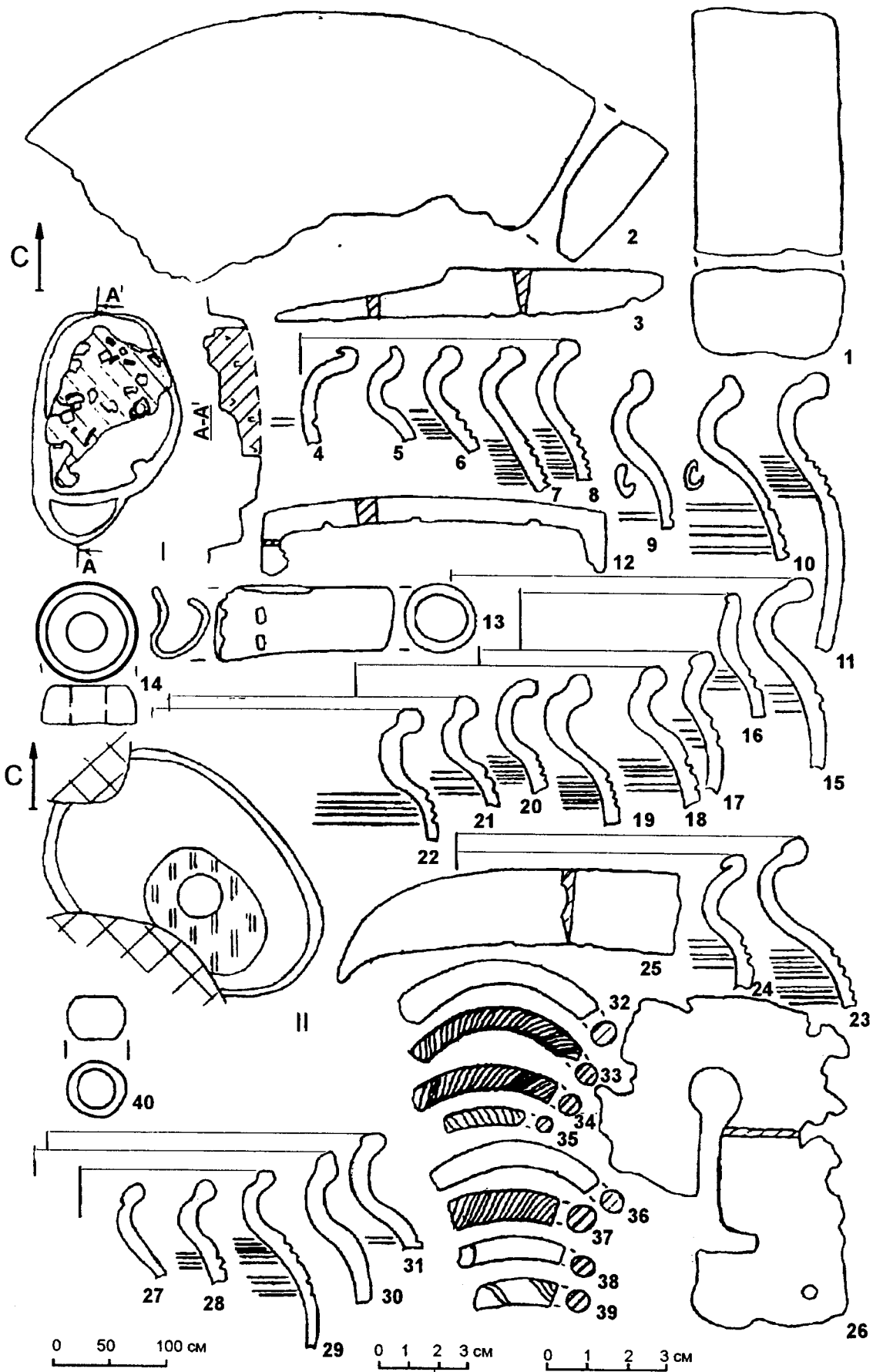

Рис. 80. Ліскове-2. Садиба Б. Споруди 35, 45, 46, ями 41, 50, 67, 69, 71, плани, знахідки.

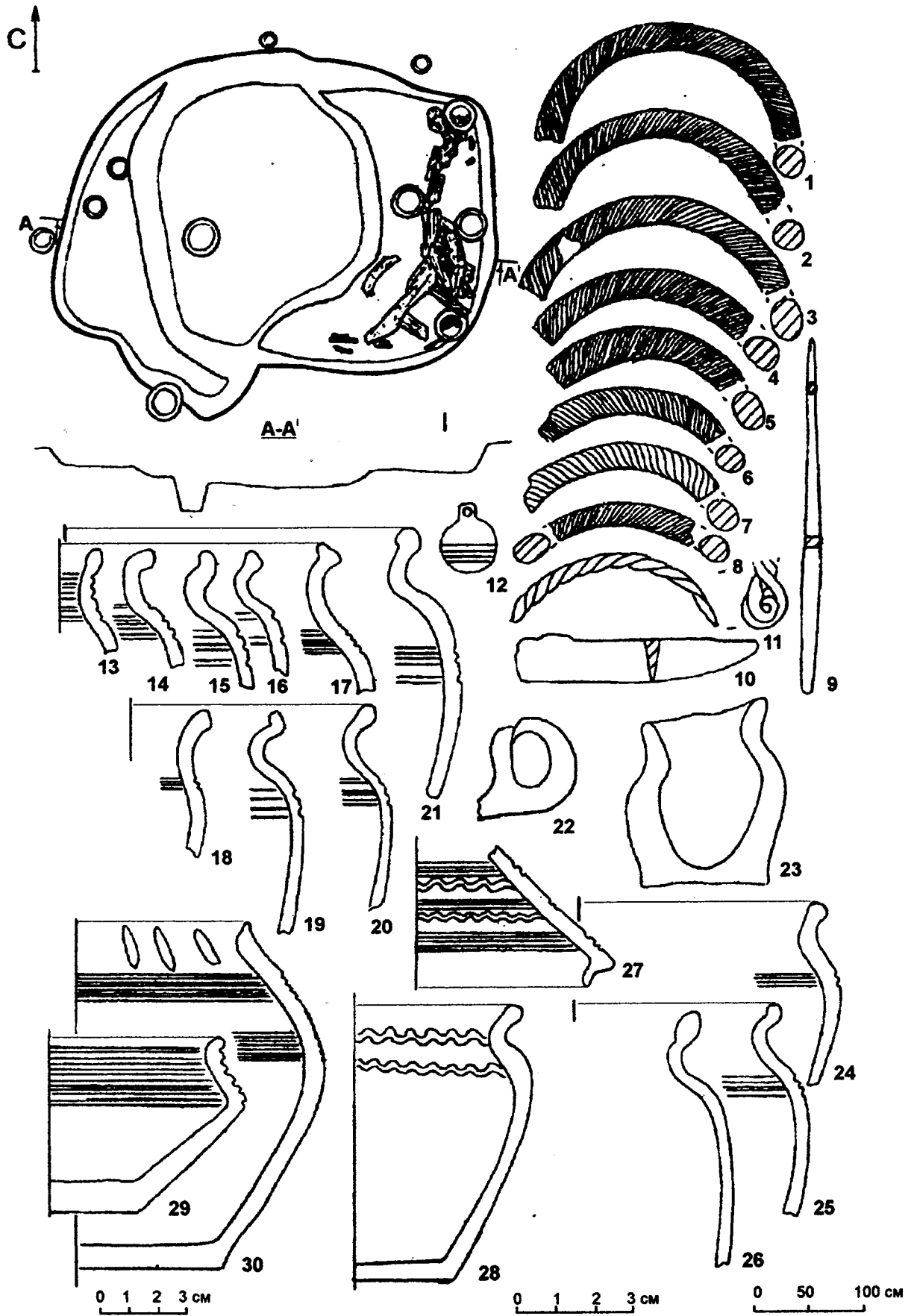

Рис.81. Ліскове-2. Садиба В. Житло 54, план, знахідки.

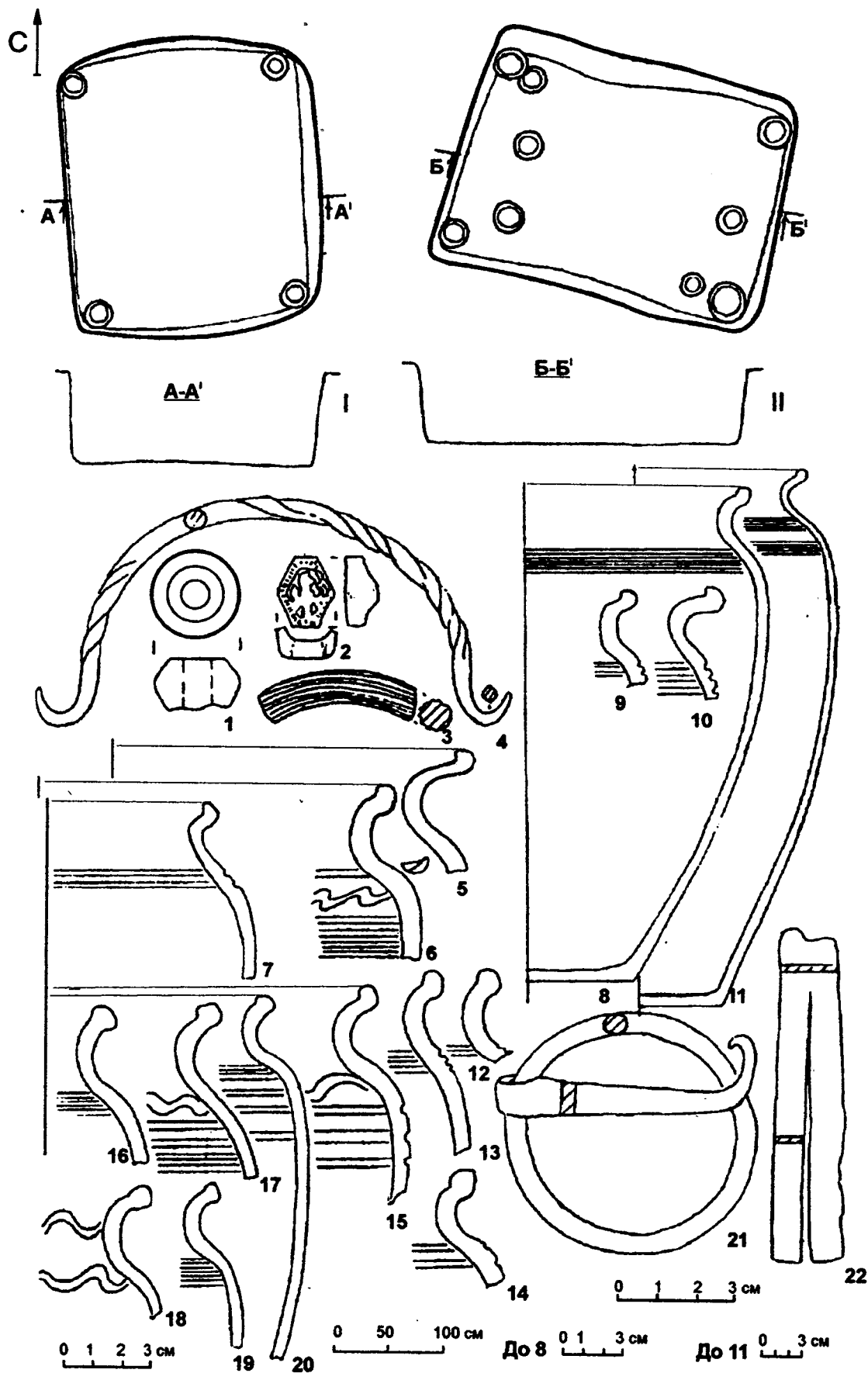

Рис. 82. Ліскове-2. Садиба В. Споруди 21, 29, 31, 32, яма 44. плани, знахідки.

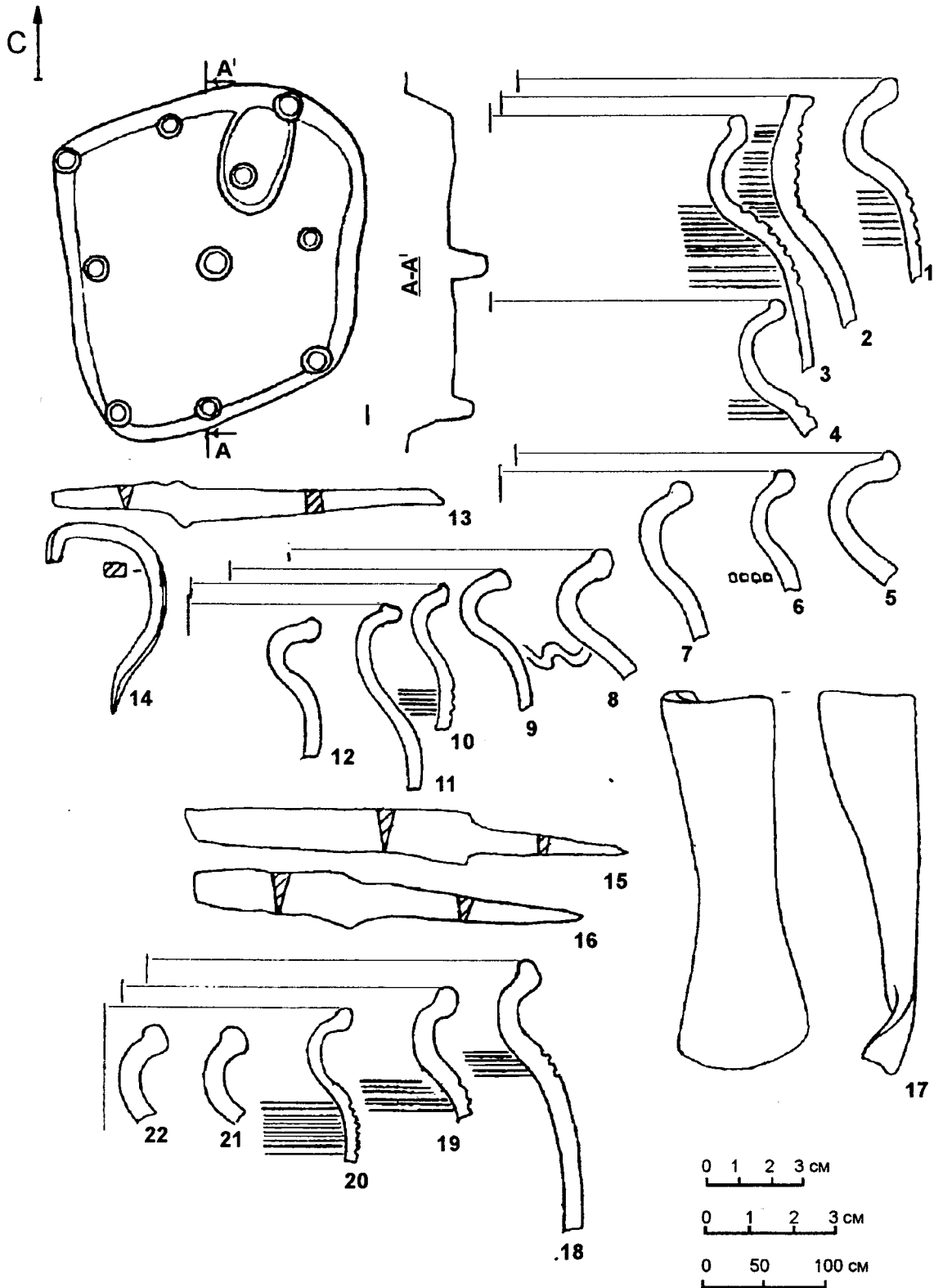

Рис. 83. Ліскове-2. Четвертий період. Споруди 15, 16, яма 80, план, знахідки.

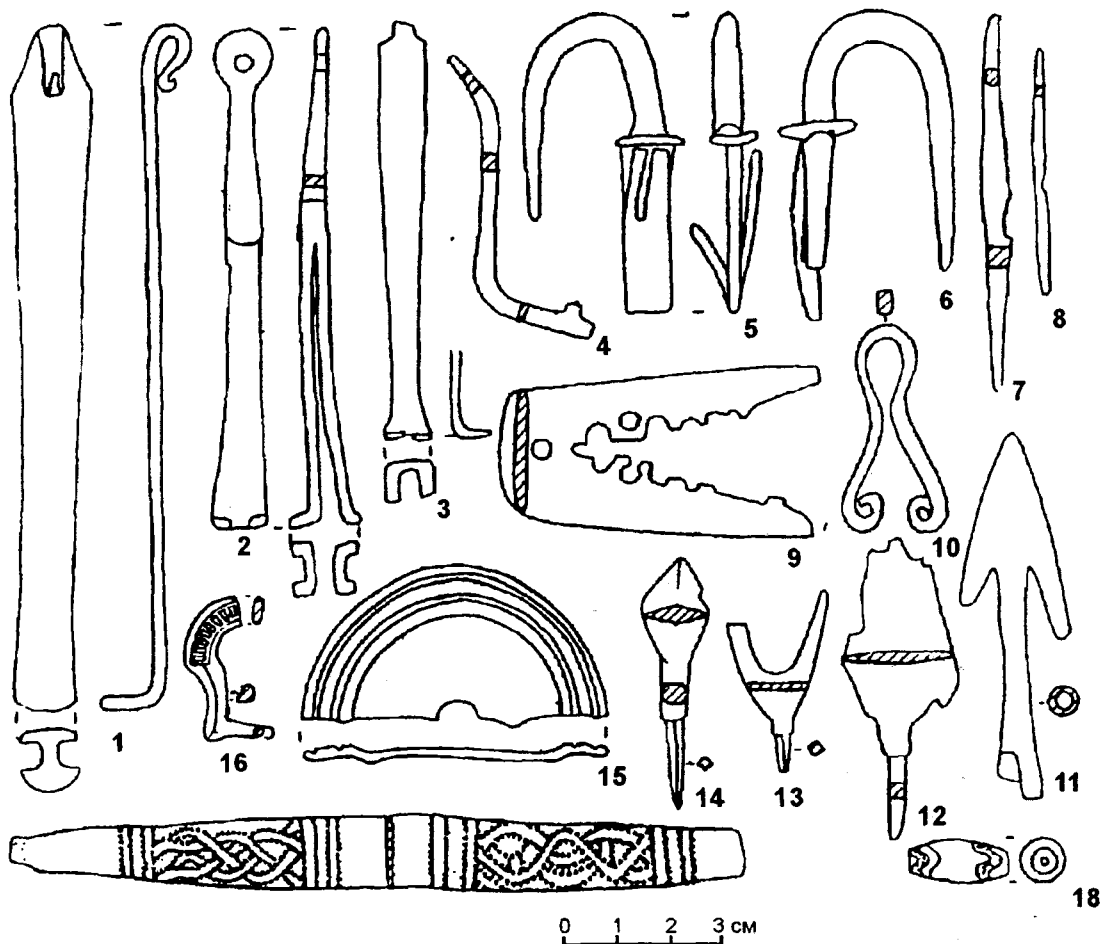
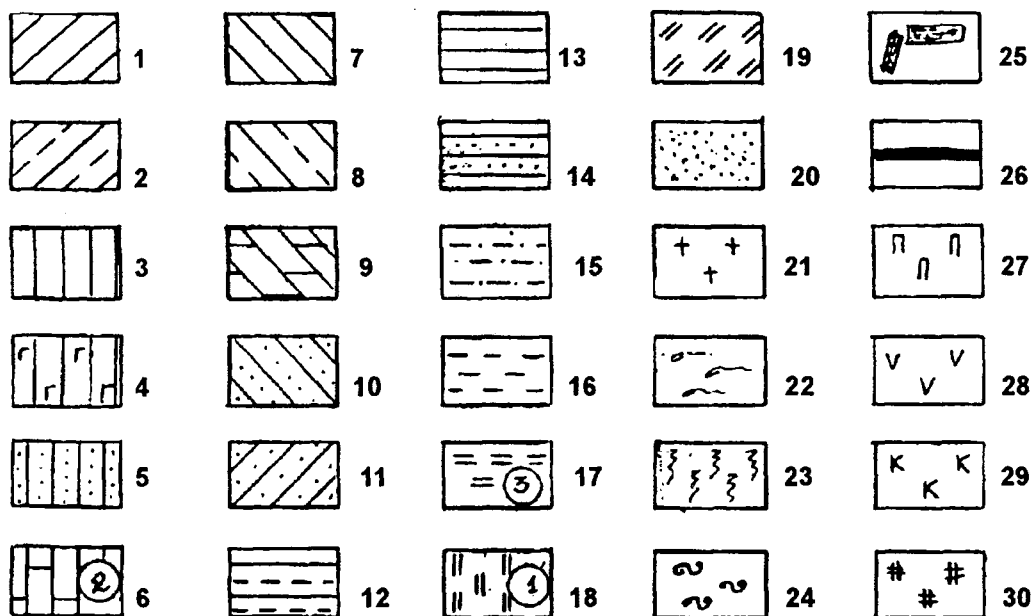

Рис. 84. Ліськове-2. Знахідки із культурного шару.

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

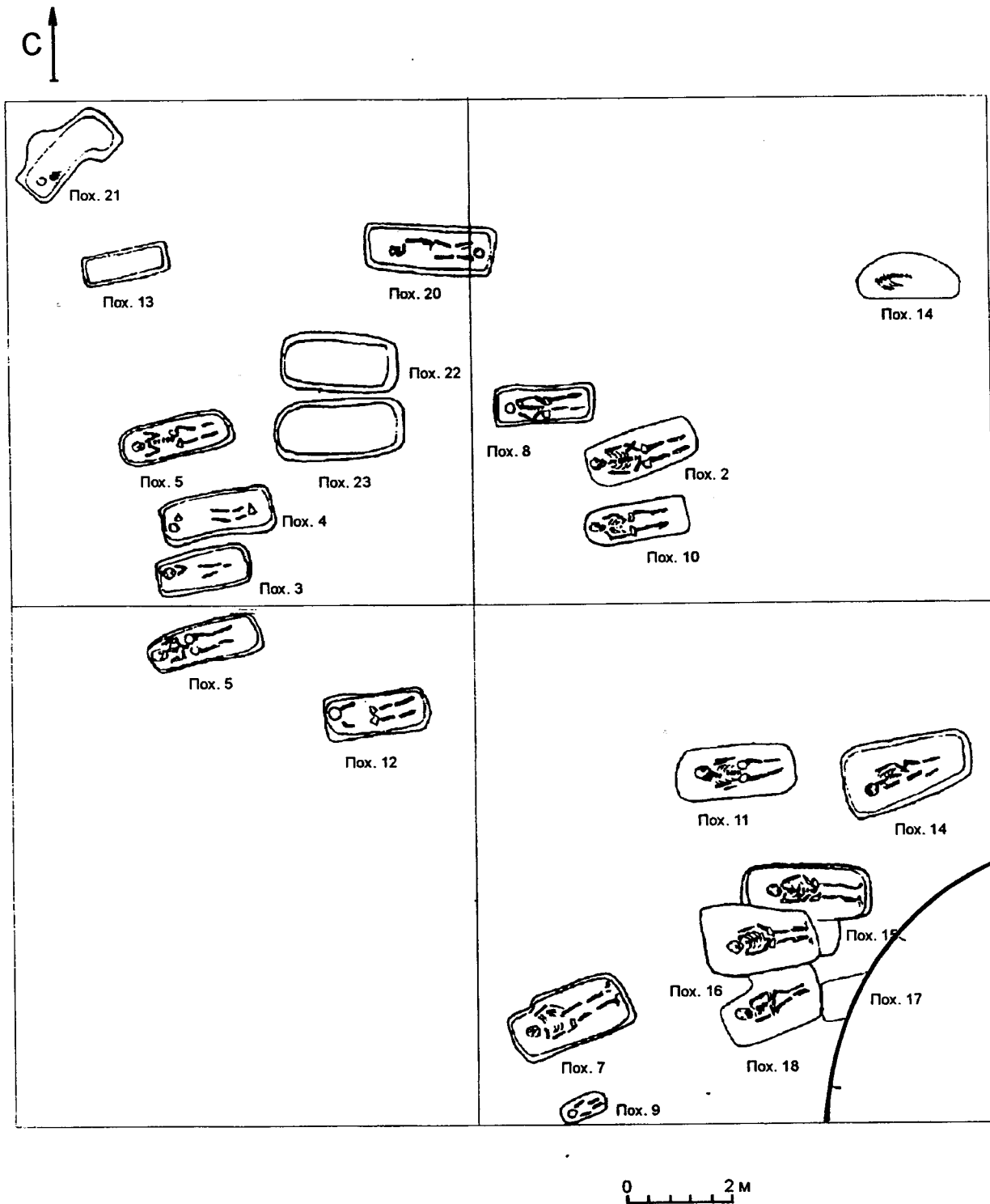

Рис. 85. Грунтовий могильник на поселенні Ліскове.

ДОДАТКИ

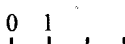
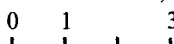
ЕКСПЛІКАЦІЯ ДО РИСУНКІВ

- Рис.3 I – план і розріз споруди 57; знахідки: 1-10 – кераміка.
- Рис. 5 I – план, розріз споруди 65; II – план, розріз споруди 36; знахідки: 1- кістка; 2-21 – кераміка; 2-7 – споруда 65; 1,8-14 – споруда 36; 15,16 – яма 61; 17-19 – яма 82; 20 – яма 62; 21 – яма 63.
- Рис.7 I – план, розрізи споруди 7; знахідки: 1 – залізо; 2 – камінь; 3 – кістка; 4-11 – кераміка.
- Рис.8 I – план, розріз споруд 8, 8-А; знахідки: 1-3, 9-14 – споруда 8; 6-8, 16-26 – споруда 8-А; 1- кістка; 2,6-8 – залізо; 3 – камінь; 4,5 – скло; 9-26 – кераміка.
- Рис.9 I – план і розрізи споруди 6; знахідки: 1,2 – залізо; 3-9 – кераміка.
- Рис.10 I – план, розріз ями 29; II – план, розріз ями 31; знахідки: 1-3,9-14 – яма 27; 6,15-20 – яма 29; 7,8,24-28 – яма 31; 4,5,21-23 – яма 33; 1,5,7,8 – кістка; 2,4,6 – залізо; 3 – кольоровий метал; 9-28 – кераміка.
- Рис.11 I – план, розрізи споруди 4; знахідки: 1-7 – кістка; 8 – камінь; 9 – кольоровий метал; 10-18 – кераміка.
- Рис.12 I – план, розрізи споруди 2; II – план, розрізи споруди 13; знахідки: 1-9 – споруда 2; 10-17 – споруда 13; 1-4 – залізо; 5 – кістка; 6 – кольоровий метал; 7-17 – кераміка.
- Рис.13 I – план, розрізи споруд 9, 10; знахідки: 1-6,12-17 – споруда 10; 7-11 – споруда 9; 1 – кістка; 2-5 – залізо; 6 – кольоровий метал; 7-17 – кераміка.
- Рис.14 I – план, розріз ями 10; II – план, розріз ями 12; знахідки: 1-10 – яма 10; 11-14 – яма 12; 1 – кістка; 2 – залізо; 3-14 – кераміка.
№ 2 в М 1:2.
- Рис.15 I – план, розрізи споруди 5; II – план, розріз печі; знахідки: 1 – кістка; 2,3 – залізо; 4-16 – кераміка.
- Рис.16 I – план, розріз споруди 37; II – план, розрізи споруд 18,19; III – план споруди 19; знахідки: 1-5 – споруда 37; 6-12 – яма 49; 13-15,19-22 – споруда 18; 16-18,23-27 – споруда 19; 1-12,19-27 – кераміка; 13 – кістка; 14 – камінь; 15-17 – залізо; 18 – скло.
- Рис.17 Знахідки: 1 – яма 17; 2-6,11-15 – яма 14; 7-10 – яма 37; 16-18 – яма 16; 19-22 – яма 15; 23-28 – яма 46; 29-31 – яма 40; 32-34 – яма 54; 35-40 – яма 45; 1,2 – кольоровий метал; 3,4 – камінь; 5,6 – залізо; 7-40 – кераміка.
- Рис.18 I – план, розріз споруди 32; знахідки: 1-10 – споруда 32; 11-15 – споруда 28; 16-21 – споруда 29; 1 – камінь; 2-21 – кераміка.
- Рис.19 I – план, розрізи споруди 12; знахідки: 1-15 – споруда 12; 16-21 – споруда 34; 22-25 – споруда 39; 1 – кістка; 2 – камінь; 24,25 – залізо; 3-23 – кераміка.
- Рис.20 I – план, розріз ями 83; II – план, розріз споруди 17; знахідки: 1-5 – яма 83; 6-10 – яма 77; 11-26 – споруда 17; 1-10,17-26 – кераміка; 11-13 – залізо; 16 – камінь; 14,15 – кольоровий метал.
- Рис.21 I – план, розріз споруди 54; знахідки: 1-4 – споруда 54; 5-7 – споруда 59; 8-10 – споруда 58; 11-15 – споруда 101; 16-20 – споруда 102; 21-26 – яма 147; 27 – яма 150; 1-10,13-27 – кераміка; 11 – залізо; 12 – камінь.
- Рис.23 I – план, розріз споруди 68; знахідки: 1 – кольоровий метал; 2 – кістка; 3,4 – залізо; 5-19 – кераміка; 2-13 – споруда 103; 14 – споруда 69; 1,15-19 – споруда 68.
- Рис.24 I – план, розріз споруди 86; II – план, розріз споруди 97; знахідки: 1,2 – споруда 86; 3-8 – споруда 97; 9-11,14,15 – споруда 105; 16 – споруда 82; 12,13,17-25 – споруда 77; 1-8,14-25 – кераміка; 13 – кольоровий метал; 9-11 – залізо; 12 – паста.

- Рис.25 I – план, розріз споруди 83; знахідки: 1-17 – споруда 83; 18-24 – споруда 94; 25-28 – споруда 90; 29-34 – яма 55; 1,2,6,29,30 – залізо; 3 – скло; 4,28,31 – камінь; 5,7-27,32-34 – кераміка.
- Рис.26 I – план; розріз споруди 107; знахідки: 1,2,9-15 – споруда 107; 3,5,6,16-20 – споруда 46; 7,8,21-25 – споруда 84; 4,26-32 – споруда 89; 1-3 – камінь; 4 – кольоровий метал; 9-32 – кераміка; 5-8 – залізо.
- Рис.27 Знахідки: 1-8 – яма 98; 9-15 – яма 86; 16-17 – яма 85; 18-21 – яма 127; 22-24 – яма 172; 25-26 – яма 89; 1,2,3 – камінь; 4 – залізо; 5-26 – кераміка.
- Рис.28 I – план, розрізи споруд 106,111; знахідки: 3,4 – споруди 106,111; 1,2,5-9 – споруда 106; 10-13 – споруда 111; 14-17 – споруда 66; 1,2 – залізо; 3-17 – кераміка.
- Рис.29 I – план, розріз споруди 80; знахідки: 1-4 – споруда 80; 5-8 – споруда 81; 9,10 – споруда 47; 11-12 – споруда 72; 14-19 – споруда 25; 20-25 – споруда 78; 1 – залізо; 2 – камінь; 3-25 – кераміка.
- Рис.31 I – план, розріз споруди 41; знахідки: 1-15 – споруда 41; 16-18 – споруда 42; 19,20 – споруда 93; 21,22 – споруда 118; 1,2 – кістка; 3 – скло; 4 – залізо; 5 – камінь; 6-22 – кераміка.
- Рис.32 Знахідки: 1-4 – яма 64; 5-8 – яма 65; 9-10 – яма 70; 11-14 – яма 67; 15,16 – яма 113; 17 – яма 119; 18-20 – яма 162; 21-24 – яма 74; 25,26 – яма 72; 27-29 – яма 75; 30-34 – яма 73; 35 – яма 170; 36,37 – яма 173; 38-39 – яма 169; 40-44 – яма 163; 1-23,27-44 – кераміка; 24,26 – залізо. 25 – кольоровий метал.
- Рис.33 I – план, розріз споруди 45; II – план, розріз споруди 126; знахідки: 1-3 – споруда 117; 4-6 – споруда 49; 7-12 – споруда 45; 13-17 – споруда 40; 18-22 – споруда 126; 23-26 – споруда 52; 27-29 – споруда 121; 1 – кольоровий метал; 2 – камінь; 16-19 – залізо; 3-15,20-29 – кераміка.
- Рис.34 I – план, розріз споруди 16; знахідки: 1-15 – споруда 16; 16-17 – яма 20; 18-21 – яма 23; 22-27 – яма 21; 1-2 – камінь; 3 – кольоровий метал; 20 – кістка; 21,26,27 – залізо; 4-19,22-25 – кераміка.
- Рис.35 I – план, розріз споруди 14; II – план, розріз ями 25; III – план, розріз ями 26; знахідки: 1,2 – яма 24; 3-6 – яма 26; 7-12 – споруда 14; 1-12 – кераміка.
- Рис.36 I – план, розріз споруди 85; II – план, розріз печі; знахідки: 1 – кольоровий метал; 2-4 – камінь; 5-9 – залізо.
- Рис.37 I – план, розріз споруди 43; знахідки: 1-12 – споруда 85; 13-26 – споруда 43; 1-12, 18-26 – кераміка; 13-16 – камінь; 17 – залізо.
- Рис.38 I – план, розріз споруд 75,92; знахідки: 1-7 – споруда 92; 8-13 – споруда 95; 14,15 – споруда 75; 1-15 – кераміка.
- Рис.39 Знахідки: 1,21-25 – яма 117; 2-10 – споруда 108; 11-14 – споруда 122; 15-20 – споруда 124; 26-30 – яма 126; 31-36 – яма 171; 37-41 – яма 130; 2,3 – залізо; 1 – кольоровий метал; 4-41 – кераміка.
- Рис.40 I – план, розріз споруди 71; знахідки: 1-3,5-14 – споруда 71; 15-19 – споруда 120; 20-24 – споруда 119; 4,25-29 – споруда 120; 1,2 – залізо; 4 – камінь; 5-29 – кераміка; 3 – кольоровий метал.
- Рис.41 I – план, розріз споруди 35; II – план, розріз споруди 30-А; знахідки: 1 – яма 48; 2-5 – споруда 35; 6-12 – споруда 30-А; 13-16 – споруда 30; 17-20 – яма 41; 21-24 – яма 42; 25-29 – яма 43; 1,23,24 – залізо; 2-22,25-29 – кераміка. № 24 в М1:2.
- Рис.42 I – план споруд 113,114, ям 152,153, 172-А,175, кераміка; 1-4 – споруда 113.
- Рис.44 I – план споруди 1; знахідки: 1-3 – скло; 4 – кераміка; 5-14 – залізо.
- Рис.45 Знахідки зі споруди 1: 1-7 – залізо; 8,9 – кольоровий метал; 10-19 – камінь; 20-25 – кераміка.

- Рис.46 I – план, розрізи споруди 2б; знахідки: 1-7 – кераміка.
- Рис.47 Знахідки: 1-10,12-14,16-20 – залізо; 11-15,27 – кольоровий метал; 21-26 – скло; 28-30 – кераміка; 31,32 – камінь.
- Рис.48 I – план, розріз споруди 63; знахідки: 1-6 – залізо; 7-19 – кераміка.
- Рис.49 I – план, розрізи споруди 62; знахідки: 1 – залізо; 2-7 – кераміка.
№ 1 в М 1:2.
- Рис.50 I – план, розрізи споруди 38-А; знахідки: 1-13 – споруда 38-А; 14-20 – споруда 37-А; 1,2,20 – скло; 3 – кістка; 4 – камінь; 5-9,15-19 – залізо; 10-14 – кераміка. № 15 в М 1:2.
- Рис.51 I – план, розрізи споруди 64; II – план, розрізи споруди 61; знахідки: 1-6,10-19 – споруда 64; 7-9,20-23 – споруда 27; 24,25 – споруда 125; 26,27 – споруда 61; 2-9 – залізо; 1 – кольоровий метал; 10-27 – кераміка. № 3 в М1:2.
- Рис.52 I – план, розріз споруди 6-А; знахідки: 1-8 – залізо; 9-13,23 – кольоровий метал; 14-19 – скло; 20-22 – камінь; 24-30 – кераміка.
№ 3 в М 1:2.
- Рис.53 I – план, розріз споруди 20-А; II – план, розріз споруди 21; знахідки: 1-16 – споруда 20-А; 17-27 – споруда 21; 1-4,18-21 – залізо; 5,17 – скло; 6,7 – камінь. № 3 в М 1:2.
- Рис.54 I – план, розріз споруди 3; знахідки: 2 – кістка; 3,4,14 – камінь; 5,6 – скло; 1,7-10,12,13 – залізо; 11 – кольоровий метал; 15-21 – кераміка. № 7 в М 1:2.
- Рис.55 I – план, розріз споруди 22; знахідки: 1-7 – споруда 22; 8-12 – споруда 23; 13-18 – споруда 20; 19-34 – споруда 33; 1,22,23 – камінь; 2,17-21 – залізо; 24 – кістка; 3-16,25-34 – кераміка.
№ 2, 19-21 в М1:2.
- Рис.57 I – план, розріз споруди 74; знахідки: 1-4 – скло; 5-8 – залізо; 9 – камінь; 10-29 – кераміка; 1-20 – споруда 74; 21,22 – споруда 96; 23-24 – споруда 79; 25-28 – споруда 112.
- Рис.58 I – план, розріз ями 87; знахідки: 1-7 – споруда 73; 8-14 – яма 110; 15 – яма 87; 16-23 – яма 88; 7,8,16 – залізо; 6 – кольоровий метал; 18 – камінь; 1-5,9-15, 17,19-23 – кераміка. № 7 в М1:2.
- Рис.59 I – план, розріз споруди 87; II – план, розріз споруди 88; знахідки: 1,2,5-12 – споруда 87; 3,4,13-16 – споруда 88; 1-3 – залізо; 4 – камінь; 5-16 – кераміка. № 1 в М 1:2.
- Рис.60 I – план, розріз споруди 98; знахідки: 1-26 – споруда 98; 27-37 – споруда 51; 1-3,28-30 – залізо; 6-14 – скло; 27 – камінь; 15-26, 31-37 – кераміка.
- Рис.61 I – план; розріз споруди 44; II – план, розріз споруди 116; знахідки: 1-24 – споруда 44; 25-28 – споруда 116; 1-6 – скло; 7-10, 27 – камінь; 11-16,26 – залізо; 17-25,28 – кераміка.
- Рис.62 Знахідки: 2-16 – споруда 48; 1,17-23 – споруда 53; 24-38 – споруда 115; 1,2 – кістка; 3,4,33,34,38 – залізо; 5 – камінь; 6-11,35-37 – скло; 12-31 – кераміка.
- Рис.63 I – план, розріз споруди 123; знахідки: 1-2,5,6 – залізо; 3,4 – камінь; 7-12 – кераміка.
- Рис.64 Знахідки: 1-27 – із культурного шару в прибережній частині поселення; 28-42 – із східної траншеї; 1-4,27-29 – кольоровий метал; 5,6,24 – кістка; 7,8,11,12,31 – камінь; 9,30 – скло; 10,13-23,32-36,37 – залізо; 25-26,38-42 – кераміка.
- Рис.65 Знахідки: 1,2,14-32 – залізо; 3,4,6,7,9-13 – кольоровий метал; 5 – паста; 8 – кераміка.
- Рис.67 I – план, розріз споруди 8; знахідки: 1 – споруда 8; 2 – споруда 19; 3-5,10 – споруда 24; 6-9 – яма 3; 11,21-22 – яма 30; 12-16 – яма 4; 17-20 – яма 5; 24-28 – яма 31; 29-32 – яма 17; 33-37 – споруда 28; 1-7,12-37 – кераміка; 11 – скло; 9,10 – залізо; 8 – кольоровий метал. № 10 в М1:2.
- Рис.68 I – план, розріз споруди 12; II – план, розріз споруди 20; знахідки: 1-10 – споруда 12; 11-13 – споруда 20; 14,15 – споруда 34; 16-22 – споруда 40; 23,24 – яма 11; 25-29 – яма 12; 1,2 – камінь; 3-29 – кераміка.
- Рис.69 I – план, розріз споруди 6; II – план, розріз печі.

- Рис.70 Знахідки зі споруди 6: 1-6 – скло; 7-21 – залізо; 22-39 – кераміка.
- Рис.71 I – план, розріз споруди 22; знахідки: 1-5,8,10-12 – залізо; 6,7,9,14 – кольоровий метал; 15-29 – скло; 30-38 – кераміка.
- Рис.72 I – план, розріз споруди 47; знахідки: 1-12 – споруда 48; 13-21 – споруда 11; 22,23 – споруда 56; 24-41 – споруда 47; 1-5,14-22,34-41 – кераміка; 6,7,24 – камінь; 8-11,25-31 – скло; 12 – кольоровий метал; 13,32,33 – залізо.
- Рис.73 I – план, розріз споруди 9; II – план, розріз ями 77; знахідки: 1-5 – яма 77; 6-11,21,22 – споруда 23; 12-20 – споруда 10; 1,22 – скло; 2,17-19, 21 – залізо; 20 – камінь; 3-16 – кераміка. № 19 в М 1:2.
- Рис.74 I – план, розріз споруди 57; знахідки: 1-22 – споруда 57; 23-30 – яма 6; 31 – яма 79; 32-34 – яма 10; 35-38 – яма 8; 1-9,25,26 – скло; 10-12,23,27 – залізо; 24 – кольоровий метал; 13-22,28-38 – кераміка.
- Рис.75 I – план, розріз споруди 13; знахідки: 1-29 – споруда 25; 30 – споруда 13; 31-33 – споруда 14; 34-38 – споруда 41; 1-8 – залізо; 9-11 – камінь; 12-19 – скло; 20-38 – кераміка.
- Рис.76 I – план, розріз споруди 5; II – план, розріз споруди 17; знахідки: 1 – споруда 5; 2 – споруда 17; 3,4,13-17 – споруда 30; 5-12 – споруда 27; 18-24 – споруда 26; 25-32 – споруда 58; 1,5,6 – скло; 2,8-23,27-32 – кераміка; 3,4,7,24,25 – залізо; 26 – камінь. № 7 в М 1:2.
- Рис.77 I – план, розріз споруди 4; знахідки: 1-11,13-22 – споруда 4; 12 – яма 64; 23,24 – яма 59; 25,26 – яма 70; 27,28 – яма 76; 29,30 – яма 75; 1-4 – залізо; 5-11 – скло; 12 – кольоровий метал; 13-30 – кераміка.
- Рис.78 I – план, розріз споруди 55; II – план, розріз споруди 36; знахідки: 1-14 – споруда 55; 15-22 – споруда 36; 23-34 – споруда 50; 1 – кольоровий метал; 2,6-8,15,23-25 – залізо; 4,5,16 – скло; 3 – камінь; 9-14,17-22,26-34 – кераміка.
- Рис.79 I – план, розріз споруди 2; знахідки: 1,6-9 – споруда 2; 5 – споруда 42; 10 – споруда 1; 11-15 – споруда 44; 2-4, 16-23 – споруда 51; 24-32 – споруда 43; 1 – кольоровий метал; 2,5,25 – скло; 3,4,24 – залізо; 6-23,26-32 – кераміка.
- Рис.80 I – план, розріз ями 67; II – план, розріз ями 41; знахідки: 1-8 – споруда 45; 9-11 – споруда 46; 40 – споруда 35; 12-20 – яма 67; 21-24 – яма 41; 25-26 – яма 50; 27-35 – яма 69; 36-39 – яма 71; 1,2,14 – камінь; 3,12,25,26 – залізо; 32-40 – скло; 4-11,15-24,27-31 – кераміка; 13 – кольоровий метал.
- Рис.81 I – план, розріз споруди 54; знахідки: 1-8 – скло; 9-10 – залізо; 11,12 – кольоровий метал; 13-30 – кераміка. № 9 в М 1:2.
- Рис.82 I – план, розріз споруди 21; II – план, розріз споруди 29; знахідки: 1-7 – споруда 21; 8-10 – споруда 29; 11- яма 44; 12-14 – споруда 32; 15-22 – споруда 31; 1 – камінь; 2 – кольоровий метал; 3 – скло; 4,21,22 – залізо; 5-20 – кераміка.
- Рис.83 I – план, розріз споруди 15; знахідки: 1-7 – споруда 15; 8-14 – споруда 16; 15-22 – яма 80; 1-12,18-22 – кераміка; 13-17 – залізо.
- Рис.84 Знахідки: 1-14 – залізо; 15-17 – кольоровий метал; 18 – скло.

Примітка: Ілюстративний матеріал, якщо не обумовлено окремо, поданий так: плани археологічних об'єктів і їх профілі в масштабі 1:50 см, керамічний матеріал в масштабі 3 см, речовий в масштабі 3 см.

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

- 1 – темно-сірий супісок
- 2 – темно-сірий плямистий супісок
- 3 – чорний супісок
- 4 – чорний гумусовий супісок
- 5 – сіро-жовтий шаруватий супісок
- 6 – щільний сірий супісок
- 7 – світло-сірий супісок
- 8 – світло-сірий плямистий супісок
- 9 – сірий плямистий супісок
- 10 – сіро-жовтий плямистий супісок
- 11 – сіро-жовтий супісок
- 12 – темно-жовтий плямистий супісок
- 13 – жовтий супісок
- 14 – жовто-сірий плямистий супісок
- 15 – суглинок
- 16 – глина
- 17 – черінь
- 18 – обпалена глина
- 19 – обпалений материк
- 20 – пісок
- 21 – обпалений пісок
- 22 – глей
- 23 – синій глей
- 24 – попіл
- 25 – горіле дерево
- 26 – горілий шар
- 27 – печина
- 28 – вуглики
- 29 – кістки
- 30 – зовнішній бік печі.

РЕЗУЛЬТАТИ АНАЛІЗУ ЗАЛІЗНИХ ВИРОБІВ З ПОСЕЛЕННЯ ЛІСКОВЕ⁹

Проаналізована колекція залізних виробів з поселення Ліскове складається поки що з 18 речей: 5 ножів, 4 серпів, 2 сокири, однієї пилки, 2 ножиць, 2 шил та фрагмента клинка шаблі.

Ан.2810. Ніж. Ліск.-87., № 53. Мікроструктура поперечного перерізу клинка – великогочастий мартенсит, мікротвердість 383-420 кг/мм². За рахунок ліквідаційних процесів метал має смугасту будову. Ніж виковано цілковито зі сталі і загартовано.

Ан.2811. Ніж. Ліск.-87., № 65. Мікроструктура неоднорідна. На більшій частині поперечного перерізу клинка – сорбіт з феритом, мікротвердість 322-297 кг/мм², біля спинки – ділянки мартенсито-трооститної структури. Ніж виковано цілковито з сирцевої сталі і загартовано.

Ан.2815. Ніж. Ліск.-88, № 122. Поперечний переріз клинка ножа двошарової будови: смуга сталі та заліза з виходом сталеві смуги на лезо. Смуги поділені чітким зварним швом. Структура фериту дрібнозерниста, з великим включенням шлаку, мікротвердість 193 кг/мм². Структура сталеві смуги - дрібнодисперсна ферито-перлітна суміш, мікротвердість 206 кг/мм². Ніж виковано із заготовки, звареної з двох смуг металу: заліза і м'якої сталі.

Ан.2816. Ніж. Ліск.-88, № 27. У центрі клинка з виходом на лезо йде смуга сталі, мікроструктура – перліт сорбітоподібний, мікротвердість 254-274 кг/мм². По боках поділені чіткими зварними швами йдуть смуги заліза: феритна структура з включенням шлаку, мікротвердість 236 кг/мм². Ніж виковано в техніці тришарового пакета, клинок термооброблений.

Ан.2817. Ніж. Ліск.-88, № 57. Мікроструктура на поперечному розрізі клинка неоднорідна. На вістрі – дрібнодисперсна ферито-перлітна суміш, мікротвердість 322 кг/мм². У центрі клинка та на руків'ї мартенсит, мартенсит з трооститом, мікротвердість 824-514 кг/мм². Ніж виковано з сирцевої сталі і загартовано.

Ан.2812. Серп. Ліск.-87, № 51. Мікроскопічне дослідження поперечного перерізу клинка виявило з одного з боків структуру фериту та сорбітоподібного перліту, мікротвердість 254-297 кг/мм². Вміст вуглецю поступово зменшується до протилежного боку клинка, де мікроструктура – ферит зі слідами перліту, мікротвердість 181-206 кг/мм². При виготовленні серпа застосовано операцію цементації, мабуть, цементовано смугу-заготовку з одного боку. Серп термооброблений (можливо, м'який гарт).

Ан. 2819. Серп. Ліск.-88, № 121. Мікроструктура клинка ферито-перлітна, вміст вуглецю коливається від 0,3 до 0,7 %. Зерно дрібне, шлакові включення витягнуті куванням, мікротвердість 206-322 кг/мм². Клинок серпа виковано з сирцевої сталі.

Ан.2821. Серп. Ліск.-88, № 91. Мікроструктура клинка – ферит зі слідами перліту, зерно дрібне, підвищений вміст включень шлаку, мікротвердість 181-254 кг/мм². Серп виковано з кричного заліза.

Ан.2824. Серп. Ліск.-88, № 135. Мікроструктура клинка неоднорідна: на вістрі та на спинці – мартенсит, мартенсит з трооститом, мікротвердість 572-464 кг/мм². У центрі клинка – ферит і перліт сорбітоподібний. Різких меж між зонами з різною структурою не відмічено. Серп виковано з сирцевої сталі і загартовано.

Ан.2813. Сокира. Ліск.-87, № 64. Мікроструктура леза – ферит зі слідами перліту, мікротвердість 254-274 кг/мм². Внаслідок ліквідаційних процесів структура має смугасту будову. В центрі клиноподібного шліфа – зварний шов, який має конструктивне значення: утворився при формовці тіла сокири. Сокира викована з кричного заліза. Додаткових операцій, що поліпшують робочі якості леза, не відмічено.

Ан.2818. Сокира. Ліск.-88, № 136. На самому вістрі леза – структура мартенситу, мікротвердість 642 кг/мм². Ближче до центру леза – мартенсит з трооститом, мікротвердість знижується поступово до 514 кг/мм². Можлива наскрізна цементація робочої частини леза, згодом загартованого.

Ан.2809. Пилка. Ліск.-87, № 22. Мікроструктура леза – дрібнозернистий ферит з невеликими включеннями шлаку, мікротвердість 181-193 кг/мм². Пилку виковано з кричного заліза.

⁹ Вознесенська Г.О., Мудрицький Г.А. Результати аналізу залізних виробів сільських поселень Дніпровського Лівобережжя //Південноруське село ІХ-ХІІІ ст.-К., 1997.- С.158-159.

Ан.2508. Ножиці шарнірні. Ліск.-87, № 70. На вістрі леза – зона зі структурою мартенситу, мікротвердість 642 кг/мм². На решті леза – ферит з великою кількістю шлаків, мікротвердість 193 кг/мм². Зони з різною структурою поділені чітким, чистим зварним швом. Ножиці, виковані з кричного заліза, мають наварену в торець сталеву кромку на лезі. Зварку виконано якісно, лезо загартоване.

Ан.2822. Ножиці пружинні. Ліск.-88, № 51. Мікроструктура поперечного перерізу леза ножиць – дрібногочастий мартенсит. Мікротвердість 946 кг/мм². Шлакових включень небагато. Леза ножиць виковано цілковито зі сталі і загартовано.

Ан.2814. Бритва. Ліск.-88, № 126. На вістрі леза – структура дрібногочастого мартенситу, мікротвердість 572 кг/мм². На іншій частині леза – дрібнозернистий ферит і дрібні включення шлаків. Мікротвердість 181-193 кг/мм². Лезо має наварну в торець сталеву ріжучу кромку, загартоване.

Ан.2807. Шило. Ліск.-87, № 13. Мікроструктура поздовжнього перерізу вістря шила – мартенсит дрібногочастий, мікротвердість 524-572 кг/мм². Шило виковано зі сталі, вістря загартовано.

Ан. 2823. Шило. Ліск.-88, № 32. Мікроструктура поперечного перерізу вістря шила – перліт сорбітоподібний і ферит, мікротвердість 254-274 кг/мм². Шило виковано зі сталі, вістря, мабуть, термооброблене.

Ан.2820. Клинок шаблі. Ліск.-88, № 37. На вістрі структура мартенситу, мікротвердість 946-824 кг/мм², ближче до спинки мартенсит з трооститом, потім перліт сорбітоподібний з феритом, мікротвердість 274 кг/мм²; на спинці – ферит зі слідами перліту, мікротвердість 206 кг/мм². Різких меж між зонами з різною структурою не відмічено. Лезо клинка цементовано, згодом загартовано.

Отже, з 18 досліджених виробів: суцільнозалізних – 3(17%), суцільносталевих – 8(44%), з наварним сталевим лезом – 2(11%), тришарових 1(5,5%), двошарових – 1(5,5%), з цементованим лезом – 3(17%).

**ПАМ'ЯТКИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ IX-ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIII СТ.
У ВЕРХІВ'ЯХ Р. БІЛОУС**

№ № п/п	Назва	Адреса	Басейн	Площа курганів відомо/ збереглось	Тип посе- лення	Дата	Дослідж. площа розкопано курганів
1	2	3	4	5	6	7	8
1	Городище-1 с.М.Листвен	центральна частина села	л.бер. р.Білоус	1,5 га		X-XIII	40 кв.м
2	Поселення- посад-1	на півн. від Городища-1	береги р.Білоус	4 га		X-XIII	-
3	Кург. мог. с.М.Листвен	центр. частина села	пр.берег р.Глинянка	1/-			розора- ний
4	Городище-2 с.М.Листвен	центр. частина села	пр.берег р.Білоус	1 га		XI-XIII	70 кв.м
5	Поселення- посад-2	центр. частина села	мис пр.бер. р.Білоус	12 га	2 Б	IX-XIII	80 кв.м
6	Кург.мог. "Курганки"	центр. частина села	бас.р.Білоус	-			розора- ний
7	Пос.Ліскове с.М.Листвен	2 км на півн.зах.від села	береги р.Білоус	5 га	1 А	IX-XIII	13825 кв.м
	Грунт.мог. Ліскове	зах.част. поселення	пр.берег р.Білоус	300 кв.м		XII	23 поховання
8	Кург.мог. с.М.Листвен	3 км на зах. від села	пр.берег р.Білоус	-			розора- ний
9	Пос.Каменка-1 с.М.Листвен	3,4 км на зах.від села	мис пр.бер. р.Білоус	1 га	2 А	IX-X	-
10	Пос.Курганя с.Красківське	східн. околиця села	береги р.Кривиця, л.пр.р.Білоус	5 га	1 А	X-XIII	-
11	Кург.мог. Курганя с.Красківське	східн.окол. села, на кладовищі	л.бер.р.Кри- виця, л.пр.р.Білоус	8/5		X	3
12	Кург.мог. Слободське, с.Красківське	півд.-зах. окол.села, на кладовищі	пр.бер. р.Кривиця, л.пр.р.Білоус	15/6		X	1
13	Пос.Козарки с.Петруші	1,5 км на півд.схід від села	півн.східн. схил блюдцевидної западини	4 га	5 А	X-XIII	764 кв.м
14	Пос.Убіжи- чі-3, с.Убіжичі	1 км на півд.схід від села	верхів'я струмка, пр.пр. р.Кривиця	3 га	5 Б	X-XIII	-

1	2	3	4	5	6	7	8
15	Пос.Мутичів-2, с.Мутичів	півд.околиця села	півн.схил блюдцевидної западини	2,5 га	5 А	XI-XIII	-
16	Кург.мог., Мутичів-1, с.Мутичів	за півн.окол. села, на кладовищі	бас.р.Білоус	28		-	-
17	Кург.мог. Мутичів-2, с.Мутичів	1 км на зах.від села	бас.р.Білоус	9		-	-
18	Пос.Суличівка-3, с.Суличівка	300 м на схід від села	підвищення серед боліт	3 га	5 А	XI-XIII	-
19	Кург.мог.-2, с.Суличівка	центр. частина села, біля церкви	л.бер. р.Глинянка, л.пр.р.Білоус	1		-	-
20	Пос.Суличівка-4, с.Суличівка	1 км на півн.схід від села	бер.р.Глинянка, л.пр.р.Білоус	6,7 га	1 А	X-XIII	-
21	Пос.Суличівка-2, с.Суличівка	1 км на півд.схід від села	схили блюдцевидної западини	1,8 га	5 А	XI-XIII	-
22	Пос.Суличівка-1, с.Суличівка	1 км на півд. від села	верхів'я струмка В'язницька Рудка, л.пр.р.Білоус	3,2 га	5 Б	XI-XIII	-
23	Кург. мог. Суличівка-1, с.М.Листвен	2 км на півд.схід від села	бас.р.Білоус	3/1		-	-
24	Пос.Гучин-2, с.Гучин	1 км на півн. від села	мис л.бер. р.Білоус	1,5 га	2 Б	X-XIII	-
25	Кург.мог. Гучин-2, с.Гучин	півн.східн. част.села, на кладовищі	бас.р.Білоус	11		-	-
26	Пос.Селище, с.Гучин	1 км на зах. від села	мис пр.бер. р.Хохвля, пр.пр.р.Білоус	2 га	2 Б	X-XIII	-
27	Кург.мог. с.Гучин	за зах.окол.села	бас.р.Білоус	1		-	-
28	Кург.мог. Курганя, с.Гучин	за півн.зах. окол.села	л.бер. р.Хохвля, пр.пр.р.Білоус	-			розораний
29	Пос.Трудове, с.Трудове	за півн.окол. села	мис пр.бер. р.Хохвля	3 га	2 А	XI-XIII	-
30	Пос.Пушкарі-2, с.Пушкарі	півд.східн. частина села	пр.бер. р.Хохвля	1 га	1 А	XI-XIII	-

1	2	3	4	5	6	7	8
31	Кург.мог. с.Пушкарі	поблизу кладовища	л.бер. р.Хохвла	2		-	-
32	Пос.Висо- кінь, с.Високінь	300 м на півн. схід від села	мис пр.бер. р.Хохвла	1 га	2 Б	X-XI	-
33	Кург.мог. с.Високінь	500 м на півн.схід від села	пр.бер. р.Хохвла	-		-	розора- ний

Таблиця 2

ЛІСКОВЕ-1. СПОРУДИ

№ п/п	Кв.	Вид	Форма	Розмір	Глиб.	Дата	Прим.
1	2	3	4	5	6	7	8
1	21	житло	прям.	6,4x3 сіни 2,6x2,2	0,25x0,3	XII-перш.пол.XIII	піч
2	28	виробн.	овал.	4,0x3,6	0,5-0,55	сер.X-сер.XI	піч
3	27	ремісн.	видов.	4,4x1,6-1,8	0,5-0,6	XII-перш.пол.XIII	горн
4	27	виробн.	видов.	4,8x1,7-2,0	0,6-0,7	сер.X-сер.XI	піч?
5	21	житло	прям.	3,4x2,7 сіни 3,2x1	0,85	сер.X-сер.XI	піч
6	21	ремісн.	видов.	4,2x1,6	1,05	сер.X-сер.XI	горн
6A	21	ремісн.	прям.	2,8x2,5 сіни 1,2x0,5	0,9	XII-перш.пол.XIII	піч
7	21	житло	прям.	4,5x3,0	0,45-0,6	сер.X-сер.XI	піч
8	22	житло	прям.	3,8x3,2	0,65	сер.X-сер.XI	піч
8A	22	господ.	овал.	3,0x1,8	0,4-0,5	сер.X-сер.XI	
9	28	господ.	прям.	2,0x1,6	0,3-0,4	сер.X-сер.XI	вогн.
10	28	господ.	овал.	3,2x1,1-1,6	0,7	сер.X-сер.XI	вогн.
11	21	не визн.	прям.	2,4x2,2	0,8	не визн.	
12	15	виробн.	прям.	4,8x2,7	0,3-0,45	сер.X-сер.XI	піч
13	28	виробн.	овал.	3,15x2,2	0,6-0,75	сер.X-сер.XI	
14	р.7	житло	прям.	3,2x3,0	0,3	сер.X-сер.XI	піч
15	р.6	житло	прям.	не визн.	0,4	XII-перш.пол.XIII	піч
16	р.8	виробн.	видов.	4,5x2,0-3,0	0,35	сер.X-сер.XI	піч?
17	2	виробн.	видов.	5,2x2,0	0,4-0,5	сер.X-сер.XI	піч?
18	27	не визн.	видов.	5,4x1,05-1,25	0,5	сер.X-сер.XI	піч?
19	27	господ.	прям.	4,0x2,4	0,2	сер.X-сер.XI	
20	13	господ.	видов.	3,7x1,0	0,2-0,4	XII-перш.пол.XIII	
20A	14	виробн.	видов.	4,8x1,3-1,6 уступ 3,2x0,7-1,5	0,4-0,45	XII-перш.пол.XIII	піч?
21	21	господ.	прям.	2,3x1,4	0,45	XII-перш.пол.XIII	горн?
22	14	ремісн.	прям.	2,6x2,5	0,6	XII-перш.пол.XIII	
23	14	господ.	овал.	3,2x2,1	0,3	XII-перш.пол.XIII	
24	14	господ.	овал.	2,6x3,2	0,35	XII-перш.пол.XIII	
25	40	господ.	овал.	2,5x2,2	0,9-1,1	сер.X-сер.XI	
26	33	житло	прям.	7x4,2 сіни 4,2x2,7	0,7	XII-перш.пол.XIII	піч

1	2	3	4	5	6	7	8
27	40	господ.	видов.	5,5x1,4-1,5	0,7	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
28	33	господ.	видов.	4,4x2,0	0,5	сер.Х-сер.ХІ	
29	34	господ.	видов.	4,5x2,25	0,45-0,6	сер.Х-сер.ХІ	
30	9	господ.	прям.	2,4x1,6	0,2	сер.Х-сер.ХІ	
30А	9	господ.	овал.	2,4x1,4	0,5	др.пол.ХІ-поч.ХІІ	
31	14	господ.	прям.	3,4x0,8-1,0	0,25-0,4	не визн.	
32	35	виробн.	видов.	6,0x1,5-1,8 по дну 4,8x1,0	0,45-0,5	сер.Х-сер.ХІ	
33	12	комора	прям.	2,4x1,3-1,5	0,6	др.пол.ХІ-поч.ХІІ	
34	9	господ.	прям.	2,4x1,9	0,15	сер.Х-сер.ХІ	
35	8	вироб.	прям.	2x2	0,2	др.пол.ХІ-поч.ХІІ	вогн.
36	39	господ.	видов.	5x1,0-1,5	0,4-0,5	др.пол.ІХ- перш.пол.Х	
37	9	ремісн.	видов.	близько 10 кв.м	0,35-0,45	сер.Х-сер.ХІ	піч
37А	9	господ.	прям.	2x2	0,2	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
38	14	господ.	овал.	2,4x1,8	0,25	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
38А	10	вежа	овал.	5x5,2 по дну 2,7x1,5	1,5	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
39	15	господ.	видов.	4,8x0,9-1,5	0,35-0,4	сер.Х-сер.ХІ	
40	82	не визн.	прям.	9,4x4,0	0,35-0,7	сер.Х-сер.ХІ	
41	77	господ.	видов.	5,0x1,5	0,7-0,85	сер.Х-сер.ХІ	
42	77	господ.	видов.	3,5x1,5	0,5	сер.Х-сер.ХІ	
43	77	господ.	видов.	3,5x1,5	0,85	др.пол.ХІ-поч.ХІІ	
44	84	вироб.	овал.	4,4x2,4	0,4-0,6	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	піч
45	77	ремісн.	видов.	4,0x1,5	0,25-0,35	сер.Х-сер.ХІ	горн?
46	51	господ.	овал	3,2x2,5 по дну 2,2x1,4	0,9	сер.Х-сер.ХІ	
47	51	господ.	овал.	1,8x1,35	0,7	сер.Х-сер.ХІ	
48	87	господ.	овал.	4,5x2,25	0,35-0,5	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
49	83	господ.	видов.	4,8x2,0-3,0	0,25-0,45	сер.Х-сер.ХІ	
50	86	господ.	овал.	3,0x2,35	0,4	не визн.	
51	85	ремісн.	не визн.	близько 12 кв.м	наземна	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	горн?
52	85	господ.	прям.	2,6x1,9	0,5	сер.Х-сер.ХІ	
53	93	господ.	овал.	3,2x2,4 по дну 2,5x1,6	0,35	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
54	1	господ.	овал.	3,75x2,5	0,5	сер.Х-сер.ХІ	
55	6	господ.	прям.	3x2,5	0,25	ІУ н.е.	
56	7	підкліт	прям.	3,6x3,6	0,55	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
57	6	житло	прям.	3,4x3,2	0,6	ІУ н.е.	вогн.
58	12	господ.	прям	2,7x2,5	0,15-0,3	ІУ н.е.	
59	13	господ.	овал.	3,3x1,55	0,3	сер.Х-сер.ХІ	
60	46	господ.	не визн.	близько 13 кв.м	0,3	сер.Х-сер.ХІ	
61	46	господ.	прям.	4x3,6	0,3-0,35	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
62	52	житло	прям.	3,8x3,6 сіни 2,4x2x0,8	0,85	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	

1	2	3	4	5	6	7	8	
63	45	житло	прям.	4,8x4,5 2,0x1,8x0,8	сіни	0,95	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
64	47	вежа ?	овал.	4,5x4,5 по 2,0x1,5	дну	1,0	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
65	48	житло	прям.	3,0x4,0		0,7	др.пол.ІХ- перш.пол.Х	
66	49	виробн.	видов.	3,5x1,0		0,4	сер.Х-сер.ХІ	вогн.
67	39	господ.	прям.	3,6x3,6		0,25	сер.Х-сер.ХІ	
68	23	господ.	овал.	2,8x2,2		0,45	сер.Х-сер.ХІ	
69	23	господ.	овал.	3,75x2,2-3,0		0,4	сер.Х-сер.ХІ	
70	40	господ.	видов.	3,5x1,7		0,3	не визн.	
71	43	виробн.	не визн.	близько 14 кв.м по дну 4,8 кв.м		0,3-0,6	др.пол.ХІ-поч.ХІІ	піч
72	38	господ.	овал.	2,4x2		0,45	сер.Х-сер.ХІ	
73	66	господ.	не визн.	близько 8 кв.м		0,5	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
74	68	не визн.	прям.	3,4x3,2, прибудова 2,4x1,8x0,8		0,8	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
75	65	господ.	овал.	3,2x1,6-2,6		0,55	др.пол.ХІ-поч.ХІІ	
76	66	господ.	прям.	2,6x2,1 сіни 2,2x1,1x0,25		0,4	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
77	66	житло?	не визн.	близько 12 кв.м		0,4-0,5	сер.Х-сер.ХІ	
78	59	господ.	овал.	3,6x2,7		0,55-0,6	сер.Х-сер.ХІ	
79	61	господ.	прям.	3x1,8		0,3	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
80	61	господ.	овал.	3,0x2,4		0,8	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
81	61	господ.	овал.	3,6x2,4		0,45	сер.Х-сер.ХІ	
82	67	господ.	прям.	2,4x2,0		0,37	сер.Х-сер.ХІ	
83	59	господ.	видов.	4,8x2,0-2,4		0,35-0,45	сер.Х-сер.ХІ	
84	60	господ.	овал.	4,5x2,8		0,45-0,55	сер.Х-сер.ХІ	
85	60	житло	прям.	4,0x4,5 хол. кліть 2,5x4,5		1,1	др.пол.ХІ-поч.ХІІ	піч
86	73	господ.	прям.	2,1x1,5 сіни 1,1x0,5		0,45	сер.Х-сер.ХІ	
87	67	господ.	прям.	3,2x2,4 сіни 2,4x0,8x0,45		0,55	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
88	67	льоx	прям.	3,2x3		0,95	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
89	60	господ.	овал	3,0x2,2		0,75	сер.Х-сер.ХІ	
90	53	господ.	видов.	3,95x1,25		0,25	сер.Х-сер.ХІ	
91	53	господ.	прям.	2,45x1,5		0,25	сер.Х-сер.ХІ	
92	65	господ.	овал.	2,8x1,45		0,2	др.пол.ХІ-поч.ХІІ	
93	77	господ.	овал.	2,7x1,7		0,35	сер.Х-сер.ХІ	
94	71	господ.	прям.	4,4x2,25		0,47	сер.Х-сер.ХІ	
95	71	господ.	овал.	2,8x1,45		0,2	др.пол.ХІ-поч.ХІІ	
96	78	господ.	овал.	3,55x1,85		0,25	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
97	52	господ?	прям.	3,45x2,55		0,25	сер.Х-сер.ХІ	
98	80	житло?	прям.	3,5x3,5		0,65	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
99	55	господ.	прям.	3,0x1,95		0,15-0,5	др.пол.ХІ-поч.ХІІ	

1	2	3	4	5	6	7	8
100	25	господ.	не визн.	?x2,2	0,2-0,4	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
101	52	господ.	овал.	2,85x1,1-1,8	0,3	др.пол.ХІ-поч.ХІІ	
102	11	господ.	овал.	2,35x1,95	0,5	сер.Х-сер.ХІ	
103	4	виробн.	видов.	5,7x2,0-2,4	0,35-0,7	сер.Х-сер.ХІ	
104	75	не визн.	овал.	2,8x1,9-2,6	0,25	не визн.	
105	57	господ.	прям.	2,4x1,2	0,35	сер.Х-сер.ХІ	
106	64	виробн.	видов.	4,0x1,5	0,35	сер.Х-сер.ХІ	
107	70	господ.	овал.	4,2x2,6	0,6-0,7	сер.Х-сер.ХІ	
108	58	господ.	прям.	3,45x1,75-2,9	0,4	др.пол.ХІ-поч.ХІІ	
109	64	господ.	овал.	2,0x0,9	0,25	не визн.	
110	65	господ.	овал.	2,1x1,5	0,18	не визн.	
111	64	виробн.	видов.	3,8x1,25-1,35	0,25	сер.Х-сер.ХІ	
112	57	господ.	прям.	3,6x1,2-1,8	0,35	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
113	63	виробн.	прям.	2,0x1,6	0,38	др.пол.ХІ-поч.ХІІ	
114	64	виробн.	прям.	2,1x1,5	0,2	др.пол.ХІ-поч.ХІІ	
115	85	виробн.	овал.	3,8x1,8 сіни 1,2x1,5x0,25	0,4	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
116	85	ремісн.	овал.	2,1x1,6	0,35	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	горн?
117	89	господ.	прям.	2,5x1,6 сіни 1,7x1x0,35	0,7	сер.Х-сер.ХІ	
118	80	господ.	овал.	3,1x1,9	0,65	сер.Х-сер.ХІ	
119	49	господ.	видов.	4,5x1,5	0,3	др.пол.ХІ-поч.ХІІ	
120	48	господ.	прям.	2,5x2,5 сіни 1,3x1,0	0,2	др.пол.ХІ-поч.ХІІ	
121	89	господ.	прям.	3,5x2,0	0,3	сер.Х-сер.ХІ	
122	89	господ.	прям.	2,35x2,0	0,7	др.пол.ХІ-поч.ХІІ	
123	92	льоx	овал.	4,8x4,0 по дну 3,2 x 2,5	0,9	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
124	92	господ.	овал.	4,4x2,4	0,5	др.пол.ХІ поч.ХІІ	
125	51	господ.	овал.	2,4x2,20	0,5	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
126	89	льоx	овал.	3,0x2,2 по дну 2,6x1,4	0,7	сер.Х-сер.ХІ	

Ліскове-2. Споруди

№ п/п	Кв.	Вид	Форма	Розмір	Глиб.	Дата	Прим.
1	2	3	4	5	6	7	8
1	38		овал	2,6x2,4	0,36	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
2	38		видов.	5,4x2,4	0,3-0,4	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	піч
3	38		овал.	4x2,6	0,5	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
4	58	житло	прям.	4x4,5 сіни 2,2x1,5	0,7	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	піч
5	21		видов.	3,6x1,5 1,5x1,2 сіни	0,3	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	

1	2	3	4	5	6	7	8
6	8	житло	прям.	4,6x3,5 кліть 2,4x3,0-3,4 сіни 3x2-3	1,6	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	піч
7	14		овал.	1,8x1,6	0,6	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
8	23		овал.	2,4x1,6 вхід 2,5x0,9x0,2	0,3	ХІ	
9	12	льоx	прям.	2,4x2,2 уступ 2,4x2,2	1,1	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
10	11		видов.	3x1,2	0,5	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
11	10		прям.	2,8x1,6	0,3	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
12	10		прям.	3,8x1,8	0,1-0,3	др.пол.ХІ-поч.ХІІ	
13	32	копиль- ня?	овал.	3,2x1,6	0,25	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
14	32	копиль- ня?	овал.	2,2x1,6	0,3-0,4	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
15	28		прям.	2,6x2,4	0,4	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
16	р.16		овал.	3,4x3,2 по дну 2,6x2,2	0,7	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
17	23		овал.	1,5x1,4	0,25	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
18	31	копиль- ня?	овал.	3,2x1,4	0,2-0,3	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
19	30		овал.	4x2,2	0,4-0,6	ХІ	
20	21		овал.	3x1,8	0,4	др.пол.ХІ-поч.ХІІ	
21	56	льоx	прям.	2,8x2,2	0,85	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
22	6	кузня	прям.	4,5x3,4 по дну 3,6x2,2	1,5	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	горн
23	1		не визн.	близько 8 кв.м	наземна	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
24	50		видов.	6,5x1-1,5	0,2-0,3	ХІ	
25	24	житло?	прям.	близько 14 кв.м.	наземна	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
26	33		овал.	3,2x2,8	0,7	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
27	33		овал.	2,8x2,5	0,8	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
28	55		видов.	4x1,5	0,4-0,35	ХІ	
29	55	льоx	прям.	3,2x2,2	0,7	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
30	33		овал.	2,0x1,5	0,6	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
31	62		прям.	3,2x1,8	0,2	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
32	53		овал.	2,8x2	0,3	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
33	54		овал.	1,8x1	0,1	ХІ	вогн.
34	62		прям.	2,6x1,6	0,2	др.пол.ХІ-поч.ХІІ	
35	43		овал.	3x2,2	0,6	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
36	49		овал.	3x2 вхід 1,2x0,7	0,35-0,5	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
37	43		овал.	3,4x2,6	0,4	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
38	42		круг.	2,5	0,5	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
39	47		овал.	3,7x2,4	0,3	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
40	42		овал.	3,75x2,4	0,2-0,4	др.пол.ХІ-поч.ХІІ	
41	36		овал.	3x2,5	0,25-0,45	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	

1	2	3	4	5	6	7	8
42	47		овал.	4x2,2	0,3	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
43	48		прям.	2,7x2,5	0,35	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
44	47		не визн.	4x1,6-2,1	0,3	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
45	47		овал.	2,5x1,6	0,65	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
46	47	льоx	овал.	3x2,0-2,7	0,4	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
47	6		круг.	2,4 по дну 1,8	2,0	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	піч
48	7		не визн.	близько 6,5 кв.м	0,4	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	вогн.
49	25		не визн.	близько 14 кв.м	наземна	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
50	35		овал.	3x1,8	0,4	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
51	40		прям.	3,6x1,7	0,45	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
52	47		не визн.	2x2,4	0,25	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
53	47		не визн.	5,2x?	0,3	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
54	56	житло?	прям.	3,4x2,8 вхід 2,8x0,8	0,44	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
55	39	житло?	прям.	3,6x3,2 вхід 1,6x1,2	0,4	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
56	5		овал.	2,8x2,6	0,3	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
57	9	підкліт	прям.	3,6x3 вхід 4,0x1,2	1,4	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
58	15		овал.	2,7x2	0,45	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	

Ліскове-1. Господарські ями

№ п/п	Кв.	Форма	Розмір	Глиб.	Дата	Прим.
1	2	3	4	5	6	7
1	16	круг.	1,0	0,6	не визн.	
2	21	круг.	0,8	0,3	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
3	21	круг.	0,8	0,4	не визн.	
4	21	круг.	1,2	0,3	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
5	21	круг.	1,7	0,4	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
6	21	круг.	1,7	0,4	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
7	21	круг.	0,6	0,4	сер.Х-сер.ХІ	
8	22	круг.	1,0	0,35	сер.Х-сер.ХІ	
9	22	круг.	1,0	0,4	сер.Х-сер.ХІ	
10	29	овал.	0,8x1,8	0,4	сер.Х-сер.ХІ	
11	29	круг.	0,8	0,35	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
12	29	овал.	2,5x3,5	0,6	сер.Х-сер.ХІ	
13	20	видов.	1,8x0,7	?	не визн.	
14	27	овал.	2,5x1,3	0,35	др.пол.ХІ-поч.ХІІ	
15	27	овал.	2,5x1	0,45	сер.Х-сер.ХІ	
16	27	круг.	1,4	0,35	сер.Х-сер.ХІ	
17	15	круг.	2,4	0,35	сер.Х-сер.ХІ	
18	28	овал.	1,8x1,0	0,75	сер.Х-сер.ХІ	
19	28	овал.	1,5x1,3	0,6	сер.Х-сер.ХІ	
20	р5	видов.	5,2x0,6-0,9	0,7	сер.Х-сер.ХІ	

1	2	3	4	5	6	7
21	p5	овал.	1,8x1,0	0,6	сер.Х-сер.ХІ	
22	p5	овал.	2,0x1,5	0,8	сер.Х-сер.ХІ	
23	p5	овал.	2,6x1,5	0,65	сер.Х-сер.ХІ	
24	p6	круг.	1,3	0,25	сер.Х-сер.ХІ	
25	p6	круг.	1,6	1,6	сер.Х-сер.ХІ	
26	p6	круг.	2,0	2,4	сер.Х-сер.ХІ	
27	20	овал.	3,1x1,8	0,3-0,7	сер.Х-сер.ХІ	
28	20	овал.	2,2x2,5	0,4	сер.Х-сер.ХІ	
29	20	прям.	1,8x2,3	0,75	сер.Х-сер.ХІ	
30	20	овал.	1,3x2,5	0,3	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
31	14	овал.	1,8x2,4	0,4-0,6	сер.Х-сер.ХІ	
32	35	овал.	1,2x1,7	0,35	не визн.	
33	20	овал.	3x2	0,8	сер.Х-сер.ХІ	
34	22	овал.	1,4x1,2	0,4	сер.Х-сер.ХІ	
35	33	круг.	1,2	0,3	сер.Х-сер.ХІ	
36	15	круг.	1,9	0,7	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	льоx
37	33	круг.	1,8	1,4	сер.Х-сер.ХІ	
38	8	овал.	2,45x1,4	0,3x0,6	не визн.	
39	8	круг.	1,0	0,4	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
40	9	круг.	0,8	0,3	сер.Х-сер.ХІ	
41	15	овал.	2,1x1,7	0,45	др.пол.ХІ-поч.ХІІ	
42	15	овал.	1,3x0,9	0,45	др.пол.ХІ-поч.ХІІ	
43	14	круг.	1,2	0,3	др.пол.ХІ-поч.ХІІ	
44	9	круг.	0,9	0,3	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	вогн.
45	9	овал.	2,0x1,2	0,75	сер.Х-сер.ХІ	
46	9	овал.	2x1,6	0,45-0,55	сер.Х-сер.ХІ	
47	9	круг.	0,7	0,3-0,44	др.пол.ХІ-поч.ХІІ	
48	9	круг.	0,7	0,45	др.пол.ХІ-поч.ХІІ	
49	9	прям.	2,4x1,6	0,5	сер.Х-сер.ХІ	
50	29	круг.	1,5	0,55	не визн.	
51	29	овал.	2x1,7	0,5	не визн.	
52	35	прям.	2x2	0,6	сер.Х-сер.ХІ	
53	35	круг.	1,1	0,6	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
54	9	круг.	2	0,45	сер.Х-сер.ХІ	
55	39	не визн.	?	0,5	сер.Х-сер.ХІ	
56	40	круг.	1,0	0,5	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
57	84	круг.	1,75	0,4	не визн.	
58	84	прям.	1x1,8	0,35	не визн.	
59	85	круг.	1,0	0,2	не визн.	
60	58	круг.	0,9	0,15	др.пол.ІХ-перш.пол.Х	
61	58	овал.	2,0x1,75	0,2	др.пол.ІХ-перш.пол.Х	
62	52	овал.	2,8x1,4	0,45	др.пол.ІХ-перш.пол.Х	
63	58	овал.	1,5x1,2	0,4	др.пол.ІХ-перш.пол.Х	
64	82	овал.	2x1,5	0,4	сер.Х-сер.ХІ	
64А	88	овал.	2,5x1,0	0,65-0,85	не визн.	

1	2	3	4	5	6	7
65	82	овал.	1,6x1,3	0,3	сер.Х-сер.ХІ	
66	82	овал.	1,4x1,05	0,5	не визн.	
66А	82	овал	2,5x1,0	0,5	не визн.	
67	77	овал.	2,1x1,75	0,45	сер.Х-сер.ХІ	
68	78	круг.	0,8	0,6	не визн.	
68А	78	круг.	0,8	0,6	не визн.	
69	63	овал.	2,4x1,4	0,3	не визн.	поховано 2 коней
70	77	овал.	1,6x0,75	0,45	сер.Х-сер.ХІ	
71	77	круг.	1,25	0,3	не визн.	
72	76	круг.	1,15	1,3	сер.Х-сер.ХІ	льох
73	93	овал.	2,5x2	0,45-0,65	сер.Х-сер.ХІ	
73А	83	круг.	1,8	0,25-0,35	сер.Х-сер.ХІ	
74	93	круг.	0,7	0,7	сер.Х-сер.ХІ	
75	93	круг.	1,5	1,25	сер.Х-сер.ХІ	
76	93	не визн.	не визн.	0,5	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
77	6	овал.	2,6x2,2	0,6	сер.Х-сер.ХІ	
78	46	круг.	1,5	0,4	не визн.	
78А	39	прям.	2,2x1,2	0,25	не визн.	
79	40	прям.	2,2x1,6	0,2	не визн.	
80	40	овал.	1,8x1,6	0,35	сер.Х-сер.ХІ	
80А	45	овал.	2,5x1,1-1,3	0,3	не визн.	
81	48	овал.	1,5x1	0,45	сер.Х-сер.ХІ	
81А	69	прям.	3x0,9-1,0	0,2	не визн.	
82	54	овал.	2x1,25	0,6	др.пол.ІХ-перш.пол.Х	
83	12	круг.	1,2	1,0	сер.Х-сер.ХІ	
84	40	не визн.	не визн.	0,75	сер.Х-сер.ХІ	
85	38	овал.	2,2x1,8	0,5	сер.Х-сер.ХІ	
86	38	овал.	2,2x1,9	0,85	сер.Х-сер.ХІ	
87	68	круг.	1,5	0,6	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
88	68	круг.	1,3	1,15	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	льох
89	74	круг.	1,4	0,23	сер.Х-сер.ХІ	
90	65	круг.	1,2	0,4	сер.Х-сер.ХІ	
91	66	круг.	1,4	0,7	не визн.	
92	66	овал.	1,6x0,6	0,42	не визн.	
93	67	круг.	1,0	0,53	сер.Х-сер.ХІ	
94	67	прям.	2,2x1,5	0,18	сер.Х-сер.ХІ	
95	67	прям.	1,2x0,9	0,7	сер.Х-сер.ХІ	
96	65	видов.	3,0x?	0,2	сер.Х-сер.ХІ	
97	60	овал.	1,5x1,4	0,37	не визн.	
98	65	прям.	2,5x2	0,4	сер.Х-сер.ХІ	
99	7	прям.	1,8x1,0	0,35	не визн.	
100	73	круг.	1,85	0,45	сер.Х-сер.ХІ	
101	71	прям.	2x2	0,2	сер.Х-сер.ХІ	
102	71	круг.	1,0	0,3	не визн.	

1	2	3	4	5	6	7
103	71	овал.	1,2x1,0	0,2	не визн.	
104	65	круг.	0,9	1,13	не визн.	
105	71	овал.	2,15x1,2	0,2	сер.Х-сер.ХІ	
106	78	овал.	1,75x1,5	0,25	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
107	72	овал.	3,3x1,7	0,35	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
108	73	видов.	2,35x1,0	0,2	сер.Х-сер.ХІ	
109	78	овал.	2,5x1,35	0,35	сер.Х-сер.ХІ	
110	72	овал.	1,9x1,35	0,3	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
111	78	круг.	1,1	1,15	не визн.	
112	72	овал.	1,7x1,25	0,15	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
113	72	овал.	2,35x1,75	0,2	сер.Х-сер.ХІ	
114	52	круг.	1,5	0,25	сер.Х-сер.ХІ	
115	72	овал.	2,75x2,2	0,15	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
116	72	круг.	1,8	0,65	сер.Х-сер.ХІ	
117	66	овал.	2,5x1,7	0,6	др.пол.ХІ-поч.ХІІ	
118	73	прям.	?x2,0	0,3	не визн.	
119	73	овал.	2,75x1,8	0,7	сер.Х-сер.ХІ	
120	66	прям.	2,6x2,3	0,3	сер.Х-сер.ХІ	
121	74	прям.	2,75x1,0-1,25	0,45-0,5	не визн.	
122	78	овал.	1,8x1,15	0,1	не визн.	
123	52	овал.	1,7x1,4	0,37	не визн.	
124	52	круг.	1,0	0,45	сер.Х-сер.ХІ	
125	79	овал.	1,7x1,2	0,45	не визн.	
126	66	овал.	2,7x2,2	0,6	др.пол.ХІ-поч.ХІІ	
127	72	круг.	2,2	0,75	сер.Х-сер.ХІ	
128	67	овал.	2x1,5	0,65	сер.Х-сер.ХІ	
129	67	овал.	2,3x1,25	0,5	не визн.	
130	67	не визн.	не визн.	0,45	др.пол.ХІ-поч.ХІІ	
131	71	овал.	1,8x1,25	0,22	не визн.	
132	71	не визн.	?x1,5	0,2	сер.Х-сер.ХІ	
133	71	овал.	1,75x0,95	0,45	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
134	66	круг.	2,15	0,2	не визн.	
135	72	не визн.	?x1,05	0,4	не визн.	
136	67	овал.	1,75x1,2	0,6	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
137	67	овал.	1,6x1,4	0,4	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
138	67	не визн.	не визн.	0,3	не визн.	
139	67	овал.	1,5x0,85	0,75	не визн.	
140	80	овал.	1,6x1,5	0,1	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
141	81	овал.	1,5x0,85	0,25	не визн.	
142	81	прям.	1,2x1,1	0,2	не визн.	
143	81	прям.	1,75x1,05	0,45	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
144	49	овал.	1,35x0,75	0,3	сер.Х-сер.ХІ	
145	4	овал.	1,4x1,0	0,3	не визн.	
146	4	овал.	1,9x1,3	0,3	не визн.	
147	11	овал.	1,75x1,35	0,7	сер.Х-сер.ХІ	

1	2	3	4	5	6	7
148	17	овал.	1,3x0,8	0,65	сер.Х-сер.ХІ	
149	17	прям.	1,6x0,65	0,45	не визн.	
150	11	овал.	1,5x1,0	0,5	сер.Х-сер.ХІ	
151	69	овал.	1,65x1,25	0,65	сер.Х-сер.ХІ	
152	63	круг.	1,6 по дну 1,1x0,7	0,46	др.пол.ХІ-поч.ХІІ	
153	63	круг	0,7	0,37	др.пол.ХІ-поч.ХІІ	
154	58	овал.	1,25x1,0	0,85	не визн.	
155	57	овал.	1,5x0,75	0,45	сер.Х-сер.ХІ	
156	57	круг.	1,1	0,2	не визн.	
157	63	прям.	1,15x0,85	0,55	сер.Х-сер.ХІ	
158	58	овал.	1,7x1,15	0,48	сер.Х-сер.ХІ	
159	57	овал.	1,5x1,0	0,3	не визн.	
160	42	круг.	1,1	0,72	не визн.	
161	43	овал.	1,65x1,4	0,85	не визн.	
162	80	овал.	2,5x1	0,3	сер.Х-сер.ХІ	
163	80	овал.	3x2,7	0,2	сер.Х-сер.ХІ	
164	80	овал.	1,8x1,5	0,55	сер.Х-сер.ХІ	
165	37	овал.	2x1,4 по дну 0,8	1,0	не визн.	
166	80	прям.	не визн.	0,5	не визн.	
167	48	овал.	1,25x0,75	0,2	сер.Х-сер.ХІ	
168	48	овал.	1,5x1,4	0,5	не визн.	
169	84	овал.	2,25x1,8	0,5	сер.Х-сер.ХІ	
170	84	овал.	2,2x1,75	0,6	сер.Х-сер.ХІ	
171	89	видов.	5x1,2	0,4	др.пол.ХІ-поч.ХІІ	
172	69	овал.	2,2x0,6	0,15	сер.Х-сер.ХІ	
172А	69	овал.	0,3x0,5	0,5	др.пол.ХІ-поч.ХІІ	
173	91	не визн.	не визн.	0,2	сер.Х-сер.ХІ	
174	91	овал.	1,65x1,3	0,3	сер.Х-сер.ХІ	
175	64	овал	1,8x1,2	0,27	др.пол.ХІ-поч.ХІІ	
176	89	овал.	2,5x1,75	0,4	не визн.	
177	64	овал.	1,7x1,2	?	не визн.	
178	76	овал.	3,0x1,3	0,7	не визн.	
179	76	овал.	1,4x0,8	0,45	не визн.	
180	80	круг.	1,15	0,25	не визн.	
181	89	прям.	1,8x1,0	0,15	не визн.	
182	49	овал.	1,5x1,0	0,2	не визн.	
183	51	круг.	1,15	0,3	не визн.	
184	50	прям.	1,3-1,75	0,4	не визн.	

Ліскове-2. Господарські ями

№ п/п	Кв.	Форма	Розмір	Глиб.	Дата	Прим.
1	2	3	4	5	6	7
1	38	овал.	3,6x1,0	0,18	не визн.	
2	3	прям.	2x1,6	0,17	не визн.	
3	21	круг.	2	0,4	др.пол.ХІ-поч.ХІІ	
4	14	овал.	1,5x1,1	0,35	др.пол.ХІ-поч.ХІІ	
5	28	круг.	2	0,4	др.пол.ХІ-поч.ХІІ	
6	37	круг.	1,0	1,05	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
7	28	овал.	2,2x?	0,2	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
8	21	овал.	1,5x1,2	0,25	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
9	21	овал.	2,3x1,0	0,3	не визн.	
10	23	овал.	2,5x1,5	0,45	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
11	23	овал.	1,8x1,3	0,35	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
12	23	овал.	2,25x2	0,35	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
13	22	овал.	1,6x1,1	0,35	не визн.	
14	3	круг.	1,5	0,6	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	жаровня
15	21	прям.	2,2x1,3	0,35	не визн.	
16	21	овал.	1,5x1,6	0,15	не визн.	
17	30	овал.	2,8x2,1	0,5	др.пол.ХІ-поч.ХІІ	
18	31	круг.	1,4	0,2	не визн.	
19	22	овал.	1,5x1	0,25	не визн.	
19А	51	прям.	2,2x1,1	0,2	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
20	51	прям.	2,3x1,6	0,35	не визн.	
21	51	прям.	2,4x1,2	0,4	не визн.	
22	51	не визн.	3,3x?	0,35	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
23	52	овал.	2,1x1,6	0,25	не визн.	
24	52	круг.	1,75	0,4-0,5	не визн.	
25	52	круг.	1,3	0,4	не визн.	
26	52	круг.	1,6	0,15	не визн.	
27	52	круг.	2,25	0,4	не визн.	
28	55	прям.	1,8x1	0,27	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
29	55	прям.	1,5x0,75	0,16	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
30	30	прям.	3,3x1	0,4	др.пол.ХІ-поч.ХІІ	
31	4	круг.	2	0,5	др.пол.ХІ-поч.ХІІ	
32	3	овал.	2,7x1,6	0,3	не визн.	
33	4	овал.	1,0x1,65	0,2	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
34	56	не визн.	?x1,0	0,2	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
35	48	круг.	2,5	0,35	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
36	49	круг.	2,0	0,25	не визн.	
37	54	прям.	2,7x1,6	0,35	не визн.	
38	54	не визн.	не визн.	0,35	не визн.	
39	54	круг.	2,7	0,3	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
40	49	овал.	2,25x1,25	0,3	не визн.	

1	2	3	4	5	6	7
41	49	овал.	2,5x1,6	0,2-0,35	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	вогн.
42	3	видов.	4,5x2,0	0,2	др.пол.ХІ-поч.ХІІ	
43	53	прям.	1,5x1	0,5	не визн.	
44	54	овал.	1,5x1	0,2	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
45	54	круг.	1,25	0,3	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
46	54	овал.	2,2x1,5	0,25	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
47	62	овал.	1,6x1	0,25-0,35	не визн.	
48	25	прям.	2,5x1,5	0,2	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
49	38	овал.	1,6x1,2	0,4	не визн.	
50	43	круг.	1,0	0,35	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
51	43	овал.	1,5x1,25	0,45	не визн.	
52	43	овал.	1,4x1,2	0,25-0,35	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
53'	43	овал.	1,6x1,8	0,65	не визн.	
54	55	круг.	1,75	0,5	не визн.	
55	42	круг.	1,5	0,5	не визн.	
56	42	овал.	3,2x1,5	0,3-0,4	не визн.	
57	45	круг.	1,5	0,45	не визн.	
58	47	овал.	1x0,7	0,55	не визн.	
59	47	круг.	0,8	0,35	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
60	48	прям.	2,2x0,7-0,8	0,15	не визн.	поховання коня
61	47	овал.	1,8x1,2	0,35	не визн.	
62	42	овал.	1,5x1	0,45	не визн.	
63	42	овал.	1,75x1,1	0,55	не визн.	
64	45	круг.	1,1	0,6	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
65	42	овал.	2,7x1,5	0,3	не визн.	
66	47	круг.	1,3	0,6	не визн.	
67	44	овал.	2,2x 1,25	0,35	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	піч?
68	8	прям.	1,9x0,9	0,3	не визн.	
69	45	прям.	1,6x1,6	0,35	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
70	45	круг.	1,2	0,3	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
71	40	прям.	2x1,2	0,85	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
72	35	овал.	2,05x1	0,3	не визн.	
73	45	овал.	1,4x0,6	0,5	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
74	39	круг.	1,8	0,4	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
75	39	овал.	1,5x1,0	0,65	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
76	39	овал.	2x2,75	0,45	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
77	5	круг.	1,3-0,8	2,2	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	зернова
78	1	овал.	2,2x0,75	0,18	не визн.	
79	15	овал.	1,7x1,4	0,3	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	
80	Ш-1	прям.	2,4x1,1	0,23	ХІІ-перш.пол.ХІІІ	

ПОХОВАННЯ З МОГИЛЬНИКА ЛІСКОВЕ

Похова- ння	Розміри могильної ями	Стать	Вік	Орієнта- ція померлого	Положення рук	Примітки
1	2	3	4	5	6	7
1983/1	2,0x0,7x0,4	жінка	35-40	Пд-3	обидві на рівні живота	деревний тлін 1,8x0,4
1984/2	2,2x0,9x0,05	чоловік	30-35	Пд-3	обидві на рівні живота	патологія зубної системи
1984/3	1,85x0,7x0,11	підліток	11-13	Пд-3	ліва на плечі	-
1984/4	2,25x0,85x0,33	чоловік	40-45	Пд-3	-	під черепом і під стопами ніг уламки шиферного жорна
1984/5	2,25x0,7x0,2	чоловік	35-40	Пд-3	обидві на ключиці	-
1984/6	2,2x0,7x0,2	жінка	18-22	Пд-3	обидві на рівні живота	-
1984/7	2,5x1,2x0,22	чоловік	25-35	Пд-3	права витягнута, ліва на тазі	пожиттєвий (за 1-2 роки до смерті) перелом правої ключиці
1984/8	2,0x0,7x0,05	чоловік	35-45	3	права на животі, ліва на тазі	патологія зубів
1984/9	0,9x0,45	дитина	3-5	Пд-3	-	-
1984/10	2,1x0,7x0,05	жінка	25-30	Пд-3	обидві на рівні живота	-
1984/11	2,2x0,9x0,15	чоловік	30-35	3	обидві на плечі	-
1984/12	2,15x0,8x0,16	підліток	12-14	Пд-3	права на ключиці	-
1984/13	?x0,55x0,3	жінка	зрілий вік	Пд-3	-	-
1987/14	2,2x1,3x0,12	чоловік	35-40	Пд-3	обидві на рівні таза	фрагменти двох посудин X і XII ст.
1987/15	2,4x0,9x0,17	чоловік	40-45	3	права на животі, ліва на тазі	бронзовий гудзик
1987/16	2,2x1-1,3x0,1-0,3	жінка	30-35	3	обидві на рівні таза	-
1987/17	-	-	-	Пд-3	-	-
1987/18	1,9x1x0,12	жінка	50-55	Пд-3	обидві на животі	-
1987/19	1,9x0,8x0,1	-	-	3	-	2 бронзові гудзики
1988/20	2,5x0,9x0,2	-	-	3	ліва на рівні живота	5 фр.вінець XII ст.
1988/21	2x0,8x0,45	-	-	Пд-3	-	-
1984/22	2,2x1,1x0,5	-	-	3	-	поховання не збереглося
1984/23	2,4x1,1x0,5	-	-	3	-	поховання не збереглося

СКЛЯНІ БРАСЛЕТИ З ПОСЕЛЕННЯ ЛІСКОВЕ-1

Форма, вид	Колір								Всього
	чорні	олив- кові	темно- сині	світло- сині	зелені	фіолето- ві	бірюзо- ві	жовті	
кручені	20	44	13	13	7	13	10	1	121/69%
гладкі круглі	6	8	2	3	2	3	3	3	30/17%
з поздо- вжніми борозден- ками	2	2	-	-	-	-	-	-	4/2%
рубчасті	-	-	-	-	2	1	-	-	3/2%
півкруглі	1	2	4	-	-	2	1	2	12/7%
трикутні	1	2	1	-	-	-	-	-	4/2%
виті	1	1	-	-	-	-	-	-	2/1%
всього	31/18 %	59/34 %	20/11%	16/9%	11/6%	19/11%	14/8%	6/3%	176/100%
з оздоб- ленням	-	-	1	-	-	1	-	-	2/1%
перевиті кольоро- вою ниткою	7	11	-	-	2	-	1	1	22/13%

СКЛЯНІ БРАСЛЕТИ З ПОСЕЛЕННЯ ЛІСКОВЕ-2

кручені	18	29	1	3	20	30	12	7	120/67%
гладкі круглі	8	10	1	1	11	8	5	3	47/26%
з поздо- вжніми борозден- ками	1	1	-	-	-	-	-	-	2/1%
півкруглі	1	2	-	-	1	2	1	-	7/4%
трикутні	1	2	-	-	-	-	-	-	3/1%
виті	-	-	-	-	-	-	-	1	1/1%
всього	29/16 %	44/25%	2/1%	4/2%	32/18%	40/22%	18/10%	11/6%	180/100%
перевиті кольоро- вою ниткою	5	8	-	-	2	7	1	5	28/15%
Разом	60/17 %	103/29%	22/6 %	20/6%	43/12%	59/16%	32/9%	17/5%	356/100%

КАТЕГОРІЇ ЗНАХІДОК НА ПОС. ЛІСКОВЕ

Знахідки	Ліскове-1	Ліскове-2	Всього
1.Фр.амфор	255	40	295
2.Браслети скляні	189	184	373
3.Браслети металеві	8	1	9
4.Намистини	17	4	21
5.Персні скляні	5	1	6
6.Гребені кістяні	6	-	6
7.Пряслиця	96	21	117
8.Фр.пряслиць	21	1	22
9.Жорнові камені шиферні	26	3	29
10.Жорнові камені туфові	17	4	21
11.Оселки	91	23	114
12.Замки	4	1	5
13.Деталі замків	21	6	27
14.Ключі	18	10	28
15.Кресала	9	5	14
16.Ножі	130	48	178
17.Фр.ножів	115	13	128
18.Фр.серпів, кіс	19	1	20
19.Вістря стріл	14	7	21

**МАТЕРІАЛИ, З ЯКИХ ВИГОТОВЛЕНІ РЕЧІ
НА ПОС. ЛІСКОВЕ**

Поселення	Камінь	Залізо	Кольоровий метал	Кістка	Скло	Вироби з глини
Ліскове-1	189	805	77	47	210	28
Ліскове-2	46	177	19	-	204	5
Всього	235	982	96	47	414	33

ДАНІ СПЕКТРАЛЬНИХ АНАЛІЗІВ КОЛЬОРОВИХ МЕТАЛІВ ІЗ ПОС. ЛІСКОВЕ

№№ п/п	Шифр	Предмет	Місце знахідки	Метал
1	15/77	Частина посудини	житло1	Cu+Zn+Pb складний сплав, наближений до латуні
2	19/77	Браслет	житло1	Cu+Sn+Pb олов'яно-свинцева бронза
3	55/77	Ліроподібна пряжка	спор.2	Cu+Zn+Pb+Sn багатокомпонентний сплав
4	66/77	Фр.витої гривні	спор.4	Cu+Zn+Pb складний сплав, наближений до латуні
5	92/77	Частина посудини	житло1	Cu+Zn+Pb складний сплав, наближений до латуні
6	25/78	Заготовка	спор.6	Cu+Sn+Pb+Zn багатокомпонентний сплав
7	32/78	Пряжка	госп. яма 14	Cu+Zn+Pb складний сплав, наближений до латуні
8	50/78	Дріт	спор.6	Sn+Cu(5%)олово
9	35/78	Дріт	к/ш	Cu мідь
10	62/78	Деталь книжного обладунку	спор.6	Ag(95%)срібло
11	116/78	Бубонець	спор.6	Cu мідь
12	92/78	Бубонець	спор.6	Cu+Sn+Pb олов'яно-свинцева бронза
13	101/78	Ситечко	спор.6	Cu мідь
14	11/79	Скроневе кільце	спор.12	Cu+Ag білон
15	46/79	Кільце	к/ш	Cu+Zn+Pb+Sn багатокомпонентний сплав
16	40/79	Фібула	госп. яма 21	Cu+Zn+Sn+Pb багатокомпонентний сплав
17	47/79	Бубонець	к/ш	Cu+Pb+Zn+Sn багатокомпонентний сплав
18	48/80	Кільце	спор.17	Cu+Zn латунь

№№ п/п	Шифр	Предмет	Місце знахідки	Метал
19	25/80	Кільце	спор.18	Cu+Sn+Pb олов'яно-свинцева бронза
20	63/80	Виплески	спор.21	Cu+Sn бронза
21	29/80	Фр.казана	спор.17	Cu мідь
22	30/80	Бубонець	госп. яма 29	Cu+Sn+Pb олов'яно-свинцева бронза
23	115/81	Фр.браслета	житло 26	Cu+Pb свинцева бронза
24	58/81	Кільце	к/ш	Cu+Zn латунь
25	114/81	Пряжка	житло 26	Cu+Zn+Pb складний сплав, наближений до латуні
26	81/81	Піддон посудини	к/ш	Cu+Pb+Zn+Sn багатокомпонентний сплав
27	110/82	Пряжка	к/ш	Cu+Zn+Pb складний сплав, наближений до латуні
28	133/82	Поясна накладка	к/ш	Cu+Pb свинцева бронза
29	103/82	Кистінь	к/ш	Cu+Pb+Zn складний сплав
30	58/82	Пластина	к/ш	Cu мідь
31	5/82	Дріт	к/ш	Sn+Pb(5%) олов'яно-свинцевий сплав
32	36/83	Навершя	к/ш	Cu+Zn+Pb+Sn багатокомпонентний сплав
33	59/83	Накладка	госп. яма 72	Cu+Ag(>20%) білон
34	21/86	Фр.браслета	госп. яма 6	Sn+Pb олов'яно-свинцевий сплав
35	19/86	Кільце	госп. яма 6	Pb+Sn свинцево-олов'яний сплав
36	24/87	Фр.браслета	спор.85	Cu+Zn+Pb+Sn багатокомпонентний сплав
37	75/87	Пряслице(?)	спор.89	Pb+Sn свинцево-олов'яний сплав
38	29/89	Щиток персня	спор.21	Sn+Pb олов'яно-свинцевий сплав
39	7/89	Частина хороса	к/ш	Cu+Zn+Pb+Sn багатокомпонентний сплав
40	68/91	Трубочка	госп. яма 67	Sn+Pb олов'яно-свинцевий сплав

№№ п/п	Шифр	Предмет	Місце знахідки	Метал
41	74/91	Перстень	госп. яма 64	Cu+Sn бронза
42	34/91	Стрічка	к/ш	Pb свинець

На Лісковому знайдено 98 виробів із кольорового металу, 42 були піддані спектральному аналізу (табл.7). Як засвідчив аналіз, 8 виробів виготовлені з майже “чистого” металу або його вміст перевищує 95%. З міді – фрагменти казанів, пластина, бубонець, ситечко; срібною є деталь книжного обладунку; дрiт – з олова із вмістом свинцю до 4%; свинцевою виявилася зкручена стрічка.

Вироби із двокомпонентного сплаву представлені 14 виробами. З бронзи та свинцевої бронзи виготовлені браслет, поясна накладка, перстень; білонові - накладка, скроневе кільце; поясні кільця – латунні. Сплав олова зі свинцем імітує дорогі вироби зі срібла, з якого зроблені браслети, перстень, пряслицеподібний грузик.

11 виробів виготовлені із трикомпонентних сплавів: олов’яно-свинцевої бронзи, сплавів, наближених до латуні (Cu+Zn+Pb) та складних (Cu+Pb+Zn). Мідь з добавками олова і цинку дозволяла зробити сплав жовтим, схожим на золотий. З цих сплавів зроблені фрагменти посуду та частина гривні, браслети, бубонці, пряжки, кільце, кистінь.

9 аналізів засвідчили чотирикомпонентний сплав типу Cu+Pb+Zn+Sn. В них основою є мідь, а інші три компоненти мають різний процентний вміст у виробах. Серед речей, виготовлених з цих сплавів – піддон посудини, наверхшя, браслет, пряжка, фібула, бубонець, частина хороса. Тут переважають речі, виявлені в об’єктах 2-3 хронологічних періодів, серед них і ті, що потрапили з далеких країн.

Частина речей, найбільш простих за технологією, виготовлялась місцевими майстрами. Аналізи готових виробів, напівфабрикатів, тигельних виплесків свідчать, що вихідним матеріалом для лиття були мідь, олово, свинець і їх сплави: бронза, латунь, складні та багатокомпонентні сплави.

Найчисленнішу категорію виробів із кольорових металів складають жіночі прикраси, елементи костюма, уламки посуду, вироби, що походять з далеких країн.

Примітка:

1. Спектрограма № 2 від 12.01.1983 р. відділу спектральних методів досліджень Інституту геохімії та фізики мінералів АН України.

2. Спектрограма № 1 від 08.02.1999 р. спектральної лабораторії Чернігівської експедиції Укр ДГРІ.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АО	- Археологические открытия
ВВ	- Византийский временник
ДГРІ	- Державний геолого-розвідувальний інститут
ИИМК РАН	- Институт истории материальной культуры Российской академии наук
КСИА АН СССР	- Краткие сообщения Института археологии АН СССР
ЛГУ	- Ленинградский государственный университет
МГУ	- Московский государственный университет
МИА	- Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА НАН	- Науковий архів інституту археології Національної академії наук
ПСРЛ	- Полное собрание русских летописей
СА	- Советская археология
САИ	- Свод археологических источников
ГИМ	- Государственный исторический музей

ЗМІСТ

	Передмова	3
Розділ І.	Верхів'я Білоусу у другій половині ІХ – першій половині ХІІІ ст.	4
	Природні умови та кордони регіону	4
	Етапи заселення регіону	5
Розділ ІІ.	Поселення Ліскове	9
	Планування поселення Ліскове-1	10
	Забудова другої половини ІХ-першої половини Х ст.	10
	Забудова середини Х-середини ХІ ст.	11
	Забудова другої половини ХІ-початку ХІІ ст.	18
	Забудова ХІІ-першої половини ХІІІ ст.	21
	Планування поселення Ліскове-2	30
	Забудова ХІІ-першої половини ХІІІ ст.	32
	Могильник	42
Розділ ІІІ.	Господарство і матеріальна культура населення Ліскового	45
	Житлові споруди	45
	Ремісничі і промислові, господарські і побутові будівлі	48
	Господарство та економічний розвиток поселення Ліскове	51
	Глиняний посуд	54
	Вироби зі скла	58
	Торгівля	61
	Висновки	63
	Література	67
	Ілюстрації	73
	ДОДАТКИ. Експлікація до рисунків	155
	Умовні позначення	159
	Результати аналізу залізних виробів з поселення Ліскове	160
	Таблиці	162
	Список скорочень	182

Наукове видання

ШЕКУН Олександр Володимирович
ВЕРЕМЕЙЧИК Олена Михайлівна

Давньоруське поселення Ліскове

Технічний редактор *А.В.Сокол*
Комп'ютерний набір *І.П.Цикунової*
Графічні роботи *Л.Ф.Ситої*
Коректор *С.М.Лихачова*

Здано до набору 02.09.99. Підписано до друку 25.10.99. Формат 60x90 1/8.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman Cyr. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 23. Обл.-вид. арк. 23,75. Тираж 500. Зам. № 8109

Редакційно-видавничий комплекс "Деснянська правда",
14000, Чернігів, пр-т Жовтневої революції, 62.

Віддруковано на поліграфічній базі
редакційно-видавничого комплексу "Деснянська правда",
14000, Чернігів, пр-т Жовтневої революції, 62.

